

821.163.

41-94²

СИМО МАТАВУЉ

БИЉЕШКЕ ЈЕДНОГ ПИСЦА

ПРЕДГОВОР НАПИСАО
МАРКО ЦАР

Врени

СИМО МАТАВУЉ

БИЉЕШКЕ
ЈЕДНОГ ПИСЦА

ПРЕДГОВОР НАПИСАО
МАРКО ЦАР

19.576

ИЗДАВАЧ

ОКВИР ПО МОТИВИМА
ПЕТНАЕСТОГ ВЕКА САСТАВИО
СВЕТИСЛАВ СТРАЛА

БЕОГРАД — 1923.

ШТАМПАРИЈА „ВРЕМЕ“ А. Д. — БАЛКАНСКА 5.

ПРЕДГОВОР

Једна од најсиромашнијих грана српске литературе, то је јамачно литература биографијска, која је тако богата и тако занимљива у других народа, било да се негује у облику животописа великих људи, као што претежно раде Енглези, или у облику аутобиографских успомена (мемоара), као што је то прастари обичај у Француза. Мемоари имају, свакојако, над чистом историјом то преимућство што се они ослањају на ситне догађаје; што они, избегавајући општа размагљива и синтезу (којој није свако дорастао), привлаче пажњу публике фактима и запажањима која су — управо због свог фамилијарног нагласка и скромнијих нагласака и скромнијих претензија — кудикамо живља, хуманија. У њима може свако да нађе понешто од себе самога, да у пишчевим утисцима из живота уочи своје рођене утиске, и да их тако још једаред проживи.

Један велики француски мислилац (Паскал) казао је извесном приликом да су људи, који сувише о себи говоре, несносни. То је у суштини тачно. Има, заправо, брбљаваца чија се «поверавања» с муком гутају. Али су то људи који нас исто тако гњаве, и кад нам туђе доживљаје причају. Међутим људи који имају стила нису никад тако интересантни и тако речити, као кад говоре о себи. Уосталом, сваки од нас, па ма и најчедније место у животу заузимао, крије у себи један свет. Упознати се с тим светом, то је сва-

којако ствар од нарочите дражи. И онда, мемоари су књижеван род који се, у неку руку, отима захтевима и правилима литерарног укуса који у извесном часу влада, а сутра ће да се предругојаши.

Дела чисте литературе, ма колико да су лепа, изложена су увек зубу времена и променама књижевних праваца, или, у најбољем случају, еволуцији дотичних родова. Аутографије, напротив, не воде никаква рачуна о литерарним модама. Ми у њима тражимо само човека који нам открива своју душу. Доситије Обрадовић могао је да нам исприча свој **Живот и прикљученија** у форми сасвим неуметничкој, а донекле и језиком некњижевним, па да нам, опет зато, пружи књигу дирљиву и од почетка до краја занимљиву. Покрај свега напретка књижевног облика и еволуције књижевног језика, његова је књига и данас жива, и така ће остати вечито. Напротив, стихови његовог готово савременика Мушицког преживели су потпуно; они су пропали уједно са извештаченим производима његове псевдокласичне музе.

Ето зашто ми волимо мемоаре великих људи који су пре нас живели, па чак и оних мањих сународника наших који су, за живота, наше рођене идеале гајили, који су водели оно што и ми волимо, мрзели оно што и ми мрзимо, и који су, ишчезавши из наше средине, оставили један ма колико скроман траг о своме боравку на земљи.

У својим **Биљешкама једног писца**, које обухватају доба од рођења па до краја 1885. године, дао нам је Симо Матавуљ књигу која својом садржином може да заинтересује и најшири круг читалаца, али која ће, у неким деловима, војим, увек занимати нарочито читаоце од елите, људе дакле који у оваквим списима не траже само интересантне догађаје и забавне приче из прошлости, но који су ради да у њима нађу и заним-

љива писца, човека који ће да им прибави умног задовољства и као приповедач и као стилист. Ову књигу своју писац није, жалибоже, до краја исписао; она не обухвата него један део, тако рећи, један фрагменат Матавуљевог живота, у неку руку, историју његове младости; али се она може да сматра као урнек аутоанализе, посматрачког дара и, што није мање важно, као драгоцен извор за боље познавање политичких, културних и друштвених прилика српског народа у тешком времену крајем прошлог века. Све што се у њој прича изложено је без икакве афектације, живо и рељефно, с оним карактеристичним смислом за реалност, на који нас је писац навикао већ као приповедач. Матавуљ је пак у овим (како их он скромно назва) **Биљешкама** показао своју, свесну и несебичну, љубав према српској књижевности. Ми из њих видимо како се он постојано трудио да јој очува престиж и достојанство у својој рођеној особи, не хотећи никад да савије леђа пред земаљским величинама, презирући празне части и титуле, и гледајући у новцу и богатству само једно средство да се човек избави канцеларијског аргатовања и робовања своме сачовеку.

Да ли ће познати нараштаји, као што је вероватно, у Матавуљу гледати нарочито писца **Бакоче Фра-Брна**, на то се питање у овај мах не може аподитички одговорити. У томе погледу је литерарна историја, понеки пут, књижевним пророцима спремала најчудноватија изненађења. Волтер је у очима својих савременика важио као велики епски песник и трагедиограф, а ми данас од њега најволимо два три сатирична романа и неколико оригиналних досетака. Како ће, према томе, наши унуди и празнуци о **Фра-Брни**, том свакојако најзнаменитијем огледу сатиричког романа у нас, у своје време судити, то ми не можемо тачно знати; но какогод о томе мислили, уверени смо да ће они од Матавуљеве укупне

књижевни продукције. — кад из ње издвоје оно што је слабо и пропадно, — свакојако задржати и **Биљешке једног писца**, дело знаменито по садржини и по облику, те којим је писац обогатио једну од мање негованих грана српске литературе: литературу мемоарску.

Штета само што је ова Матавуљева радња остала недовршена, и што је пре времена клонула рука која је позвана била да то дело настави и приведе крају. Но ово што је писац доспео да напише, од тако драгоцене је вредности у разном погледу, да бисмо се страшно огрешили били, да смо пустили да и даље остане неприступно публици и, на неки начин, сахрањено у ступцима часописа у ком је први пут објављено.

II

Наша је намера била да, поводом овога издања, у неколико потеза прикажемо главне моменте Матавуљевог живота, или барем, да малко прокоментујемо догађаје који су испричани у његовим **Биљешкама**. Но, промотрив ствар изближе, ми смо од те намене одустали, у уверењу да би сасвим сувишно било да овде цртамо силуету човека који је себе тако вешто и рељефно насликао у књизи својих успомена. Ипак, да бисмо и у томе погледу удовољили пракси које се обично држе издаваоци туђих књига, ми ћемо се овде укратко дотаћи оног дела Матавуљеве аутобиографије, који се односи на његово учитељство у Равним Котарима,^{*)} односно, на његово опхођење са чувеним контом Илијом Деде-Јанковићем. Овај човек може да се сматра као први пишчев наставник у књижевним стварима, те ваљда неће сувишно бити да о том интелигентном особења-

^{*)} У Далмацији: Котари од севера граниче реком Зрмањом, од југа реком Крком, од истока Буковицом, а од запада морем.

ку и ми неколико речи кажемо у овом предговору.

Време које је Матавуљ провео у Боки Которској (односно у Херцег-Новом) имало је несумњиво знатног утицаја на његов душевни развој и, нарочито, на образовање његовог књижевног талента. Прешав из још доста неуљуженог и безмало неписменог села горње Далмације у питому приморску варошицу, у којој се извештан друштвени живот и извесне културне аспирације бејаху очувале још од времена млетачке владавине, младог Србенду очара и запесе већ првога дана Херцег-Нови, «тај мали градић успаван међу старинским бедемима, који се руше као древна крвоточина, гдје све мирнише на старудију, гдје су у животу старинске мисли и старинске навике, а и много савременог духа и покрета». Далеко од Боке и Далмације, пошто је добар део свога века проживео у Црној Гори и у Србији, након двадесет и више година, хранио је у души свеже успомене и импресије из својих младих бокељских дана. Ко је прочитао његову монографију **Бока и Бокељи** и, нарочито, приповетке **Нови свијет у старом Розопеку**, **Доктор Паоло** и **Догађаји у Сеоцу**, биће ваљда осетио како то пише човек којему су непосредни утисци још свежи у памети, и који своја лица ствара према живим угледима, узетим непосредно из природе.

Но, маколико да боравак у Херцег-Новоме, где се за Симића доласка беше окупио леп број домаће и стране интелигенције, као н. п. књижевници Др. Милан Јовановић Бомбајски и Др. Лаза Томановић, песник Јован Сундечић и неколико руских и италијанских новинара; маколико, велимо, да боравак у Херцег-Новоме представља један важан моменат у образовању Матавуљеве умне и моралне личности, оно је опет за њега много важнија била «школа живота» коју је он, као дваестогодишњи младић, изнео из старих Јанковића двора на Исламу. Што се у првој мла-

досту на нашу душу накалами, тога се ми у животу лако не отресамо. Сем тога, има случајева кад на човека може јаче да утиче један сами човек, но читава једна средина. Човек је до извесног доба налик на биљку, која се развија онако како то жели рука која је негује.

Матавуљ је, у првој глави својих **Биљешака**, веома живо оцртао слику исламског властелина (и унеколико чудака) конта Илије Јанковића-Деде-Митровића. Ми ту дознајемо много штошта о Контовом библиофилству и «фрамасонству», о његовим демократским тежњама у политици, па чак и то, да је Конте Илија био задрти русофил, или боље словенофил, и да је (покрај свега свога демократства) много полагао на своје племенито порекло.*) Овај сеоски коленовић је, међутим, не само у младости, него чак и у последњим годинама свога живота, врло неуредно живео, и кад је год могао, отргао би се из завичаја и шврљао тамо-амо по Европи. У своје дворцу на Исламу проводио је већи део дана лешкарећи или кујући у вигњу (то му канда беше страст), а поху би, уз огроман ибрик кафе и жарницу духана, писао политичке чланке на талијанском језику, или би опет ковао какве... српске стихове. Жићећи већи део године скромним и повученим животом једног сеоског властелина, човек бејаше у стању да на махове заштеди по неколико десетина хиљада форината, с којим би тад хитао у велики свет и у — велики живот! Кад би нестао пара, он би се вратио у завичај и стао да се, тобоже, поново брине о својој економији. Но бивало је гладних година, кад не беше могуће ништа на страну оставити **за покој тела**, и онда би

*) Вредно је, као једну оригиналност, забележити како је овај последњи издањак чувеног народног јунака Стојана Јанковића, на старом млетачком грбу своје породице био дао урезати **мо-то: Все за Славенство.**

Конте Иле налазио да на Исламу има и увише земаља од имовине старих Јанковића, те би једну по једну претварао у готов новац. У потоњу, сав његов имутак беше спао на исламски салаш, и ту га Матавуљ затече као невољног сеоског властелина, напола филозофа а напола особењака, који провођаше своје дане, или тачније, своје ноћи, читајући и пискарајући.*) По причању његова и данас живог зета, г. Владимира Деснице из Обровца, Конте Илија беше импозантна појава од човека, стасит, једар, симпатичан, необично срчан и, кад се за чим загреје, велики ентузијаст. Ова последња црта налази потврде у многим потезу Контовог портрета, што га је у својим **Биљешкама** нацртао сам Матавуљ, који нам Конта Илију, између осталог, приказује и као бесног бињечију.

Постати таког човеку, на неки начин, лични секретар и готово посведнењи друг, а не подлећи утицају његова слободног морала и његове још слободније филозофије, то беше ствар просто немогућна, нарочито за младића Симине иминације и Симиных нагона. Конте Иле беше крозикроз прожет волтерским духом, а то значи да је био заклето непријатељ цркве, чисти деист. Задојен принципима француских енциклопедиста, које је у разговору непрестано наводио, он успе убрзо да од свог милог партнера при игри шаха начини једног — као што су онда те људе називали — савршеног «слободног мисли-

*) Сем којекаких састава на италијанском и француском језику, Конте је много писао и српски, само му језик киши русизмима, док у стилу афектује неку, хајд' да речемо, класичну свечаност и претенциозност. Од њега је, међу осталим рукописима што се сачуваше код зета му Деснице, остао и један српски драмат са веселим расплетом, по калупу комедија Скрибових. Томе је саставу наслов: **Сирото девојче.**

оца». Ту Матавуљ прочита мноштво италијанских и француских књига из Контове библиотеке и написа своје прве стихове. Читаоци који знају у ком се правцу развио главни Матавуљев рад на књижевном пољу, зачудиће се оваком дебитовању; но који српски књижевник није своју каријеру започео стиховима? Уосталом, кад је стихове писао Конте Иле, није чудо што је за њима срце вукло и његовог младог питомца: **exempla trahunt!** Срећом његовом, елегија којом Матавуљ, лета 1874., ожали изненадну смрт Контову, беше уједно и његова задња стиховна композиција. Преселивши се, након кратке службе у војној морнарици, у Боку Которску, Матавуљ ће, октобра месеца 1881. год., у Херцег-Новоме написати и у Бјелановићем **Српском Гласу** објавити своје прозно првенче, цртицу из живота под насловом: **Наши просјаци**.

Уместо, дакле, да и даље, као многи други, на бескрилном пегазу каска по српском Парнасу, Симо ускочи у приповедаче и постаде, као што сам вели, „српски *canta-storie*“, хоће рећи: човек који прича историје, приповедало. Јест *canta-storie*, али чије ће „сторије“, а нарочито ову слатку „сторију“ његовог живота с радошћу и уживањем читати и најпознатији нараштаји нашег двоименог народа.

III

Биљешке једног писца приређене су за штампу према изворном тексту, како га је писац редитовао и први пут објавио у «Летопису Матице Српске», и то управо у свескама бр. 196, 197, 199, 201, 202, 204, 207, 209, 213 и 220, које су излазиле од год. 1898. до 1903. под уредништвом Дра. Милана Савића. Прегледајући овом приликом дотични текст ми смо своју уредничку задатку ограничили на то да исправимо очигледне штампарске грешке и да, где је од потребе било,

правопис и интерпункцију дотерамо према заветима и пракси данашњег књижевног језика.

Правописни исправци састоје се, углавном, у томе што је од јужнога говора, којим се Матавуљ у овом спису служи, било неколико одступања које је требало поправити, те извештај број растављених речи (као напр. прилози **од селе, на пола, из близа, без мало, од једном, од онуд**), које је, ради консеквентности, требало у једну реч саставити. Што се интерпункције тиче, сав наш посао свео се на то да одуземо или уметнемо гдекоју запету, како је то захтевала логична метода која данас превлађује у српској књижевности.

Да бисмо пак овом спису, што се језика тиче, очували неке особине за које нам се чинило да одају један нарочити моменат у еволуцији Матавуљеве књижевне прозе, нашли смо за добро да оставимо нетакнуте поједине архаистичке изразе (као н. пр.: **началник, откронење, љубородно** итд.), који се у тексту по више пута понављају, и уз то неке регионалне облике, попут неодређених заменица **њеки, њеко** итд. (тј. **неки, неко** итд.), којима се писац овде још увек служи, но које је у потоњим радовима својим махом напустио био, као што је напустио и плебејски **везник е** (место **да**), којим се у **Биљешкама** још једнако служи.

Ако изузмемо (у понеком, иначе посве ретком случају) објашњење гдекојег израза подну стране, других редакторских слобода, које би заслуживале да се нарочито помену, с наше стране није било.

Предајући ово дело први пут јавности у облику посебне књиге, и испуњавајући тиме акт дужног пијетета према једном од најомиљенијих писаца нове српске књижевности, ми смо уверени да, у исто време, извлачимо из незаслуженог поштовања један књижевни састав којим се, како

већ нагласисмо, обогаћује једна од најсиромашнијих грана наше националне литературе.

Како већ било, и ма како поједини критичари о овом Матавуљевом делу судили, извесно је да Доситијев **Живот и прикљученија**, **Мемоари** Проте Матије, Зелићево **Житије** и још гдекоја, веома ретка, књига ове врсте, стичу у **Биљешкама једног писца** принову, с које, јамачно, неће имати да буду постидне.

Београд, јула месеца 1922.

Марко Цар.

БИЉЕШКЕ ЈЕДНОГ ПИСЦА

Намјера ми је да говорим о себи и о својима, колико је то у тијесној вези са мојим радовима, колико је потребно да се са више страна објасни постање и развитак њихов; да поменем људе и прилике које су раније утјецале на мене као на потоњег приповједача и оне, које су доцније чиниле да мијењам првобитни начин и смјер; да допуним оно што су други предвидјели или нетачно приказали, пишући о мојим работама; да истакнем неке своје мисли о лијепој књижевности. Неће се све то низати тијем редом, јер би баш то сметало јасноћи и природности, него ће биљешке ићи како су у времену везане. Надасве, биће прожете потпуном искреношћу, и го ће, свакако, бити главна одлика њихова.

Мислим да би ове биљешке могле бити од користи младим друговима а, могуће је, да неће бити на одмет ни историји наше новије белетристике.

I

У мјесту, у коме сам рођен, има много чега сувишег, несувременог, што чини да је живот у њему знатно различан од живота по осталијем приморским градовима, а, с друге стране, што год је пјесничкој ђуди. Шибеник је пренасељен, сувише кршевит и сунчан, сувише побожан и празновјеран, препун историјских усмена и народних предања. Становништво је смјеса старосједелаца Хрвата и ускока Срба из Босне и Херцеговине. «Лоповско јужно сунце», (као што вели Доде у своме **Тартарену**), чини да се у Шибенику све преувеличано замишља и осјећа; чини да су немирни снови у спавању, а на јави да се

премнога сања; да је машти мало живота колико га је природа дала, него га тражи и ондје, гдје му нема мјеста.

У кожи сваког правог Шибенчанина живи њежан трубадур, крут ускок и вриједан тежак; како кад дирнеш коју жицу, искочиће један од гројства. Стога се ту сваког дана измишљају нове љубавне пјесме, стога је још и данас у обичају отмица дјевојака, стога се гине за ружну ријеч, а лијепо се заиста гвоздена врата отварају; најпослије, због тога је свака пед земље обрађена. Уз то, и дан дањи, кад људске «неподопштине» преврше мјеру, њеке старинске иконе по црквама зноје се и проговарају. Нема ноћи кад вукодлаци не лутају по улицама, кад вјештице не даве дјецу, кад море не притискују одрасле. Виде се и данас рву са лијепошћом младићима и плету гриве младијем коњма; аждаје чувају закопа-на блага по развалинама, итд.

Све сам ја то, у другој прилици, потање испричао, али налазим да је сад потребно то истакнути на првоме мјесту, да се одмах види из каква сам земљишта никао, у каквој сам околини одрастао.

Уз то, ја сам несумњиво на свијет донио јаку «вољу ка фабуловању». Због несрећнијих домаћих прилика, мати је имала големијех брига, које су захтијевале хладно размишљање; имала је огромног посла, који је вршила мушком одлучношћу и неуморним радом. — па, поред свега тога, она се одликовала шибеничком маштом најбоље врсте, била је весела жена и омиљена приповједачица. Њене приче, зими крај огњишта, љетних ноћи на колима, кад с њом путовах на сајмове у горњу Далмацију, не само што ми бјеху први угледи, него су се њеке од њих кристалисале у души мојој и, после дуготрајног низа година, изишле на видјело, само у књижевнијем облику него што сам их од ње чуо. Те су приче: **Чаврљино злочинство, Завјет и Краљица**, (први

пут штампане: у «Вијенцу», «Отаџбини» и календару «Орлу»).

Што је мати међу својим вршњакињама, то сам ја био међу својим друговима. У школи основној био сам одличан ђак, у сваком «галијоству» први вођ. Умιο сам мислити, а радо сам се и заносио. Главно је пак ово: било да понављам материне приче, било да приповиједам што сам доживио, или измислио, увијек сам умιο постићи учинак на дјечурлију.

Готово ја једини од православне заграђанске дјеце, већ у шестој години, говорио сам доста добро талијански, јер је и мати умјела «пркелати»; умιο сам вјешто имитовати пајаце и клоуна; могао сам запамтити цијелу какву глуму, до најмањих потанкости; могао сам олако наизуст научити какву дугачку пјесму; марио сам и за пјесме «од љубави», али сам силно љубио наше обреде и пјеније; — најпослије, имајући ближег рода католичког, имао сам прилике да у дјетињству утубим њихове обичаје и обреде.

Кад сврших трећи разред основне школе, мати ми, удовица, са пуном кућом дјеце млађе од мене, одведе ме у манастир Крупу, гдје је мој стриц био игуман. Путовали смо на коњма, преко Буквице, њеких 12—14 часова. Прозлазећи кроз «горње», сурове крајеве, кроз растркана села, сретајући оружане људе, необична обличја и ношње, слушајући јужни говор и пјевање љубана са «о-кањем», ја сам, знајући да на цијелом томе простору живи «чисти ришћанлук», био час неугодно дирнут, час весео. Утисци су се ређали као у сну. Стигосмо у мрак и ја, мртав уморан, легох одмах.

Манастир је на обронку Велебита, у лијепој долини, коју је обгрлила шума, а пресјекла ријека. Зграда је старинска и пространа. У томе, сасвим новом животу, у планинском ваздуху, у неограниченој слободи, мажену од стрица и од осталијех, мени је тако годило, да су ме, готово си-

лом, морали одвести натраг у школу. Чежња за изгубљенијем рајем дуго ме морила. Јутром, кад бих се пробудио, прво ми је осјећање било жалост што ми се прекидају снови, јер, наравно, у сну сам био у Крупи. Мрзовољно сам устајао и у школу ишао. Једино бих се разведрио причајући друговима своје доживљаје «у планини», понављајући пјесме, необичније изреке и грубе шале, које сам од горштака и од манастирске чељади научио.

Друге јесени опет отидох у манастир. Стриц Серафим, велики мистичар, иначе благ и немаран човјек, слабије ме је надгледао, те сам живео веселије и слободније него прошле године. Поред осталијех доживљаја, тада сам видио у манастиру хајдуке на гозби, видио сам послје једно крвно мирење, а дође ми у руке и први роман који сам у животу прочитао. Бјеше Си-ов **Вјечити Жид** у талијанском пријеводу. Како откровење за мене и какво уље на ватру! Повратак ми паде теже него први пут, осјетих јаче супротност која ме очекује, зловоља и непокорност узеше маха, те сам одмах у почетку првога разреда гимназије био међу горим ђацима...

То јесење пландовање понови се још три пута. Како сам растао, тако сам све већма мрзио на запит и на све што је наметнуто, тако су се снажиле моје ондашње мане: претварање и лијеност! Најмилија ми забава бјеше читање романа. Пол де Кока и осталијех писаца те врсте, што онда кружаху по приморским градовима. Ја готово нијесам ни живио у реалном свијету, ни бавио се реалнијем пословима. Прости, добродушни домаћи моји, видећи ме непрестанце замишљена и с књигом у руци, не могаху разумјети зашто сам лош ђак. Закључише да ми не иде од руке наука, да глупавим. Мати ме даде у трговачку радњу, али кад се ни ту не могах скрасити, онда ме коначно посла к стрицу, — «нека буде калуђер кад већ ни за што друго није!»

У манастиру остадох четири године. Углавном, растао сам пуст, снажио се тјелесно и дивљао душевно. Све што бјеше ново, необично души градског младинка, а што је долазило од манастираца и од велебитских горштака, све се нагло упи у њу. Отуда њеке не само смијешне, него и штодљиве предрасуде, наивно схватање свијета, увјерење да се лукавством све може постићи, одвратно ачење и прецењивање сама себе пред слабијима, а ропско пужење пред јачима; отуда компромиси са савјешћу и са моралнијем чувством; отуда прикривена мрзост на све што носи и најмањи траг културе. Добре су стране биле: познавање црквенога језика, чистота и обилје народнијех ријечи, богаство фразеологије и крај тога, њешто самосвога, од искона српскога, што се сахранило међу слободним планинцима и у манастирским зидинама. Срећом, романа не бјеше, него њих замијени мноштво старијих талијанских дјела, понајвише историјских. Осим црквенијех књига, којима сам се морао бавити, од наших писаца читао сам: Зелића (који је, као што је познато, био архимандрит крупски), Мушицког, Рајића, Доситија, Кенгелца, Вујића, Соларића. Најглавније је то, што је много лица у **Фра Брни** — Срдарина, Букар, Стипан Котаранин, Пјевалица — поријеклом из манастира Крупе и његове околине.

На крају четврте године и стриц једва видје да нијесам створен за мантију, те ме отправи матери, а мати ме, о своме трошку, одведе у учитељску школу у Задар.

Казао сам укратко какав сам морални и умни пртљак изнио испод Велебита. Сад морам додати, да сам на крају изгубио оно, што је било чајбољег при мени, што је, од раног дјетињства, било најљепши украс и израз радости, — наиме изгубих вјеру у Бога. Не само што већ нијесам вјеровао, него сам мрзио вјеру. Тај преокрет на-

стао је по угледању на друге и по неком разликењу, које ми се онда чинило необориво, а које бјеше скроз дјетињасто. Свакако томе бјеше подстрекач и охолост, јер сам увјерен био да су сви учени људи безбожници. И прва ми је брига била да се утврдим у невјеровану, да га чврсто поткријепим тобож научним разлозима, који се без пола мuke стеку из препорученијех нам књига. — Нађох у талијанском пријеводу Ренанов **Живот Исусов** и Бихнерово популарно дјело: **Сила и Материја**. Те сам књиге купио првога дана кад стигох у Задар и, разумије се, скрио их. Ах, Господе како ћу изгледати учен мојим новијем друговима!

Мати ме уписа, смјести ме у пристојну породицу и врати се.

Ја сам био жељан само градскога живота, а ред, зашт, правилно учење, једнако сам мрзио из дна душе. Највише сам мрзио управника школе, католичкога попа. Али је разум већ био толико јак, а вјештина у претварању тако стара, да су се готово сви старији варали, — сви осим попа.

Дон Стјепан Бузолић био је не само знатан пјесник, учен и племенит човјек, него и врстан педагог и психолог. Он ме одмах скроз прозрије и с почетка поче дирати у најосетљивију жицу моју, у честољубље, поче се јавно, у предавањима користити мојим необичним знањем живог народнога језика, народног духа и обичаја, да тијем поткријепи ово или оно тврђење. То ми је веома ласкало. С друге стране, у свакој згодној прилици, умно ме навести да сам осјетим голему празнину у основном своме знању, да сам признам е је све шаренило, којим сам дух накитио, налик на сапунске мјехуриће. То ме је поништавало и будило на рад. Тијем начином успије да ме, колико толико, поправи, те добро сврших прву годину и добих државно издржавање у заводу.

Под благом, очинском руком Бузолићевом мени се увекoliko поврати морално здравље. Знао је, дабоме, и за моју антирелигиозну пропаганду и за неупутне приче којима сам забављао другове; али, будући сам дубоко истински религиозан, није био фанатик, а познавајући моју ћуд, није се лађао оштра уступа, него ме вјешто наводио да познам пјесничку страну религије, како би кроз њене двери ушао у њен величанствен храм. Тoga ради упућивао ме је на читање по његову избору, те сам Бог зна колико сам књига прочитао религиозне филозофије, (друго је питање је ли их мој ум сварио). На махове је чести пош и постизвао смјер, али охолост и жудња за позитивнијем на томе пољу, опет надвлађиваху. Свакако, тада је «пало зрно које нит је птица појела, ни трње угушило», него је с временом никло и рода донијело; другим ријечима, схватио сам њешто, што је била наснова и властитом размишљању и туђим мислима, које су ме опет привеле Богу. Али је то било много доцније. — Осим те лектире, ја сам с великом љубављу његовао историју и уопће лијепу књижевност талијанску и српско-хрватску. Огромна историја Кантуова (Чезаре Канту, Сторна универзале), највеће, ваљда, дјело у свјетској књижевности, бјеше море, у коме сам радо пливао. Од пјесника највећма сам волио Ариоста, чијег сам **Бијесног Орланда** знао готово наизуст; од наших највише ме привлачио Прерадовић.

У слободнијем часовима више сам се дружио са ђацима православне семинарије, него са мојим друговима, јер су први били једноврснији, тј. сви готово сељачког поријекла и јужнога говора, а међу приправницима учитељске школе бјеше и чакаваца и великих вјерских фанатика. Најпослије, (на крају 1871), изиђем из завода, са одличним оцјенама, премда сам у истини био у осредње спреман учитељ. Најслабији сам био у најглавнијем предмету, у педагогији. Што је

најгоре, не само што нијесам осјећао «позив» (а да ли баш ко осјећа «позив» за учитеља?), него сам био прожет мишљу да сам тобож створен и спреман за неки виши положај друштвени, на који немам права једино због формалности. Отуда мрзост на учитељски занат, отуда бјежање од дјевојака, које су доликовале моме сталежу, па и од оних које су ме гледале с висине, због чега се створи мишљење о мени да сам «мизоген», премда сам се заљубљивао свакога часа. Ах, каква предмет за причу или глуму!

Још једном да поменем мога учитеља. Он бјеше опазио е ми је у ћуди да најпрече и најлакше схваћам смијешну страну сваке ствари, сваке појаве, свакога поступка. Он се сам, често, од срца смјао мојим испадима, али је настојао да ме упуту да гледам предмет свестрано. Ја сам се једва оразумио да свака ствар, ма и најозбиљнија и најсветија, мора имати своју смијешну страну, али, такође, да и најсмешнија мора имати своје друге стране. Дабоме да он није то први открио, да бих ја то доцније из књига научно, али то би било касно. Оно, додуше, «природна» је ипак претегла у мени, али ме он зауставио да не клизем у ниску комику. — Касније, кад стекох мало имена, били смо у преписци: он се искрено радовао свакоме моме напретку.

Благословена му успомена!

Пред Божић поменуте 1871. године постављен сам био за учитеља на Ђ. у Буковици. По ономе што сам већ казао, читалац може замислити са каквом сам душом и с каквом вољом отишао на дужност. Да није било **материца** реверса, којим се обавезала да ће намирити све трошкове што је држава имала око мене, ако не учитељујем четири године, ја бих се латно каква друга посла или бих отумарао у свијет, трагом хиљада Далматинаца. А ту моју злу вољу ражестише зле прилике. Да сам барем био постављен гдје друго

у Приморју, или у неку варошицу горње Далмације, био бих вољнији, али сам «горњих» села био за дуго сит. Моја ми је сједоцба давала права на боље мјесто, али ми одговорише да ме шаљу на Ђ. баш зато што је ту тек школа отворена, тобож да је добро упутим. У ствари, послаше ме на Ђ. зато што је село православно, а ја православни. То је био нов повод да се распали моја тек утољена мрзост на вјеру уопће, на моју посебице. Блажила ме у неколико помисао што ћу се бар слагати с попом, који је по мојој вољи — познат је био на далеко.

Заиста поп Ј. дочека ме раширенијем рукама. Да је био атеиста и бонвиван, знао сам по чувеном одавно, али кад познадох какав је циник, онда ми се згади. Али другога, бољег друштва не бјеше, те у оној чамотињи, ја који сам дотле био врло умјерен у пићу и у свакој «неподопштину», предадох се страсно свијем смртнијем гријесима у којима бјеше огрезнуо поп Ј.

Ипак се не огријесих о своју најпречу дужност, као што би се с разлогом могло помислити. И ако нијесам марио за учитељски занат, а оно сам дјецу увијек љубио и вјеровао тврдо, да је просвјета лијек укупном злу људскоме. Школа је напредовала, а парохијани попа Ј. не бјеху цјепидлаке, па да траже и вриједна учитеља и младића угледна понашања, све то у једној кожи!

Поред све теревенке, чама и једноличност дојадих ми, кад о ускршњим феријама дође из Беча млад правник. Сава Бјелановић, чија је кућа била на крају села. Сава није имао никога од рода, осим болешљиву матер. Ми смо се мало познавали, а тада, за двије, три недјеље, постадо смо нераздвојни, тј. осим школских часова, ја нијесам избивао из његове куће, јер Сава и поп не гледаху се радо. Вријеме нам је пролазило у бескрајнијем препиркама о Српству, поњекад тако жестоким, да би се његова мати, врло добра

старица, често препала да не пријејемо границе, те би дотрчала да нас раздваја. Препирање биваше највише на талијанском језику. (Он је још у гимназији био одличан талијаниста, а доцније је у тришанском «Читадино» много писао, бранећи Словенство на Приморју (што није нико поменуо после смрти његове). Сава ме је катихизирао, — настојао је да ме обрати у своју нову вјеру, а ја сам се не само опирао, него сам му његову вјеру сматрао као штетну заблуду.

Овдје треба мало објашњења, нарочито источној Србима.

Шездесетијех година, почетак словенског покрета на Приморју, крштен је био магловитијем именом: народњаштво. То није била идеја њека, која је, с временом и борбом, постала осјећање и зато била силна; напротив, то је било готово осјећање, које се у току вијекова снажило и тињало у мраку, па га је било лако изазвати на видјело; то је била мржња на млетачку бирократију, на дух њен, који је и Аустрија све до наших дана подржавала; то је, на првоме мјесту, била ревендикација народног језика, толико презреног дотле. Дотле су се у Далмацији бориле међу собом двије цркве, источна и западна — друге какве ошће размирице није било; отада, без разлике вјере, удружише се сви «Словинци» против талијанштине. Наравно први се пренуше православни, јер је поменуто осјећање увијек међу њима живље било — разумије се зашто. Карактеристично је веома што је прво гласило народњаштва излазило на талијанском језику, што су и прваци покрета већином умјели писати и говорити само талијански. А још је већма значајно, па и смијешно, кад помислимо да се од тихих првака, од господe, није ни тражило да љубе, да његују народни језик, да бар дјецу подижу у њему; доста је било да талијански декламују против талијаниства!

Од искони пак и на Приморју Србин је био само православни. — Српство је значило само православље, као што у овим крајевима (на истоку) значи и данас.

Сава, дакле, и ја родисмо се кад и народњаштво; одрастосмо прожети његовијем духом; на старије се угледајући, мразели смо талијанску надмоћ, али смо љубили талијанску културу, готово не верујући да ће је икад моћи потпуно замијенити словенска. Наравно, мало по мало, ићи ће се к томе.

Ја сам био ватрен народњак све докле не отидох из Задра, али видјевши ко и како експлоатише покрет, разумјевши да је (безмало) политика занат који доноси хљеба без мотике, охладих се прилично у народњаштву и помрајех на политику.

Сад ће се моћи разумјети препирке између Сава и мене. Он је приповиједао етнографско и политичко Српство, које неће да зна за разлику вјере. То је за мене онда била утопија, која би само штету донијела, јер би баш изазвала тек утољени вјерски рат. Зато и назвах то његово убеђење «новом вјером», којој доликоваше његова апостолска ревност. Али је јасна била његова намера, као и његов поглед у будућност: од народне странке одвојиће се српска, којој ће с временом срж бити католичка интелигенција и која ће се самостално развити према смјеру супротну хрватским тежњама. Баш така подјела моћи ће коначно угушити вјерске размирице, бар на Приморју.

Као што рекох, ја сам увјерен био о противном, а, уз то, нијесам марно за политику.

Догађаји су потврдили да је Бјеланић био на правоме путу. Честити наш «Сако» онда није слутио да ће он, уз конта Јанковића и Томановића, бити организатор српске приморске странке, да ће се истаћи као вођ њен, да ће му заслуге око тога име сачувати, и да ће га превелика ревност

запојити горчином и прије времена отправити под земљу.

Млади правник не придоби ме онда за своју идеју, али се ипак спријатељисмо, јер у свему осталом, нарочито у избору литерарнијех писаца, имађасмо исти укус. Сјећам се да смо онда заједно читали Игове **Јаднике** и Кардуђијеве пјесме, да смо се слагали у мишљењу о новијим нашим далматинским пјесницима. — Он се врати к својим наукама, а ја наставих с попом прекинуте теревенке. Али, на крају школске године, вративши се кући, затражих и добих премјештај на Ислам, село у равнијем Котарима, постојбини конта Илије Јанковића-Деде-Митровића, најзатнијег православног властелина сјеверне Далмације.

Тијех дана бјеше регрутовање у Шибенику, те и ја постадох војник ц. кр. војне морнарице.

Вољан поџох у Котаре. На свакоме кораку, преко пространијех равница котарских, оживљеше успомене из народнијех пјесама, које су ме опчаравале у раном дјетињству, које су разлијеле славу тога четиривјековног јуначког попришта до крајних граница Српства, и обесмртиле витезове котарске и шибеничке. Те пјесме, мени и данас најмилије од свију осталијех народнијех, бјеху ми тако дубоко усађене у души, да ми се збиља чинило е не претурам далеке успомене, но као да све то гледам на јави! Из Задра, у пјесми, поџох за сватовима «од Задра Тодора», у **облацима** од прашине испод копита њиховијех коња. Проглушише ме зурле и таламбаси, задивише ме цилитања и на коњма игре, али ме највише дирну језив тренутак, кад сватови стадоше као уковани, кад замијени свирка и попијевка, те се њеки млад витез у скрлетном одијелу хитро попе на дуб, па напери на око дурбини од биљура, од седам кољенаца, и стаде мотрити на све стране под далеки зреник, да види није-у ли

гдје запале удбинске чете, или оне Танковић Османа, или оне Куне Асан-аге, или оне аге од Рибника! Душом данух, кад се сватови опет кренуше!... Мало даље, на Бабину Дубу, назријех на помамну хату нестрпљивог војводу Мочивуну, који самосам срну за Турцима и стиже их прије него што остали сердари из града дојахаше на прву бакву:

«Док сердари на ноге скочише,
«Мочивуна коња узјахао,
«Док сердари коње појахаше.
«Мочивуна до Бабина Дуба,
«Док сердари до Бабина Дуба
«Мочивуна Турке достигао....

Би-ха! То је утакмица, то је стара далматинска крв! Тјерај, кочијашу, не устављај се на Бабину Дубу! Не стој, ако Бога знаш, да не гледам јаде данашње, јер је голијет и суморна пустопашина око Бабина Дуба; јер на мјесту, гдје би требало да буде какав свенародни и величајни споменик, сад је смрдљива крчма, пуна раскалашнијех пијанијех Котарана, на свако зло готовијех!

Мало даље, на Смиљчићу, видјех дворове Смиљанић Илије, преко којих прелетјеше два гаврана... Стид би ме било калаузити туда јаквом Србину из далекога краја, јер би ту затекао дивхарску засједу, гдје бездушни лакомци трују и гуле народ, продајући пиће на вересију, намирујући се стоструко житом, вуном, чак и старинским оружјем!

И све тако, што даље, ређаху се небројене згоде, — дочке, засједе, отмиче, потјере, рвалишта, потјечишта, мегдани, — проглушаваху ме поклици, побједоносни усклици, врисак збјегова и побјеђенијех, нарицања час мајке Стојанове, час љубе Илине, — сватовци око Туркиња ђевојака што радо бјеже за котарске витезове, — ликовије звона, тутњава лубарада, праскање танких пушака, фискање општријех мачева, — а сав тај ме-

теж витешки покретан бјеше од духа чистог и узвишенога, пуна љубави према земљи рођеној, према вјери и слободи!

Али, уз то упоредо, ређаху се слике и прилике из данашњег времена! Јао, како се изроди котарска крв! Истина, сретао сам их доста наочитијех, у скрлетном одијелу, под токама, поносита хода и погледа, али из очију свакоме провирује страх, не од турске, него од братске засједе, јер су мучка убиства обични догађаји! Виђао сам читаве винограде исјечене, стогове и појате спаљене, али то не бјеху трагови турскога насиља, него котарске освете. Сретао сам их, нажалост, много више крљавијех, подбулијех, од самога пића блесастих!

И тако, час у пјесничком заносу због успомена које ми се чињаху јучерашње, час обузет жалом, гледајући јаву око себе, стигох на Ислам. Кад кроза сутон угледах Јанковића дворе, кад помислих да ћу живјети близу тога срца цијеле котарске прошлости, поред пошљедњег потомка Јанковић Стојана, сав протрнух од милине и од сјете.

Знао сам напријед да ћу бити задовољнији него на Ђ, али кад се сутрадан увјерих да су сви услови за живот много погоднији него што сам се могао надати, био сам срећан. Село је удаљено од Задра тек два, два и по часа вожње на колама, а пречацем, пјешаку, на пола ближе. Село је велико, питомо, богато, са двије парохије, православном и католичком, због чега прости народ и дијели га на двоје, на «Ислам грчки» и «Ислам латински», али су оба под једнијем главаром, са једном заједничком школом. Многе су куће као градске, цркве су такође лијепе, а има их три — једна Стојанова. Цео Ислам бјеше њекада имање Јанковића, али се с временом смањило, ваљада, на трећину, а и то није мало. Нелако од двора, близу старинске цркве, бјеше пространа дубрава, видјело се, од старијих времена

добро очувана. Дакле равница, шума, неизмјеран зреник, Велебит на погледу, град близу, — све се стекло да ми живљење буде угодно. Уз то, оба свештеника, православни и католички, кнез сeosки, (сила од човјека, прави див), управник добара контовијех, два ли три трговчиња, сви ме срдљачно дочекаше. Конте бјеше у Задру, али ме контеса врло љубазно прими. Пошто су православни у претежној већини, то се и сељаци обрадоваше што замјених учитеља католика. Све је то на мене добро утједало, те ме обузе жеља да и свој посао радим како ваља, те првом осјетих љубав ка своме занату, и свом душом, свијем младићким жаром прионух око бистријех котарских малишана.

Свакога дана налазио сам понеки разлог да будем задовољнији и вољнији. Одмах с почетка опазих да је исламско поље добро обрађено, да је чистота у селу прилична, да су Исламљани и Капићани доста питоми, да по крчмама нема много бекријања. Разабрах да је до скоро и ту зло било, као и по осталијем котарским селима, али да се, највише настојањем православног свештеника, честитог попа Анта Мадуре, на боље преобразило, да је у томе попу десна рука кнез «дигнат», Андрија Парента, писмен и разборит човјек, дакле, у свакоме погледу бијела врана. Што сам већма опћео с том двојицом, то су ми бивали све милији. Кнез Голијат одликоваше се њежношћу и добродушношћу, какви би те и при дјетету изненадили, а поп је био одлучан и весталац, ради чега му и приону име: дели-поп. Католички свештеник, дон Антоније В., бјеше млад човјек, весељак и бињација, али у владању без замјерке. Оба имењака добро се слагаху. Сва тројица пак, а и остали, бјеху гостољубиви, те се грабљаху око мене. Мадуре је имао попадију и троје дјеце, кнез жену и синчића, дон А. сестру, дјевојку.

Остало бјеше још да познам изближе конта

Илију, по женској крви пошљедњег потомка Стојана Јанковића. Конте је имао само двије кћери, у то вријеме обје удате у Обровац. Њега бјех видео њеколико пута у Задру, а о његовијем работама бјеху ми пуне уши још од дјетињства. Кад сам га први пут видео у Задру, био сам изненађен. Бијаше висок, стамен човек, бркат, великих очију, поносна држања, — такав какав може да привуче пажњу у великој гомили; па ипак, ја сам био разочаран, јер ми га је легенда пред очи износила као нешто мимо људе, као «релана» који се не може описати. Велебитски сељаци причали су чудеса о њему. Легенда вриједи помена, јер је потјецала од љубави народне према соју Стојанову, јер казује шта је народ очекивао од таког кољеновића. Вели, то је така сила, да те трнци прођу кад ти дође пред очи! Виши је, вели, свом главом од највишег Буковичанина, а глават је толико да му је дијете не би могло обухватити. Очи су му као у вола, а за бркове, мислиш, да јагње у зубима носи!... Тако су причали они који су га гледали, па су додавали што су од Котарана слушали: Конте је мјере Стојанове. Сабља, оклоп и чизме шукунђедове, таман за њега. Кад се наљути, може да преломи потковицу; кад је добро жедан, може да попије у душак кабао вина; кад само назрије орла под облацима, погоди га из своје пишане! А што је учен, то је за приповијест! Зна седам језика. На царевом дивану све их је у туљак сањерао. Али се завалио с царем зато што је цар увео солдате (тј. регрутовање) и што је одузео старе правце од народа.

То сам слушао од постаријих људи у манастиру, а од калуђера чух да је конте «фармазон», да је у младости брвно живио, да је много путовао, да нам је у Москви образ освјетљао. У Москви, за вријеме етнографске изложбе (1867) конте и архимандрит Ковачевић заступаху Далмацију. Обојица бјеху лични и учени људи, али

је конте одвајао и у једном и у другом. Кад је, у част словенским гостима, у царском позоришту давана гала-представа, конте уђе у позориште у котарској ношњи, са скрлетнијем везенијем копораном, под токама, са пиштољима и јагањаном за појасом, са везенијем докољеницама и у опанцима, те тако, «вас у срми и у чисту злату», изазва велику сензацију, и усклицима руске аристократије: «ура Серб!» није било краја.

Послије, у Задру, слушао сам о њему да је врло начитан, да је волтеријанац и занесени русофил, да је на махове демократа и охол због свога поријекла. Мало прије мога доласка, он први изиде на јавност с оптужбом против народњаштва, које да под тијем именом крије аустриске планове и римску пропаганду, те позва Србе да се одвоје од ње. У то је вријеме било много говора о њему у аустро-угарској штампи.

У селу што разабрах, потврђивало је у неколико пређашње гласове, само што још дознадох да је рђав економ, али да није задужен, и да му је у зачетку смртна болест у гушци.

О мени се утврди мишљење да сам добар учитељ, још бољи друг и «Срб.» Ово пошљедње није значило што треба да значи, него да сам снажан, слободан и вјешт јуначким вјештинама, — рвању, скакању, уметању, — што сам доказао већ првијех дана. Да сам добар «друг», доказах издржљивошћу у пићу, чему су сви, осим двојице попова, били предани. Попови су се још мрготили због мога безбоштва, које је мало по мало промањало, али како сам се у томе савлађивао, а у свему осталом био искрен и идеалиста, ти људи ни за часак не постадоше ми непријатељи.

Осим свега тога, тијех првијех дана у новом мјесту искусах да није истинито оно лијепо тврђење, као да човек може само једну женску истински вољети. Ја сам заволио двије удаваче у један мах, и обје најватреније, и код сваке набох одзива. Не знам, дабоме, колико су њихови

«одзиви» били искрени, али да је свака имала разлога вјеровати да је не обмањујем, томе је доказ што је тај, малко заплетени роман, дуго трајао. Љубавни састанци и преписке учешће; почеше цвјетати и стихови.

Најпослије, након четири, пет недјеља стиже и конте. Сјећам се добро, бјеше празник њеки, те ја, послје литургије, отидох у двор. Затекао сам га у његову кабинету. Бијаше блијед, дихање с муком, на лицу су се видјели трагови великих болова, али он, снагом воље, преобрази се за тињи час, показујући се здрав и ведар, па ме ослови баш онако властеоски, понашањем господара који се понекад спусти и до раје. Прво ми је осјећање било сажаљење, друго мржња, јер, као прави Шибенчанин, од дјетињства ништа тако нијесам мрзио као племићску надувеност. — и баш се спремах да му покажем колико цijenим његову «снисходљиву» заштиту, кад се он, по трећи пут за неколико тренутака, опет преобрази, постаде љубазан, стаде ме питати како ми је на Исламу, с ким се дружим, итд. И све даље бјеше љубазнији, природнији, те видјех да му је оно прво било глумачко. Разговарали смо се о свачем, на скокове и овлаш, као прави Далматинци. Канда се прилично изненади моме познавању талијанске књижевности и лакоћи «пркелања», јер ме најприје стаде испитивати, па онда се спусти у малу препирку, па ме засу француским цитатима које је, њеким ачењем одмах преводио. Његово је дихање бивало све теже и најзад поче шиштити, те узе скленицу сичана и насу ожичицу и попи. Ни једном не помену своју болест. У два, три маха, ја се кренух на полазак, али ме он задржа. Најзад дође и конте-са, те обоје навалише да останем на ручку. С нама сједе и управник имања, млад, скроман човек. За чудо, не само што се нијесам снебивао, него ми се чинило да сједим поред давнога зна-на, кога одавно нијесам видио. За столом опет

га је мучила задуха и конте-са га је уплашена мотрила, али о томе не проговорише ријечи. После ручка одведе ме у дворницу, гдје ми с великим стрпљењем даде прву лекцију — шаха.

То се понављало сваког дана. Уз бескрајне партије шаха, ја сам уздисао за својим друштвом, за својим рочиштима, за слободом, али видећи како је конте-са задовољна што јој болесни муж нађе разоноде, видећи и њега ведријега у безбројнијем пobjедама над слабијем савезницима, контесом и мном, ја сам силно напрезао мозак. Цијеле ноћи, у мом кревету, врзаху ми се по глави шаховске комбинације; то постаде опсесија, па онда страст, и конте је имао разлога да се чуди моме напретку и да ми се већма приљуби. Наравно, готово даномце, морао сам остајати на вечери, а тада је било згоде да се обоје смију мојим шаљивијем причама, понавјише карикирању њеких личности у сеоцу.

Послије неколико дана, ја се коначно преселим у двор. То је дошло само собом, готово преко моје воље, — пошто ми се чинило да сва корист од тога не може ми накнадити губитак слободе, — али искреност понуде, увјерење да им нећу бити на досади, него баш на олакшици, часни услов да му будем лични секретар, бјеху претекњији разлози.

Започето чаркање са Хрватима нађе велика одзива, изазва бурне полемике, и то распали његову амбицију и вулканску главу, из које су се ројиле мисли које је само чила, послушна рука могла стављати на хартију. Сређивање тих мисли лакше је ишло уз припомоћ ма како скромна и невјешта сарадника. Нејасно, неснажно осјећање блискога краја, доводило је жељу да и иначе остави што већег трага свога бића и родољубља, те је смишљао да казује у перо своје мемоаре, да помишља и на задужбине. Задовољство које уман човек осјећа утјечући на младу примљиву памет у којој ће дуго живјети и — ко

зна? — која би га могла доцније ширем кругу приказати са најбоље стране, наведоше га на мисао да ми, између двије партије шаха, између писања и дискусија, почне предавати француски језик. Све је то ишло без реда, без наснзве и саразмјере, али се радило правом јужњачком жестином, за којом обично настају бескрајне јужњачке сијесте. Мени су дани пролазили испуњени као никада до тада, без притрунка тјелесног уживања, а како сам увијек наклоњен био крајностима, то се отканих и љубавног романа, а у школи удвостручих рад.

То је трајало докле су трајали лијепи дани, а, срећом, те године јесен бјеше за дуго суха и топла. Али кад настадоше кише, конте паде у кревет. Влага је најгоре утјецала на његову рањаву гушу и на плућни едем. Честита контеса Јелена, и она слабуњава, али увијек ведро, увијек вољна на рад и на помоћ другима, за његова здравља, без прекида у послу са млађима, са кметовима изван куће, са болесницима и несрећницима по селу, а за његове болести, лебђаше над њим материнском њежношћу и стрпљењем. Заиста материнском! Ја сам често сједио поред њега и читао му поштогод.

Тако је ишло наизмјенце, према мијени времена. Послије сваког дужег лежања, конте је устајао снажнији и вољнији, јер, за чудо, увијек му се рачило јело, а желудац бјеше јак. Ја сам у француском толико напредовао, да сам већ о Божићу читао олакше ствари. Почео сам са романима Жоржа Санда, којих је у његовој књијници било, ваљада, потпуна збирка. Он је ту списатељку високо цијенио. По моме увјерењу, она то и заслужује, јер је, истина, сувише романтично, али и темељито оправдано, истакла надмоћ женскиње над човјеком у свима љепшим и кориснијим странама живота. Какви високи идеали провијавају у њенијем кићенијем, често наивним приказивањима; како једнако, без срџбе, без

жудње за осветом, без надувености и прецјењивања свога пола, ревиндикује права женскиње! Сандови су романи пунџ причева и принцеа, маркиза и маркизица, итд., којима су дате лијепе улоге, али, у суштини, она слави духовну аристократију, на махове види лијепе стране неодољивог «побједителног» демократства, и без прекида упућује своје друге да се, за добро људства, користе својом надмоћу, наиме природеном њежношћу, наклоношћу ка пожртвовању и стрпљивошћу!

Проговорих опширније о садржини Сандових, данас слабо читаних романа, не толико стога да их другима омилим, колико зато да кажем е су то биле прве белетристичке књиге, које ме упутише на шири видик опњих људских потреба. С те стране, оне за мене далеко надмашаху најзнатнија талијанска дјела лијепе књижевности, која бијах дотле читао, наиме, Гверацијеве и Гросијеве патриотске романе. Манзонијеве Вјеренике са поучно-моралном тенденцијом а у најсвечанијем руху католичком.

Конте је збиља био волтеријанац, али потпуни, тј. у теорији фанатични непријатељ хришћанства, чисти деиста. Колико данас могу разумјети, његова душа није могла без вјере, па кад наиђе на Јеванђеље француских енциклопедиста, њему се учини да је наишао на право, на истинито, и приљуби му се тако предано, да је оно прво, Христово, помрзео. Конте је из енциклопедиста наводио цитате, којима је кријепио своје тврдње, сасвијем онако, као што раде црквени проповједници, дакле налазећи најтврђи наслон у туђим ријечима. Као што већ казах, моја је душа могла без вјере, и ја сам се у невјеровану утврдио био са других извора, али истим начином као и он. Отуда међу нама занимљиви, помало и смијешни сукоби; ја сам одрицао све, а он само открочење; ја сам доказивао да је открочење логична, неминовна пошљедица старозавјетнога

деизма, да има више смисла, јер је приступачније опћем разуму, јер је морални утјецај његов много већи, итд. Дакле, на махове, бранио сам хришћанско учење, само да докажем е је претежније од чистог деизма, како бих обојо обоје. То је било риторичко вјежбање, рат у ријечима, реминисценције онога што се прочитало, у чему је разум мало удјела имао.

Али најглавније је то, што је у читању био највећи еклектичар. Поред Русоа, Волгера и друштвене, њега су заносили и католички писци, Фенелон, Босие, Шатобријан, и од Талијана, поред Бустуја, Чезари, Барбијери, итд. Од класика боље је познавао талијанске него француске. Од новијих љубио је Ламартина, Делавиња, Ига, Мисеа, Санда, старог Диму, на чак и Флобера, кад му у пошљедње вријеме дође до руку. Дубровчане и Доситија знао је прилично, али новије наше чак до Ненадовића и Змаја, једва ако је знао по имену. Додајте к томе мноштво историјске и политичке и филозофске уопће литературе, коју је присвојио у дугом времену у самој Исламској.

Ја подох његовијем трагом у томе; све ми је било добро.

И тако ми зима прође као угодан, али чудан и заморан сан, из кога се човјек буди ломан и хита на ваздух да се освјежи.

Прођеће ме освјетли и врати омиљенијем забављама, дугачким шетњама и «очијукању», што кажу Хрвати. Опет процјетаваше стихови, врло оригинални у садржини, јер се у њима дознавало, да моје срце вјечито уздише, да је драга дража од живота, да је мјесец блијед, да славуј дивно пријељкује, итд. Нажалост, ни једна од њих није угледала свијета.

Уз Контова управника поучих се поњешто и у пољском раду, а имадох прилике изближе посматрати сељане и сељанке. Не само на Исламу, него и по цијелијем Котарима, женске су здравље тјелесно и душевно од људи. Доста су чисте,

радне и скромне. Пошто људи обично кратко живе, то је обичај да удаваче узимљу у уџештво младиће из Буковице, који се такође брзо пропију. Старинских, котарских породица све је мање. На правоме Котаранину познају се још трагови старих витештва, гостољубив је, поводиљив за лијепом ријечју, слободан је, податљиве руке, али се још јаче истичу мане изрођеног ратничког народа. Котарац је злопамтило и бездушан, освети не бира средства и не зна шта је доста, не вјерује другоме, упоран је преко мјере.

Конте, на махове, бјеше напросит, охол, неправичан, али би га све то брзо прошло и не стиђаше се признати своје гријешке. Једино, као и сви земљаци му, бјеше трајан злопамтило и канда би се радо светио. Али ја сам знамтио доста пријера његове велике душевности.

Гости учесташе. У тијем приликама, конте је редовно и тренутно узимао маску племићеве «намоћности», која му не доликоваше.

Најзад, домаћин и домаћица отидоше на кратко вријеме у град.

Једном, у вече, са дворске терасе посматрах како по селу на стотину страна букте ватре, како младићи прескачу пламенове, а девојке око њих коло воде и пјевају. По цијелом селу узаврела свирка, пјесма, дозивање.

То је било уочи Ивањ-дана 1873.

Послије вечере, сустали управник остави ме сама. Чим он отиде, уђе моја вила, као обично у поћно доба, али, за чудо, не поче ми казивати у перо љубавни танделај као увијек, него расплинути опис онога што сам малочас запазио! Стихови се низаху необичном брзином. Ево какви:

Где вечерња потавнила
На западу румен!
Сјен земљицу настанила,
Зраком влада студен!

Небом не сја мјесечина,
Нит' звјездана зрака,
Ц'јела вишња та пучина,
Пучина је мрака!

Само тамо удаљене
Још не крије сумрак....

И све тако до краја, њеких осамдесет стихова,
— све: тике-така! рике-рака!

То је била прва моја не љубавна пјесма, прва коју, осим управнику, показах и кнезу и католичком попу. Сва тројица бјеху у заносу и једнодушно ријешили да је достојна јавности и натјераше ме да је пошаљем «Народном Листу», гласиду за народно право и за књижевност. У исти ни, нити су ме они «тјерали» ни могли «натјерати», него су ми учинили по вољи. И тако она постаде моје штампано књижевно првијенче и изиде у шири свијет, у поменутом листу, у одјељењу за почетничку књижевност, на трећој страни, у броју 63., дана 6-ог коловоза (25 јула), године 1873. Отада је протекло двадесет и пет година.

Кад се Конте врати из града, удари у немилоствиву шалу, због које сам се и црвенио и смијао, јер — нека ми је мало на част — нијесам се дуго обмањивао о љепоти мога првијенчета. На први поглед заиста је чудна ствар да ја, који сам имао прилично утанчан и углађен књижевни укус, који сам имао у памети толике лијепе туђе пјесме и бивао неугодно дирнут због несклада у мислима, још већма у облику, — да сам ја могао да дам живота таком недоношчету! Али то се у неколико може објаснити. Свакидашњи, домаћи угледи, колико је до њих, ближи уху и срцу, утјегали су на мене јаче него страни узор. Тада су од Раба до Ловћена свакога дана одјекивали стихови, свакога дана нови, — обично звучне квартине, пуне љубородног жара, побожне чежње, љубавног вапаја, ратоборног духа. Тада су

међу народњацима највише цијењени били пјесници у стиховима, па онда тек говорници и писци чланака. Ја сам тежио да се увретим међу прве, а за предмет сам изабрао нешто ипак даље од најобичнијег, опис народних обичаја. Међу најпризнатијим и најомиљенијим пјесницима онога доба бјеху: поп Сундечић и кнез Никола. Неће бити због тога да овдје наведем понешто од свакога, бирајући оно што је онда било сматрано као њихово најљепше и најпопуларније.

Најпопуларније Сундечићеве пјесме бјеху «Косовске даворије», а од њих ова:

Горким сузам' Милица
Своје лице роси,
Па у кнеза, од девет,
Једног брата проси:

Да од ње, из Призрена,
Не отиде Војно.
С оцем, браћом осталом,
На Косово бојно....

Од кнежевијех, последије «Онамо, онамо», највећма се о гозбама и школским свечаностима декламоваху «Ловћену» и «Звоно цетињског манастира». Ево почетака:

»С каквом се човјек радошћу губи
У Ловћен брду густој алуги,
Какав ли покој душа осјећа
Код онолико краснога цвјећа!

Звону:

Насред поља, усред горе,
Кад твој човјек чује звек,
Очи небу дигну горе,
Свом гријеху тражи лијек...

Свак ће намах опазити како у мојим стиховима, због неправилнијих па и наказанијих сликова «румен» и «студен», «мјесечина» и «пучина», «зрака» и «мрака», долазе бесмислице, нпр. уочи Ивањ-дана, у јеку лета, одмах, чим се угасило вечерње руменило, настаје студен! Тако се бесмислице, луда упоређења, смијешне антитезе, рогобатне слике, грдобне, неразумљиве ријечи, нижу до краја, све слика ради.

Нека читаоци упореде горње, одабране пријерке признатијех, онда веома слављенијех пјесника, те ће се увјерити да «екземпла трахунт».

Стихотвораца пак а ла Лентир Секулић, Грабовачки, бјеше дуж Приморја легион и готово сваки је имао мјеста у «Народном Листу». А шта се није опијевало! Рођење, крштење, погреб у знатнијим породицама, сваки општински и политички избор, свака «млада мјеса», трусови, олује, поплаве, пожари, бродоломи, — промјене владе у Бечу, смјена далматинскога намјесника, постављање и премјештање виших чиновника, итд. Сјећам се да је прије неколико година загребачки «Вијенац», ради подсмјеха, изнио једну таку пјесму у којој се величаху подвизи њекаква родољуба. Пјесма се свршаваше овако:

Воли што је домовину спасио,
Него да с' му сто талира платил!....

Конте ми ни једном не свјетова да ставим на хартију њеку од многобројних прича, које је од мене слушао, којима се чудио или смијао до суза. Бјеху то чудни, трагични, понајвише смијешни доживљаји, моји или туђи, свеједно, који су прошли кроз моју машту, а који излажаху у кићеном руху народног говора. Дуго сам очекивао да ме он сам упуту на оно што сам желио, и тога ради непрекидно сам склапао нове згоде и развијао језгровите анегдоте. Најпослије, помем то њему, а он ме смјеста одврати. Његово је

мишљење било да такве ствари нијесу за јавност, јер не само што немају вишег идејала и патриотског смјера, него би још штету донијеле, пошто би Талијанима добро дошле за подсмјех, за доказивање нашега дивљаштва итд. То његово мишљење било је погрешно. Љубородна стрепња да се не компромитује достојанство народно, да се не открију његове мане, спутавала је слободу избора. Штампане су одабране (често и дотјериване, умивене и парфимоване) народне приче, пјесме, пословице и загонетке. Ријетке оригиналне приче, које су се појављивале у непрегледним шумама стихова, бјеху дјетињасто имитовање туђинских најромантичнијих, које су се у домовини већ преживјеле. Таке су се махом и преводиле, — таке, или са тенденцијом дидактичком. Што даље од истине, од живота, особито од живота нашега, то је било љепше: што се већма понављаху поуке из катихизиса и угледи финих манира, то боље. Било је, дабome, и Далматинаца образованијих и мисаоних, а међу њима свакако Конте, који су уживали у нешаблонским умјетничким творевинама туђинским, «али те ствари нијесу још за нас».

У то вријеме изиде Томановићев пријевод Гверацијево «Опсаде Фиоренције». Сумњам да је каква књига дотле у Приморју учинила сензацију као та. И Конте је био у заносу, те га обузе жеља да пише роман сличан томе, наравно из наше историје. За неколико, свакога дана бирао је нову грађу, али све згоде и заплети бјеху несвјесни пријеписи из француске и талијанске белетристике. Кад бих га је обазриво упозорио на то, он се страшно љутио. Најпослије остави се тога, а поче мене наговарати да ја започнем, разумије се, уз његову помоћ. Срећом, нијесам се прецјењивао, био сам свјестан да нијесам дорастао ни за добар пријевод каквога романа, а камо ли да га сам градим, макар и у његову друштву. Осим тога, још онда нијесам могао трпје-

ти, да ми ко бира предмет обраде. То ме је послије скупо стало!

У то вријеме Конте отиде у Беч, да види свјетску изложбу, а госпођа ка својим кћерима. Тада ми дође до руку нека Абуказеова хумореска, (не сјећам се која, је ли у каквом шаљивом листу, или у неком календару), али сам јој се смијао као луд. То је, прије свега, било право откривење мојој младићској и наполе далматинској наивности, па онда то би искра која паде на већ сложено запаљиво градиво! Дакле, могу се исмејавати и наши људи, кад се нађе да су смијешни! Дакле, хумореска из народног живота негује се у најобразованијем дијелу. Српства, гдје такође чувају образ народни!

Смјеста прилегох на посао, с намјером да причу пошаљем баш Огњановићу (Абуказему), па да је штампано покажем своме мецени, кад се врати.

Догађај бјеше истинит, свјез у памети; протагонисту и све прилике познавао сам. Неком близастом сељаку из сусједства прохтје се да несумњиво позна све вјештице са Ислама и околине. За тако предузеће једина је згода ноћ уочи Ђурђевдана, кад се, као што знате, све вјештице, голе и јашући на вратилима, стеку на рочиште. Лудак повјери ту своју намисао њеком спадалу, а овај га упуту какве ће обреде извршити а да постигне што је наумио. Наравно, удства су била према памети лудаковој и он их чистом вјером изврши. Спадало окупи дружину, која, око поноћи, на гумну неком, прерушена а нагарављена, дочека јадника, итд.

Писао сам цијелу ноћ, али од бескрајног увода, од силног гранања, од трчања за звучном фразом, за честијем ефектом, никада доћи ни до почетка главне ствари! Сутрадан сам скраћивао, мијењао, али не поможе ништа. «Од мноштва дрва није се могла видјети шума». Дојадни ми најпослије, те уништим рукопис. Покушај је, дакле, пропао

због проливености, због недостатка наснове и сразмјере у дијеловима. — Тијех се мана за дуго послије нијесам могао ослободити, баш и онда кад су многи мислили да ми писање лако од руке иде, да лако компонујем.

Љутих се на себе и клонух, јер сам увјерен био да нећу никада моћи изградити нешто «од дужег даха».

Онда почех тражити накнаде у противном правцу, тј. хтјело ми се да се на малом простору, а везанијем слогом, покажем мајстор. Прилика ми се одмах даде: умрије у Задру неки спахија, отац мојих пријатеља, и ја спјевах сонет и штампих га у «Н. Листу».

У толико настадоше ферије. Остадох на Исламу, јер сам очекивао позив на јесење војно вјежбање, а кад разабрах да нећу доћи на ред, отидем по Котарима, обилазећи их пјешке.

Конте се врати болеснији него што је отишао. Опет наставим играње шаха, писање, дискусије, — све на длаку као и прве године. Али га хладноћа и влага приковаше за кревет дуже него прошле зиме. Ја сам га опет забављао читањем, сад највише француских књига, а он ми је поправљао изговор. Онај мој сонет нешто му се свиђе.

Не прође много, и ја спјевам други, жалећи смрт његова унука од старије кћери.

Нажалост, неколико мјесеца послије тога ожалих и Конта у елегiji, која се лијепила по зидовима задарским, поред друге, на талијанском језику. Та је друга била заиста дивна, а спјевао је нико други до главом Бузолић, који је дотле, мноштво пута доказао да му је само Змај друг у препијевању туђинских пјесама, а који је тога пута показао колико му је у власти и Дантеов језик и прозодија талијанска.

Конте Илија умрије у Трсту, јети 1874. ушљед операције у гуши. Госпођа, која га је и онамо дворила, одмах пренесе тијело у завичај. У Задру је била врло свечана пратња, а на Исламу сахра-

на, у Стојановој цркви, у породичној гробници. Над раком пошљедњег Јанковића, пред родбином, приснијем пријатељима, кметићима и мноштвом Котарана, ја сам, први пут у своме вијеку, јавно говорио, испрекидан јецањем и својим и осталијех. И тај је говор био штампан у подлиску «Н. Листа».

Конте Илија бјеше права pjesничка душа; он је из живота и књига одабирао највише оно што је угодно било његову срцу. Уз необично бујну машту, имао је такође необично памћење, у које се наслађао толико овлашнога, да је ипак имало своју тежину.

Послије смрти његове, по жељи госпођиној, која се одсели ка кћерима, остадох и даље у пустом двору. Послије испита отидем кући и ту застанем позив на вјекбање. У исто вријеме нађем се са Лазарем Томановићем, који онда случајно сврати у Шибеник. Он је свршавао права у Грацу, а у нашим крајевима био је чувен због поменутог пријевода «Опсаде Фиоренције», као и због писања у војвођанским листовима, у којима је војевао за исту мисао као и Јанковић и Бјелановић. До тада се нијесмо познавали, али је он распитивао за мене, јер бјеше свратио пажњу на тужбалицу за Контом и на говор, што он и помену у подлиску новосадске Заставе, гдје бјеше описао погребну свечаност. Он ми рече, да је рад обићи Скрадин, крчки слан, дио Буковице и манастир св. Арханђела на Крци, и позва ме да путујемо заједно. Пошто сам имао још неколико дана слободе, то радо пристадох. Од тада почиње наше познанство које, као што ће се последије видјети, имало је одлучног утјецаја на моју будућност. Обиђосмо поменуте крајеве, те он отиде у постојбину, у Боку, а ја у Полу на војно вјекбање.

У Поли остадох осам недјеља и за кратко вријеме намучих се и наживих се као никада до

тада, дођох до унижења, до погибије и најзад до једног фантастичког намишљаја, који спријечи пуки случај.

Био сам сираћен са оногодишњим регрутима у баракe, гдје смо били наслагани као сардине, а одакле смо зором излазили, да се по цијели дан вјекбамо у кретањима, у руковању оружјем и веслима, у пентрању по ужетима од катарака. Кад тога није било, онда смо слушали тумачење регламана и учили називе милионима њекаквијех бродских дијелова и ствари. Сваког дана по сто пута једно те једно; то је, може бити, потребно било «горњачкој» младежи, која никад мора ни брода видјела није, али некадашњем шибеничком галијотињу, који је већ као такав знао «егзерцир», то је било преко сваке мјере досадно. Умал нијесам свиснуо. Кад би се пак вратили на јело и на спавање, тада је тек био пакао, јер онака смјеса, онаки Вавилон човјеку се ни у грозници не предвиђа. Ту су штокавци и чакавци из цијеле Далмације, па Истријанци, којима се не зна шта су, па младићи из јужног Тирола, Трста, Горице — добровољци Нијемци, Чеси, Пољаци, чак и Мађари. Сукоби због разлике народности, због разнијех претензија, највише због надувености швалске, бјеху на дневном реду. У једној такој кавзи, умал ме њеки Тиролац не пробурзи бајонетом; то би било да га један Далматинац на вријеме не зграби за мишицу. Други пут, због тога што сам се спорјечкао са њеким старјешином, одлежао сам дан и ноћ у шљепињу.

Контеса ми бјеше дала препоручено писмо на њеку њену познаницу, те ми ова пошљедњих дана израђиваше честа одсуства. Мене пак бјеше спопала права помага са банчењем са мрнарима, те за неколико дана потрошим сву уштеду исламску. Најпослије, кад се примаче крај прописаном року, јавим се као добровољац, тражћи ангажман на каквој ратној лађи која ће далеко отпутovati, али, прије него добих одговор, стиже

ми од Томановића писмо, да ми је израдио мјесто учитеља талијанскога језика у поморској новској школи. Плата ће ми бити готово двоструко већа него догле, имаћу бесплатан стан, посла напола мање итд. У томе «итд.» бјеху протежнији разлози, који ме отргоше од нагле и фантастичне, али мојој скитачкој ђуди погодне намјере. И ко зна, најпослије, да за мене не би било боље да сам отпловио, па се искрцао негдје у далеком свијету, — јер да бих шмугнуо с ратне лађе, о томе не сумњам — па ма и не постао српски кантасторие!

Сутрадан отплових у Боку.

II

У оно вријеме (1874) није било велике бродарске утакмице дуж нашег приморја, као што је данас има, него је поштански парни брод милио, свраћао и у мања пристаништа, у већима се дуго задржавао. Од Поле до Котора пловило се пет дана.

Знао сам напријед шта ће рећи моја мати, када дозна куд идем! Кад свратих у Шибеник и казах јој, она се трже и узвикну: — «Бог с тобом, јадно дите! Зар чак у Боку!?» Сјетни њен поглед, као да прозираше кроз неизмјерну даљину шта бива с њенијем дитетом, међу немирним Бокезима, — јер, треба да знате, «Бокези су немирни људи».

Премда сам долазио «чак» из Поле и прилично огуглао био и на даљину и на људску мјешавицу, ипак, што сам даље пловио к југу, то су ми чешће зујали у ушима материни узвици; свакога часа чинило ми се да чујем питања сродника и познаника и њен тужни одговор: — «А, Симеуна, а ди ти је сада онај најстарији?» ... «А ди је! А не питај! Отиша је чак у Боку!» ... «Ух! жалокња, чак у Боку!» ...

Уз велику збрку која ми је била у глави, уз мрзовољу послје банчења у Поли, још ми се ра-

жали, те сам морао изгледати сапутницима као какав очајник. По свој прилици, на питање њекога од њих, бићу и ја с уздахом одговорио, да идем «чак» у Боку. ... У осталом, ево и дан дањи, у првome дијелу ових биљежака, гдје причам моја странствовања по разнијем крајевима сјеверне Далмације, ја те крајеве приказујем, као да су то бог зна како велике туђинске области, бог зна колико удаљене од мога завичаја, а онома, цијела Далмација, простором и народом, мања је од жупаније бачке! То исто наћи ћете у свијем старијим писцима са Адрије, сем Дубровчана. По свој прилици пак, биће читалаца који су то исто запазили слушајући причања каквог простијег приморца, рецимо њеког Спљешанина, коме је Котор у мисли даље од Млетака; биће такође читалаца који су путовали онамо, те имали прилике да виде како се моји земљаци из одаљих мјеста туђе међу собом. Супротност се истиче тијем јаче, што сваки зна да нема ни најудаљенијега краја свијета без Далматинаца, што је постала пословица, како се они лијепо паже, кад су у ... туђини! Те појаве задијело драже радозналост, а ја ћу их тијем радије сад одмах објаснити, што ће, послје тога, читоцима бити разумљивије неке ствари у мојим далматинским приповијестима. То ми је баш овдје с руке, кад полазим «у далеки, непознати свијет», а све је у вези са мојим потоњим радовима.

Данашња Далмација, од Раба до Спича, праве (наиме, куда је пут бродовима), дугачка је преко 370 километара, али њена кривудасти обала износи преко 550 км. Најшира је од планине Динаре до Задра, а то је размак од 60 км; најужа је код Спича, једва два км. Додајте к томе, око педесет насељених острва и на стотине нероднијех, пустијех отока. На тој површини од 13.000 четвртастијех километара, живи око по милијона душа.

У далекој старини, кад је Далмација била рим-

ска па византиска, слабо јој се знају све међе у ближој старини, кад је дијелом била и српска, па угарска, па млетачка, а зна јој се бар дужина. Након турског освојења Босне и Херцеговине, често су потпадали и њени дијелови под султанову власт и од ње отпадали, али до свршетка прошлог стољећа, дужина праве Далмације била је од Раба до дубровачке државе, која је њу раздвајала од Албаније Млетачке (од Боке Которске). Најпослије, кад Французи укидоше републике, млетачку и дубровачку, спојише Боку, Дубровачко и стару Далмацију у једну покрајину, под једнијем именом. Тако је и данас, али то наметнуто јединство не иде народу у главу, те, ни Дубровчани, ни Бокељи, неће да су Далматинци, каогод што ови и дан дањи зову Личане «чесаровцима». Кад Дубровчанин малко напући усне и каже «Далматин», он је тијем означио човјека наполак варвара, готово туђинца.

Сјем тога, стара Далмација дијели се на крајеве природно одвојене међу собом, као што су острва, приморје, загорје, високе равни и низине. Сваки од тих крајева има засебна предања, обичаје, ношњу, разлике у језику, (поњегдје врло знатне, као што су између штокаваца и чакаваца), разлике у вјери, антипатије обласне и због различна поријекла. Знам да таквих подјела, мање више, има свака земља, али школа и саобраћај, мало по мало, укидају их, изједначају народ; ну, сумњам да под капом небеском има мање земље, а веће поцијепаности и народа упорнијега у својим навикама, него што су Далмација и Далматинци. Ето, напр. Пригорци, од времена кнеза Данила, дакле за овијех пошљедњих педесет година, готово сасвијем су измјенили ношњу; то исто учинише херцеговачки сељаци у пошљедње вријеме, наиме, узеше нову пригорску ношњу. По Србији сељаци носе данас шепице, пуштају браде, огрћу се капутима, итд. Нигдје у Далмацији, даље од мора, нема тихих но-

вотарија, него су «Морлаци» и спољно онаки, каки бјеху у вријеме Јанковић Стојана, као што се види по старинским млетачким сликама и у опису попа Фортиса. Црква, школа, суд и војска, одавно војују против класичног загорског плетеног перчина, а он се једнако одржава. Ја сам познавао једног сељака из Крупе, који је био у војсци десет година и постао подофициром, па, бивши рањен на Кенигрецу, врати се кући с нешто пенсије. Послије годину дана, видео сам тога подофицира у Задру и нијесам га могао познати, докле ми се није казао. Имао је плетен перчин, расјечену кошуљу, бевреке са промајама, чак и тандрљике на дрвеној лули!

Како се тврдо држе старинске ношње, тако и свега осталог. Поменух антипатију због разлике поријекла. Нијесам тијем помишљао на Талијане, којих нема изван градова, него на чакавце и штокавце. Ови пошљедњи не жене се «бодулицама» (острвљанкама), него се радије жене од омрачнутијех «ркаћа» (тј. гркаћа, православнијех) и радије њима дају своје удаваче. То је главни знак да штокавци сматрају Бодуле као нижу расу, премда је та «нижа раса» културнија од њих! Приче, пословице, узречиде штокаваца, које се односе на Бодуле, саме су поруге, у којима се истиче сметањаштво и страхљивост. Та невјероватна аристократска „moigne“ огледа се у пошљедној баби штокавској!

Поменух и обласне антипатије. То је, на први мах, још загонетније, а то су трагови средњевековног муниципалног антагонизма између разних приморских градова, који је чинио да се доста крви пролило! Између Скрадина и Шибеника, Шибеника и Трогира, овога и Сплета, итд., било је доста ратова и савеза, каогод међу државама. Узрок се заборавио, а пошљедице су остале, те се, напр., и данас Трогирани и Сплешани гледају као пси и матке. Знам један карактеристичан примјер. Прије тридесет и више година

умро је неки стари спљетски властелин, заклето непријатељ Трогирана, који је сваке године један пут, на Ивањдан, ишао у Трогир, гдје би се мало задржао. Пошто је свети Иван заштитник трогирски, пошто се на његов дан и из других крајева стјече народ у његов град, то се нико није чудило што се и стари властелин наклањивао. Али најпослије дознаде се тајна. Стари манастир одлазио је у Трогир једино зато да пљуне на опћински грб, што је, наравно, радио кришом, а што му је лако било учинити у оноликој тишини!

У моме дјетињству мало је било опћења између неких крајева, напр. између острва и книнске и врличке крајине, а и сад, поред живе бродарске утакмице и јевтинијег подвоза, даљи приморци ипак нијесу у честом додиру, јер немају знатније трговинске измјене, него сваки крај своје производе извози на Ријеку, у Трст и преко Велебита. У Трсту се увијек налази доста сјевернијех Далматинаца, а мало их је који познају Дубровник и Боку...

Од Сплета наниже бјеху ми непознати крајеви. Чим бих замотрио неки мјесто и чуо му име, најрије се буђаху у глави приче и шале о њему, које сам слушао у дјетињству, па онда успомене из књига. Ено пространог и брдовитог острва Брача, чији синови и сами кажу, да нијесу људи! Кад штокавац наиђе на њихов скуп и по обичају назове им: «Ваљен Исус, људи», увијек ће се, вели, наћи неки од њих, који ће одговорити: — Ваздан бија фајен Исус, али ми нисмо људи, него смо Брацани!». Прича се да је царица Јелена, мати Константина Великога, била Брачанка. Кад Словени населише Брач и потискоше Грке, први им је посао био да завргну крајину са Омишанима. Сплешани су бранили Брачане од насиља Омишана, зато су им они и данас «харни»... — До Брача је острво Сулет (Солта), са седам села, гдје је велика мјешавина соја, јер ту,

до најезде словенске, живљаху Грци, а кад Словени разорише Солин, онда се многе латинске породице уселише међу њих... — На реду је Макарска, са врло питомом околином и са селима која носе звучна имена: Играние, Живошће, Заострог, Лагчањ, итд. Чудне супротности истичу се пред очима и у мислима, посматрајући Макарску! Она је дио древне жупе неретљанске, која је оставила силнога трага у нашој историји, а сама варош нити је опасана бедемима, нити у њој има старинских зграда, ни развалина! Готово она је једина на приморју, тако распаса и нова! Околина јој је лијепа и родна; безмало, цијела Далмација завиди јој обиље живијех вода, а с друге стране, ту (и у котару Имотском) највеће је легло просјака, који се потуцају дуж приморја и по горњим крајинама. Прича се како је неки од тихх туцака просио дјевојку његдје у Синском пољу, па му је не хтједоше дати. Када то чуше просиочеви рођаци, рекоше: — «Ала су луди ти Синјани што не дадоше дјевојку онаком човјеку, а не знају, бог их убио, да сваке године, из нашега племена, најмање седамдесет штапа одлази у свијет!»... — Ено безводног Хвара, најдужега острва на Јадранском мору, родног вином, краљичином водом и уљем, које се циједи из рузмарина. Ту има биља којему ми, сјеверни Далматинци, не знамо ни имена: ту тек почиње прави југ... — Долази за њим Вис, најнасељеније наше острво, мргин између нас и Италије, до које нема више од петнаест миља. Ту се 1866. сломи талијанска млада, спремна, многобројна мрнарица о голо далматинско јунаштво, и то се чудо разгласи по цијелом свијету, и остаће као чудо у историји! Исте године кад је била та поморска битка под Висом, ја сам под Велебитом, у Крупци, слушао гуслара како је опијева! Послије сам слушао неколико варијаната, увијек уз гусле, баш као о Косову! (Нама увијек стаје празна слава, а другима и срамота доноси користи.)

— Ето тајанствено и романтичне Корчуле, на источној страни острва, на обронку бријега, омасане бедемима и кулама, са стоном црквом и звоником у готском slogу, са лужом и владичанским двором, који канда ће се скоро сами срушити. Тајанствена је због постања и због народних предања. Већ у вријеме Христово рођења Корчула је била древна. Стари писци крсте је свакојако: *Corsica Melanica*, *Corsica Nigra* (зато, велe, што је острво било црновито), *Corsoga*; у средњем вијеку је и *Corsoga* и *Siccsica*. Грцима је *Κορχυρα*, *Κορκυρα*. Држи се да је Корчулу саградио Антенор, кад је, последи разорења Троје, досио на обалу Адрије. Ако није он, а оно је Енеја, — како тврде други стари писци. Од свију поштованијех старинских штатута далматинских, корчулански је најстарији, а канда је он и највише туђинских господара преживио. Стари град највише се поноси усноменом што су га кхери његове, Корчуланке, спасле од Турака год 1571. Ту славу остали Далматинци изврнуше у спрдњу, јер, тобоже, женске главе бјеху јуначије од људи! По народном вјеровању, нигдје на свијету чак нема толико закопана блага, колико на острву Корчули, али никакве вајде од тога нема Корчуланима, него га Грци, мало по мало, кришом односе. Свакога часа то бива! Дође грчки брод под Корчулу, да тобоже тргује житом, вином, уљем, а, у истини, да пронађе ново скровиште, по упуству старинских листина. Корчулани вребају крадљивце, али су Левантини лукавији и од самога ђавола; не даду се укебати. Брод омркне, а не осване, оставивши ровине, разбијене темеље од рушевина, отворене гробове, итд. — Најпослије, долази Пељешац, дугачко полуострво, почетак дубровачког земљишта, гдје је такође и почетак јужног говора на приморју и најживљих успомена старе српске државе.

Сјећам се добро кад сам први пут чуо за Дубровник. Могло ми је бити седам, осам година, а

бјеше ускршњи пост. За вријеме тога поста, католичке духовне власти постављају нарочите проповједнике по стонијем црквама, а обично их бирају из других јепархија. Проповиједи су биле пред вече, једнога дана тадијански, другога српски. Еле, поменуте године, дође у Шибеник млад, личан бијели фратар (Доминиканац), који у првој појави занесе женски свијет. Али, другога вечера, кад поче предикати нашки, умал се не диже буна у цркви. Та како и неће! Није говорио по нашку, него право правцато по рипшанску: дјева, дијете, лијепо, итд! Пук диже грају: «Какав нам је то фратар, који говори сасвијем као какав брадати ркашки поп! Какво је то чудо!» Православни наврвеше у стону цркву; моји поведоше и мене, те се увјерих да лијепо фратар говори баш онако, како се чита у буквару и читанци српској! Чуђењу и уживању «наших», а љутњи «њиховијех», не бјеше краја. Узалуд су попови утишавали пук и објашњавали, да је проповједник из Дубровника, гдје сваки говори као и он, да тај говор није одлика само православијех; узалуд су попови свјетовали Доминиканца да измијени говор, — он је покушавао, али није могао, — те, најпослије, мораде га бискуп уклонити прије половине поста!...

Ето кад сам први пут чуо за Дубровник, у коме чак и фратри говоре рипшански! И то је мојој околини била сва одлика славног града!

Тога сам се најприје сјећао, посматрајући бродови Пељешац, који се у старини звао Стопски Рт (*Puneta Stagni*) и припадао Хуму, докле га (1333) Стефан Дечански не продаде Дубровчанима, који покушаше да му раскопају превлаку, те да начине острво! Истина, не успјеше, али сам покушај не свједочи ли (и кад не би било других доказа!) колико они бјеху одмакли културно!...

Брод ме унесе на преноћиште у Груз. Било је већ касно, али бјеше дивна и видна јесења ноћ,

те не-могах срцу одољети, него се одвезох на колима у град. Пут од питомога Гужа до Дубровника пријеђе се на колима за четврт часа, а мени се чинило да траје вјечност! Кад искочих из кола пред градским вратима на Пилама, кад угледах висока градска платна, голему кулу Менчетићеву, господске зграде и вртове у предграђу, онда збиља осјетих да сам далеко од праве Далмације! Далматински градови личе и по облику као браћа, а да је Дубровник од друге лозе, види се на први поглед. Кад минух шанац и друга врата, те крочих на широку «Плацу», међу два дугачка реда једноликих, мрких дворова, учини ми се, да сам ушао у какву фантастичну мраморну дворницу! Кораци ми одјекиваху по пустој калдрми, као да сам заишао ноћу у празну велику цркву. «Чинило ми се, да чујем, како шуште властоски плаштови по плочанику, јер томе оквиру не доликују савремени људи», угодно опажа њеки писац. Ја сам лутао заустављајући се пред знатнијим зградама, домишљајући се која је «Двор» (кнежева палата), које ли Дивона (царицарница), а тако и пред црквама и осталим грађевинама, за које сам знао по описима. Најпослије, сустао, вратих се на брод са оснаженим осјећањем да сам далеко од завичаја.

II

Сутрадан пред подне уђосмо у бокељско ушће. Ето ме, дакле, «чак у Боци!»

Хајде да и о томе крају напоменем штошта из ранијих усмена!

Бокеље сам чешће виђао у дјетињству. Ако у шибеничкој цркви свечаником бјеше извањаца, који се обличјем разликоваху од Далматинаца, то бјеху грчки или бокељски поморци. Већ онда умисао сам их по мало распознавати. Ако су малога раста, много ругави, често кривијех ногу; ако се још преко мјере крсте и клањају, онда су, без сумње, грчки острвљани. Бокељи су стаситији,

питома израза, чистуници особити. Послије службе, ми, дјеца, иђасмо за њима до обале, слушајући њихове разговоре; задржаше ми се у памети чешће ријечи бокељске: «шћаше», «де лонго», «шћаше поћ' де лонго!» Још онда створи ми се мишљење да су кичељиви, да Далматинце гледају с висине, а од старијих слушах да су «невирни» и лукави... Али гдје је та Бока!? Доиста тамо његдје, гдје и Арбанија на истоку, јер простом Далматинцу сви велики градови и непознати народи, све је то «горе», на истоку!

Доцније, у манастиру, дознадох да је Бока калуђерска Сиберија. Тај земаљски рај доби то име међу манастирима зато, што су рђави јеромонаси слати били у неки од десетак бокељских манастира, који су махом сиромашнији од далматинских. Познавао сам једнога од тих прогнаника, који се вратио након десет година; говорио је сасвијем бокељским акцентом, а непрестанце је причао о свом «страданију», које је поглавито било у томе што се морао «лишавати земних блага», што је морао савлађивати «сладострастија», јер је, вели, народ благочестив и тврдица, а сувише оштро пази на калуђере. У исто вријеме читао сам и Зелићево **Житије** у коме се бокељски брђани и њихови свећеници приказују као прави дивљаци.

Послије, имао сам прилике дружити се са бокељским ђацима у православном семинару за дарском. Бјеху то жустри, питоми, елегантни младићи, са добрим хигијенским навикама, што је све показивало утјецај старије културе. Тијем особинама одликоваху се од наших **Ђака**, већином трунташа, сламоња и мурдара, али ови бјеху искренији, «ближи природи». У то доба бјеше на вршку исконска парба због одвојења епархије бокељске од далматинске; бокељски свећенички приправници осјећали су понижење што се морају школовати у Далмацији.

Најпослије, бокељска буна (1869) узруја цијело

Словенство и привуче пажњу свега образованог свијета на шаку јуначких горштака, који, бранећи своја вјековна права, ухватили се у коштац са силном царевином! Чланци, расправе, пјесме, слике, распалише и хладније маште од мене; ја сам био у правом заносу; сваки Бокељ био ми је див и ближи срцу од ма кога. А пошто устанак утоли под печатом славног Кнезлачког мира, пошто ћесар потврди старе бокељске повластице и још им даде посебно владичанство, пошто Шћепан Митров Љубиша, својим политичким говорима и приповијестима, одједном изиде на велики глас, онда ми тек бјеше једина жеља живјети у тој идеалној земљи.

Премад од онда бјеху протекле четири године, те се јадној Боци попустило одузимале повластице, а мене, вријеме и искуство прилично охладило, ипак сам био веома узбуђен крочивши на бокељско земљиште, у нову постојбину.

Ни један српски крај није био толико описиван и опијеван као Бока, а календари наши, којих није мало, непрестано доносе слике из ње. Особито Нови је надахњивао пјеснике. Његошу је он старац који броји вале низ пучину, као што би набрајао бројанице! Љубиши је он рањеник, коме је бршљан покрио испукле зидине, да му скрије плаве од олова модрице. Дру Милану Јовановићу Нови је «мала Фиренца». Други су нашли да му боље доликује име «српске Нице» итд., али све их је надмашило добри чика Љуба, коме је Нови савршенство љепоте, њешто попут «Вишњег Јерусалима» у емфазу црквенијех пјесника! Ево како га Ненадовић опијева:

Нови, чудно место, пуно сваког чара,
Нови, у свем свету нема равна пара!
Куд год око бациш, на лево, на десно,
Све је намештено дивно и чудесно!
И чудиш се сунцу, како може заћи,
Кад лепоте ове пеће нигде наћи!...

Од свега тога, на први мах, ја сам спазео гдје-који живи чар, понеку «Новкињу Ђевојку», које и народне пјесме величају. Али у оноликој брзини, није ми ни до тога било.

Томановић не бјеше у мјесту, те отидох право у Србину. Тако се зове горњи дио заграђа, у ком се налази школа гдје бијах постављен, а ни школа се никако друкчије није звала до: Србина. Ту ме дочека мој земљак Стево Мрђен, онда свршени богослов и учитељ и скорашњи младожења, данас гимназиски катихета у Котору. Он ми показа мој стан, обавијести ме о свему што ми је на први мах требало знати и пође са мном, да ме прикаже школским старјешинама, којих бјеше, чини ми се, четир или пет. Најприје отидосмо ка главном старјешини конту Ђуру Војновићу, затијем ка осталијем, старим капетанима поморским. По дочеку, судио сам да ме је Томановић сувише ласкаво описао; канда ме је највише препоручило што сам знао француски; сваки ме је питао бих ли ја могао предавати тај језик, а ја сам био у великој прили, што су они приписивали мојој скромности... Познадох се одмах и са знатнијом омладином, те, лаке душе, отидох са земљаком и другом на вечеру и преноћиште.

Школа је старинска, стамена и пространа двобојница, са ограђеним двориштем сприједа и великом градином у позадини. На доњем су боју учионице, мађупница, кујна, а на горњем шест соба и дворница. Са јужнијех прозора видик је на море, на цијелу Боку, на црногорске и херцеговачке планине. Моја је соба била с те стране, те се и данас почесто са уживањем сјећам величанственијех, готово неvjероватнијех природнијех слика, особито при мијенама времена. Зграда је била властеле Лакетића, па је њу пошљедња женска од те лозе, «баба Лакетића», како је и данас зову Новљани, оставила за школу. Уз то се придадоше оставштине капетана Ђуровића и Лакетића, те опћина скупи све то у једну

матицу и науми да отвори поморску (наутичку) школу у Србини. Влада се дуго противила жељи Новљана, па најпослије, чини ми се око 1862 год., највише по настојању Стјепана Љубише, учини им по вољи. Први управник нове, једине српске средње школе на приморју био је Мато Мрша, дотле професор наутике у Задру. Ја сам имао срећу да затекнем тога чувеног старца у животу, здрава и необично крјепка у осамдесетој години! Крстише је свечано и израдише да јој и влада призна сва крштена имена: «Завод Србина, поморска школа, задужбина Бошковића-Ђуровића-Јакетића». Честити стари наши, како су се довијали, да ма како, угурну српско име, да у самом називу истакну и добротворе и аутономију школе! За десетак година Србина је спремила знатан број младих поморских капетана, запојених српским духом, па изиде закон да се у наутику могу примати само ђаци који редовно сврше нижу гимназију. Није било средстава да се оснује и гимназија, а уз то настаде и буна, те се школа затвори. Да би се буна друкчије свршила, доиста се школа не би више ни отворила, али послје «Кнезлачког мира», опћина изради да се Србина претвори у приправну школу за наутику, задржавши пређашње име и карактер средње школе, остајући, као и пређе, под главнијем надзорништвом поморских школа у Трсту, а под непосреднијем надзором нарочитог одбора, коме је, као што рекох, у вријеме мога доласка, био предсједником конте Ђуро Војновић. У исто вријеме кад и ја, бјеше постављен за управника завода њеки Бедушић из Истрије, који се очекивао. Са катихетама православнијем и католичким, било нас је, дакле, пет наставника.

Употријебих слободно вријеме да обиђем ближа горња и поморска села, Суторину и манастир Савину. До Суторине је пола часа хода, а у оно вријеме бјеше у тврђави турска посада, све сами Анадољци, махом постарији људи и адранинци.

Суторина је језик херцеговачке земље, који је у старо вријеме раздвајао Боку од дубровачке државе, а та се аномлија задржа и послје аустриског доласка. Чувени манастир Савина налази се на противној страни од Суторине. Колико су у тој околини живе успомене из времена старе српске државе, види се и по томе што народ прича да се Савина прозвала по светом Сави, који је ту долазио. Изнад манастира има стара црквица, њему посвећена; испод манастира, налази се извор, који је протекао кад је светац штапом ударио.

На мањем земљишту већих супротности и сукоба не бјеше могуће ни замислити! Ту су Тесаровци, Турци, оружани Бокељи, на домаку Црна Гора, свјежи трагови устанка. Суботом, кад је пазарни дан у Новом, имао сам прилике посматрати на тргу Црногорце и Херцеговце; пожекад бивало је више народа из тих крајева, него ли самијех Бокеља! Од свијех, пак, има их које, ни по ношњи, ни по говору, не можеш разликовати од Херцеговаца, а има их који по одијелу напомињу стару шпанску ношњу, а по говору се примичу Црногорцима! У градићу, успавану међу старинским бедемима који се руше као дрвена црвоточина, гдје све мирише на старудије, гдје су у животу старинске мисли и навике, бјеше и сувременог духа и покрета! По тврдињама око Новог бјеше више војске него што је данас има у Задру! Под градом стајаше усидрен ратни брод. Официри су разгањали чаму по кафанама, уз свирку њихове музике, у забавама сваке руке, које су приређивали.

Супротности које су ми се једнако ређале пред очима, биле су тако неочекиване и јаке, да су ми и данас живо у памети, живље него први утисци под Велебитом, кад још бијех дијете! Далеко од Боке, послје двадесет година, пошто измијених још двије постојбине, пошто претурих преко главе много штошта, ја сам те прве ути-

ске из Боке изнио у причи **Ђуро Кокот** и у спису **Бока и Бокељи**. Ко је прочитао **Кокота**, (у збирци **Са Јадрана**), тај ће се сјетити да то приповиједа неки сјеверни Далматинац, тобоже богат бољесник, који је дошао у Нови да зимује. Причајући своје прве утиске, тобожњи бољесник уплиће и комични догађај са Ђуром Кокотом, који се догађај доиста и десио, само двије године доцније. ... Додуше, много је мојих прича које су лежале у глави по двадесет и више година, али неће бити ни једне од њих која би, као **Кокот**, читаоцу чинила утисак да је постала одмах, непосредно са живијех угледа; бар тако ја мислим.

Бијах се већ одомаћио у Новом, кад, послје петнаест, двадесет ли дана, стиже Томановић. Он дође из свога завичаја, Лепетана, убавог приморског сеоца у средини Боке. Испричао сам у првом дијелу овијех **Биљежака**, како је тај млад, онда скорашњи доктор права, био оглашен у нашим крајевима, какве су наде на њега полагали особито Бокељи. Он је са сваким био сушта љубазност, проповједник српских омладинских идејала, примјер храбрости према чиновништву и шпијонима, у земљи гдје је до скоро целат имао доста посла! Омладина га је обожавала, али сва скупа није више него ја. Уз то, он је онда био вјерен, заљубљен и љубљен, како ријетко бива, те се блаженство његове душе огледало на његову лицу, у свакој ријечи и покрету. Вјереница му, Петрослава Радловићева, од добре куће, јединица у матере, имућне удовице, љепотом тијела и душе, образованошћу и умом, заиста бјеше одвојила од осталијех дјевојака и на даље од Новог. Тад сам први пут дошао у додир са младим у најбољем значењу ријечи господским женињем, и како је благо то утјецало на мене дивљака, навикла на односе готово са самим сељанкама! Од срећнијех вјереника зарео је чар топлине и свјетлости љубави, појезија младости, те сам

и ја кроз њихову атмосферу сањалачки гледао на јаву и на будућност! Какве ли се наснове нијесу зачињале у нашим састанцима, какве ли се наде нијесу јављале! Петрослава је била веома музикална, а и писала је и преводила је нешто за новосадски «Јавор».

Најпослије дође и нови управник завода, Белушић, који бјеше тек свршио философски факултет у Бечу. Он се већ на први мах свидје свакоме, а као католик, «латинина» особито. Подијелисмо предмете. Он ће предавати математику и јестаственицу. Мрђен српски језик, историју и географију, ја талијански и рачунство у првој години. Школа започе и упути се добријем редом, а без велика труда. Нас двојица нежењенијех храњасмо се у кући, код младожење, а иначе једва одољевасмо по забавама. И Белушић бјеше очаран о новом животу. Позна јесен бјеше дивна као гдје друго најљепше прољеће.

Тијех дана изненади нас вијест да се јавио на упражњено мјесто опћинског љекара новског Др. Милан Јовановић, писац **Краљеве сеје, Сна и јаве, Демона** и многих научних дјела, управитељ варошке реалке у Новом Саду. Свакога је то изненадило и обрадовало. Новљани су се поносили што ће добити тако чувена књижевника, што ће се њихов град моћи подићи збором људи, каква једва ако имађаше Котор, јер, сјем Мрше, Војновића, Томановића, Белушића, ту бјеху: др. Радонић католнички парох и катихета нашег завода, а доцније бискуп которски; прото Ломбардић, добар бесједник и један од најличнијих људи у Боци; браћа Гојковићи, многи поморски капетани, а и наша маленкост. Одмах се поче говорити, како би добро било, кад би се Јовановић, поред своје праве дужности, примио и предавања неког предмета у Србини. Ја сам то од срца желио, једно, ради угледа и користи школе, а друго, што ми је ласкало да се могу назвати другом такога

човјека и што ћу се лично моћи користити његовим знањем.

Настадоше ускоро политички избори и Томановић би изабран за посланика на сабору далматинском. Мало након тога, он се венча и отиде са невјестом у Лепетане; ја им отидох у госте, те у њихову друштву први пут видјех Боку и познадох интимни, прави живот бокељски, јер се Нови може веома прибројити у Херцеговину. Тад сам први пут био и у Котору и по осталијем варошицама.

Протече још неколико дана па се деси заиста «велики догађај у малом мјесту», — дође Др. Милан са госпођом.

Бјеше стигао пред вече, а ја то дознадох сјутрадан раније, те похитам у дућан Ј. Г., гдје затекох проту Ј. Сундечића, који ходаше горе доле, веома љутит. Ништа ми од тога не бијаше необично; Сундечић је још онда, као и данас, стално наставао у Котору, често долазио у Нови, а већ познато ми је било како га и најмања ситница може раздражити. Кад ја уђох, њих двојица прекидоше разговор, и ја хтједох да се укљоним, али ми Ј. намигну, па начини лице као да је бог зна како изненађен, те настави прекинути разговор, од прилике, овако: — «Е, гле, што ми кажете! А ја сам, бога ми, мислио, да је он један од најбољих наших pjesника, а већ знам да је признат као научник...» — «Какав pjesник!» прекиде га проту љутито. «Шта ви знате што је pjesник!? Ви мислите да је доста склепати коју стотину стихова, и да то чини pjesником! И што ви знате, колико је он признат и непризнат као човјек од науке! То ја боље знам! Ја сам вам кажао да сам живио у Биограду кад и он, и знам шта о њему мисле људи компетентни! Није он ни на томе пољу какав великан, као што бисте ви хтјели да га скујете!» — «Опростите», вели Ј. понизно, «Ја само говорим оно, што сам од других чуо, а није ми на крај памети, да се с вама

барабарим и препирем! Али..., право вам кажем!... за чудо ми је да ви о њему тако говорите!» — «Зашто вам је за чудо!» викну прото и намјести се према њему, као да ће га растргнути. «Шта хоћете да кажете тијем, а!» Ј. обори главу и чешкајући се одговори: — «Ето шта: — он друкчије говори о вама, он каже да сте ви најбољи наш pjesник. Особито, вели, нико не влада српским језиком и стихом, као ви!...» Прото остаде као скамењен, малко поблиједи и једва промуца: — «Дакле он је говорио о мени?» — «Па јест! Синоћ у гостионици дуго је о вама говорио. И све тако. Па видите, жао ми је, овај, да се наша два најбоља књижевника, овај... тако... узајамно не поштују...!» Онда прото опет узе ходати, премисљајући, па се устави: — «Видите, ја сам нервозан, па и нехотице кадгод претјерам! Није баш ни он тако рђав pjesник... не велим да нема и лоших стихова, али њеке су му ствари добре, па баш и ванредне.» И тако, крешчендо поче да хвали **онога**, па изиде.

«Онај», бјеше Др. Милан.

Ј. удари у смијех. И ја сам се смијао, али не баш од срца; тад сам први пут видио каква може бити књижевничка суревњивост и дјетињаста размаженост.

Ј. Г., род Војновићима, најугледнији трговац новски и члан вијећа опћинскога, бјеше свршио трговачку школу у Трсту и живио дуго времена у Мисиру. Био је духовит, а преживио је у младости прави роман. Он је, под именом «Јешо», једно од најглавнијих лица у поменутој причи **Ђуро Кокот**.

Послије неколико минута уђе у дућан човјек осредњег раста, слабуњав, малко погурен, црне браде са гдјекојом сиједом длаком. Бијаше др. Милан. Јешо ме приказа и он се поче разговарати са мном: распитиваше за школу и за друге ствари, па се стаде с Јешом договарати о стану. Доктор ми учини чудан утисак; што сам га душе

посматрао, то ми је већма напомињао каквога глумца, који увијек «гледа себе», који, сваком ријечју, сваким покретом, гађа на ефекат. И доктор се држао, кретао, гледао, скроз афектирано, а како се још напрезао да говори јужнијем говором, коме је нагађао акцент, како је сувише мијешао талијанске ријечи, градећи од њих фантастичне посрбљене облике, тијем је још већма изгледао неприродан. За њеколико минута он исказа подоста својих примједба о мјесту, о приликама, о народу, а те примједбе бјеху махом парадокси. Напр., сјећам се добро, он је опазио доста богатијех људи, а то, вели, долази од сувишног јела! Међутим, нема на свијету умјеренијег човјека од Бокела, али готово сви су старији мрњари помало богави, чему је узрок сасвијем други. Најпослије рећи ће Јешо: — «А знате ли, г. докторе, да је овдје г. Сундечић и да је питао за вас?» — «Е!» рече он веома зачуђен. Под маском чуђења, мени се видје да је он знао за то, да га је, по свој прилици, из далека замотрио. И баш случај хтједо да у тај мах прође пијацом прото, те га ја звонух. Одмах с врата прото рашири руке, вичући: — «А ће си ми, брат-Милане!» «Брат-Милан» тако исто срдачно загрли поп-Јова, вичући: о диаволо, диаволо — ке диаволо! ...

Мали круг новске интелигенције, добивши толику принову, осјети јаче било живота, те осим дружења у кафани, вечерњих састанака у читалици, настадоше и сијела по одличнијим кућама. Доктор, енциклопедиста, музикалан и рођен кезер, бјеше душа сијела. С њим се могао такмичити једино конте Војновић, елгантан, «свјетских манира» и духовит. Сви су пак узимали удјела, и у тој за мене сасвијем новој утакмици, ја сам се много користио, а у исто вријеме, хвала моме необичном памћењу, почео се поњешто истицати, кад би се водио говор о књижевности, о историји, те кад би се дала прилика да напоме-

нем што би се другима измакло из памети. То најприје привуче пажњу на мене, па, мало по мало, почеше ме сматрати као њеког признатог ед-мемоар. Пошто се побоље ослободих, почеох забављати друштво и причама из народног живота; то се свиђало како коме, али кад не бјеше женских, када сам могао давати маха својој правој вјештини, — казивању прича какве у вече воле средовјечни и стари људи, онда сам тек побирао лаворике, онда сви бјеху сложни да сам у томе неисцрпан и прави мајстор. Од те врсте прича, њеке сам запамтио у Буковици и Котарима, друге сам слушао од грађана Талијанаца: њеке сам преиначио, њеке поготову измислио; ни једну од њих немам у рукопису, али многе од њих допријеше доцније у њекакав берлински крпitolошки лист, који је онамо на француском језику, у ограниченом броју екземплара и под надзором полиције, штампан. Већином сам их позаборављао, а њеке сам казивао пријатељима и по овијем (источнијем) крајевима; међу њима је најдуховитија народна далматинска: **Славујева пјесма**, која је занијела чак и Лазу Костића и пок. поп-Илију Округлића.

Али на новским сијелима и забавама највише се говорило о политици. Казао сам у првome дијелу да ми политика бјеше омрзла у раној младости, да ме, поред свега доказивања Бјелановићева и конта Јанковића, типшаше раскол у народној странци, да сам србовање највише приписивао вјерском чувству; с тијем убјеђењима додох и у Боку, али у самом почетку морао сам бити опрезан, јер би ми најмање опростио мој најближи Томановић, који је опазио само то, да сам доста млак у новом подвигу. Него, у тијем разговорима бјеше новијех елемената, који су ме могли чак и страшно занимати. Тада су на дневном реду били: скорашњи скандали због Јубиштина гласања за закон «о изборима за невољу» и бјеснило страсти које се у тој прилици распламтјеше: Јуби-

шино отворено ступање на поприште за српску мисао и велика слава коју он, готово као преко ноћи, стече у књижевности и за коју се згодно склопи од непогода; трагови бокељске буне, који почеше све јаче излазити на видјело, јер у народу тињаше колико неповјерење према властима, толико и готовост на нови, очајнији отпор; а да су власти нешто сновале, о томе није нико могао сумњати. Наши односи према чиновницима и официрима бјеху веома затегнути, те се у неизбјежном додиру, с обје стране, морало пазити на најмање ситнице. У тијем, и с те стране, сасвијем друкчијим приликама него што бјеху у Далмацији, мене је највећма опчаравала начокност Црне Горе. У горњој Далмацији бјеше она обожавања и у души призивања, али уз осјећање да је далеко и она и оно што би могла урадити; овдје пак у Боци, као што мијене неба над Ловћеном правце утјечу на вријеме у његову приморју, као што се дах његов без прекида дише, тако и дух с Цетиња запајаше сваки збор. Бокељи, већим махом, бјеху само по форми ћесаровци; у оно вријеме још су сељаци ходили на Цетиње да траже правду у својим парбама, да се саветују за сеоске послове, да туже или правдају своје главаре, да примају савјете ради избора, итд. Свака знатнија кнежева ријеч, одмах сјутрадан, ишла је од уста до уста. Конте, Јешо, Томановић и други бјеху присни на двору цетињском. «Глас Црногорца», увијек пун дописа из Боке, држаше се опрезно у новој размирици српско-хрватској, надајући се још да би могла утолити... Све то утјецање на мене поступно, те, већма по осјећању него по размишљању, примицах се новој страни...

Ми дошљаци, Јовановић, госпођа му, Белушић и ја, бијасмо веома задовољни; осим опћих узрока, наиме, љепоте мјеста и благиости климе, сваки је имао посебне узроке да се осјећа срећан. Доктор купи коња, те је свакога дана јахао у горња брдовита села, да лијечи народ, а највише и нај-

успешније себе. За двије, три недјеље он се преобрази, — попуни се и доби здраву боју; дабогме, с тијем је упоредо расла и његовна душевна бујност, помало и ачење. И данас се насмијем кад се сјетим историје с његовим коњем! Бјеше бијелац, дугачка репа, прилична држања, али се највише одликоваше спорашћу. Спор, богме, зато што је по мишљењу зналаца имао најмање двадесет година! Та истина највише је могла увриједити доктора, који је коњу одбијао половину вијека, и налазио је да је «опрезан у ходу» зато што је навикао на брске путове, по којима се одвицао од касабја! Тај незнатни недостатак коњски накнађен је био — по ријечима докторовим — многобројним врлинама: Памтио је добро путове, добро је видио и у помрчини, чекао је мирно пред кућама и привезан, итд. Није то доктор тврдио у шали, него најозбиљније, а може се мислити како је то подбадало на шалу Новљане, мајсторе у исмејавању!... Његова госпођа, Њемица, болешљива жена, добра душа, такође се кријепила, а уживала је у неусиљеном домаћем опхођењу са Новкињама... Нови управник Србине пливао је у блаженству; причаше сам, да га је сиромаштво давило од дјетињства, да се није надао наћи у Новом ни бољег друштва, ни обиље лијепијех дјевојака, које се грабљаху око њега, не зато што је био бог зна како лијеп, него што је имао каријеру... У мени се опет пренуше старе навике да се заљубљујем и да бекријам, али прионух и уз књигу. У србинској књијници, поред наутичких дјела, нађох и голему Хамерову Историју Отоманскога царства и неколико француских књига.

Усред унућеног реда, изненади нас друг богослов, давши оставку. Отиде у Котор да се запони и да прими службу у Дубровнику. Све је то урађено на врат на нос. Њега замијени најмлађи брат Јешов, правник, необично личан и добар «ћетић». У исто вријеме школски одбор нам јави да

се и Др. Милан прима наставничког мјеста у Србини, да ће предавати француски језик и цртање.

То ми бјеше добро дошло, јер сам се надао да ћу, слушајући њега, моћи поправити акценат рјечи и фраза, који је у мене био скроз талијански. А позната је ствар како Талијани смијешно говоре француски, како се тешко могу навикнути на оне самогласе које они немају и на назале. Јешо и још њеки који су живјели подуже на истоку и с којима сам се вјежбао у «парлирању», изговарали су левантиски, бива друкчије него ја, али не боље. Доктора сам пак слушао кад у току разговора уплиће француске фразе (он је врло често уплитао и енглеске и њемачке), те ми се чинило, да он говори како треба — тако ми се чинило, али нијесам имао поуздана мјерила, пошто никада дотле не бјех ни видио, ни чуо правог Француза!

Стога наумљах да у новом распореду удесим како ћу бити без посла за вријеме његовијех часова, али он то сам учини, јер нареди да се сва три разреда окупљају у једну дворану за учење француског. Предавања започеше. С почетка, оцјењала се само тишма, а после настане ђаволска граја, јер нас, преко четрдесет, изговарасмо «једногранице», као што кажу Бокељи, слогове и ријечи за доктором. Та ритмична граја изазивала је сусједе на прозоре и заустављала пролазнике, докле свијет не огугла. Говорило се: «Оно дотур муштра ђецу!»

Заста је доктор муштрао не само ђецу, него и нас учитеље! Увијек је долазио наругушен, увијек је имао што да замјери са хигијенске стране. После предавања, потпуно изнурен, одахнуо би у дворишту или у дворници, па би се ухватио у коштац, како му који дође на ред, или како би за кога спремно лекцију. Јер без препирке никакo није могло проћи, а препирао се с управником о математици, са Радоничићем, доктором католичког богословља, о богословским питањима, са

протом Ломбардићем о опћинским пословима, са младијем правником о његовој струци. Често би, због тога, ђацима протекао час без предавања, докле се и то не уреди; остајали би с њим само они, који су слободни, а поп Радоничић, «гаман» на учену свађу, долазио би раније. Та жива енциклопедија и невјероватна ерудиција импоноваху силно с почетка, докле се опоненти не присјетише да и њега збуњују, исто онако тазе научнијем тирадама из његове струке, зачињајући разлоге и парадоксе иронијом и сарказмом, као и он.

Према мени, као најскромнијем, доктор се понашао блаже. Често, видећи на мом лицу трагове неуредна живота, карао ме и свјетовао. Највећу му пак хвалу дугујем, што је много утједнао на моје образовање, избором и позајмницом књига, упуством на систематско читање, објашњавањем умјетничких дјела, јер, пре свега и нада све, доктор је био скроз и скроз умјетничка душа.

Пошто боље познах људе, открих «невирност». Слога је била привидна. Старе домаће чегрсти, неизбјегне маловарошке сплетке, суревњивост ради превласти у опћини, вјерски антагонизам, све је то у потаји тињало, а све је споља било заглађено. У горињој Далмацији неслога је увијек бучна, увијек се много граје за сваку ситницу; овдје су људи сувише опрезни, а да би отворено устајали на противника, докле не би били увјерени да ће га надвладати. Далматинци су на крај срца, али нијесу злопамтила; Бокељи се умију савлађивати, али умију за вијека носити чегрст.

Конте Ђуро Војновић, јавни биљешник (нотар), начелник опћински и председник србинског одбора, као кућић, а и иначе као човјек, био је најугледнији грађанин. Он је био неуморан радника, љубазан према сваком, а, што је главна, једини од Новљана код владе мало боље забиљежен. Већ због тога, без њега се није могло, али се вратало на њега, као на опортунисту, коме је само пред очима лична корист. То је, ваљда, најприје по-

текло због чуднијех домаћих прилика контовних. Војновићи су (као и Стратимировићи) стара новска кућа. Отац Ђуров умрије млад; удовица му се преуда за њеког судију католика, која узме мужевљеву вјеру и оба сина од првога мужа Косту и Ђуру, преведе у њу. Кад браћа свршише науке, Коста се настани у Сплету као адвокат, гдје се одмах одликова као врстан правник и реван католик, доцније и као Хрват; Ђуро се врати на старину и ожени католикињом, али уопће за цркву није марио, а признавао да је Србин. Као такав сједио је и у сабору далматинском, али онда још не букну размирица са Хрватима, те се србовање сматрало као платоничка ствар. У то је вријеме Коста био професор загребачког универзитета и чувен патриота хрватски. Усред метежа који настаде због Љубише, у јеку свепрске тежње, тежак је био положај контов у Новом; умјереност и обазривост његова бјеше по вољи католицима и старијим православнијем, али мањина, омладина, поткопаваше му углед.

Уз то, било је и мјеснијех заплета, друкчије природе. Поменућу најзнатнији. Стари професор Мрша, први управник Србине, бјеше, противно уговору и заслугама његовијем, отпуштен без пензије. То је старац приписивао Војновићу и његовијем присталицама; а како је старац високо био цијењен у цијелој Боци, то су његове оптужбе имале знатну тежину. Томановић је био уз Мршу.

Нама дошљацима није било лако наћи се у толикијем заплетима, а као што рекох, познадосмо их подробније тек након дужег времена. Конте ме узме за учитеља својим двојема већ одраслим кћерима, које бјеху свршиле основну школу. Ја сам настојао да са сваком будем у пријатељству, али баш стога замјерих се многим, а најприје и највише Томановићу. И онда настаде чудна појава. — прекидох односе са њим, човјеком, коме

сам најискреније одан био! То ми је била прва, врло опора поука живота.

Ипак ми зима прође као лијеп сан, а јоште изидох из ње са осјећањем као да сам преживио више година, а у приликама, какве су се само смислити могле, да утичу на мој преображај! И заиста, због уживања у величанственој природи, у одличним друштву, у веселијем круговима богатијех младића, — због умне користи коју сам имао дружећи се са др. Миланом, Мршом, Томановићем, Војновићем, Белушићем, Радонићем и осталијем — због оснажене народносне свијести на домаку Херцеговине и Црне Горе, због живе вјере у лијепу будућност народну и своју, — због практичног позивања свијета у додир са људима који су сва мора прокрстарили, — због свега тога, ја сам био сасвијем друкчији млад човек но онај што је, прије неколико мјесеца, лежао у војном «шљепићу» у Поли, што је снијевао о бјежању у туђ свијет! Зато сам подробије и описао прве мјесеце мога живовања у Новом, износећи ствари које ће се читаоцима чинити ситне и без везе са мојом главном намјером.

Сад, већином, наступају догађаји, којима неће требати много тумачења и поговора, који ће сами собом објаснити колико су утјецали на мене, као на потоњег писца прича из народног живота.

Крајем зиме разгласи се да ће ћесар походити Далмацију у којој никад није био, — једину покрајину његове државе, на којој није ногом крочио! Тај глас узбуни Словене и Талијанаше, католике и православне, те се свака страна надметаше у домишљању како ће се показати што лојалнија, како ће из тога догађаја исцрпсти што већу корист. Највише се узруја Бока, јучерашња одметница, вјечито у страху због својих повластица. Узбуђеност је така само могла бити почетком овога стољећа, кад се предала ћесару. Заборавише се мање и веће чергсти и несугласице, рашири се видик, те се главари из цијеле Боске

окупљаху као једно вијеће у најмањем мјесту, те је сав свијет био једне душе, као и једне намјере, тијем већма што су Талијани јавно одвраћали песара да не свраћа у Боку, јер да ће заглавити. . . У мају (1875) ћесар се искрца под Нови, прегледа све установе па и наш завод, примаше свакога, ма и најскромнијега. Из Новог отиде у Рисан, а оданде, са малом пратњом, већином пјешке, на ломне Кривошије, гдје, простотом и витештвом у понашању старинских владара — какви се у бајкама находе, — сасвијем задоби оне гвоздене брђане. Са брда спусти се у Котор, гдје сиђе на поклон и кнез црногорски. Требало је видјети грађу и метеж у народу, требало је разумјети значење простијех узвика: «живио цар, живио књаз!» Требало је бројати којих је више, па да се не забораве ти призори и да се добро схвати дух Бокеља! Ћесар се нагледао свакојаких чуда, али сумњао да је кад видио веће смјесе, већих сукоба на мањем простору, љенших ствари, него што су црногорска и бокељска брда освијетљена ноћу, у прољеће! Бар, кажу, да је сам то рекао. Главно је то, да се свуда у Боци чу царева ријеч: Боци остају њене повластице, — међу којима најважнија бјенје, да као сиромашна мрнарска земља не даје војску.

Ћесар се не бјеше још ни одморио у Бечу од свога заморнога путовања, а плануу невесињска пушка. Устанак се распаљати по Херцеговини. Око Габеле разви се ћесарска застава, али се мало лепршала, — фратри је савише и склонише. По свијем мјестима, дуж цијеле Далмације, установише се одбори који јавно купише прилоге за устанике. У Новом, поред одбора, Др. Милан отвори болницу за рањенике. У Србини се похита са испитом, да школа начини мјеста складништу праха и оружја. Готово свак напусти свој посао, да води бригу о великим догађајима. Устаници, па црногорски и талијански добровољци, бијашу по граду и заграђу као у својој кући. Најпослије,

на Преображење, и ми грађани помогосмо им да запаље касабу у Суторини. Неколико дана после тога догађаја дођоше два ђака добровољца, један из Сријема, други из Србије, те ја у њихову друштву отидох у устанак, у чету Мића Јљубибратића.

Пођосмо преко Конавља. Јљубибратић је био у манастиру Дужима, те ћемо моћи стићи други дан на ноћниште. Сјећам се наших наивних разговора.

Ти разговори младих, неискусних људи бјеху само одјеци општег мишљења. Заиста никада као тада не изиде на видик српска наивност! Аустрија не само што даваше склоништа рањеницима, не само што је допуштала пријенос оружја и хране, него је чак и потпомагала устанак. У почетку, кад фратри истаклоше ћесарску заставу у Габели, сваки је разумио зашто је то пријатељство, али послѣје, кад се та застава склони, а држање ћесаровица остаде исто, онда се наш свијет увјери, да Аустрија то ради из страха од Русије! Надање се утврди да ће устанак изазвати интервенцију српских кнежевина и Русије, да ће Турска бити готова за неколико мјесеца, те да ће се српски народ под Турском ослободити и ујединити. . .

Ноћисмо нас тројица на херцеговачкој граници, у селу Јљуту, у једноме млину, гдје је било неколико Конављана. Они нам испричаше како су истога дана Турци истјерали из манастира Јљубибратићеву чету, која се растркала по ћесарској граници. Разговори бјеху зачињани заједљивим примједбама и нагорестима, јер су Конављани, из старе пизме према Црногорцима, очито нагињали Турцима. Нас тројица «ускогаћа», са нашим тешким препотопним пушкама каласулачима, изазивали смо смијешне досјетке конаварских сељака. Оба моја млада друга падоше с неба увјеривши се да има Срба који симпатизују Турцима: ја сам их умиривао како сам знао. Сјутра-

дан рано пођосмо ка граници, али, након часа хода, почесмо сретати бјежунце, који нам потврдише причање Конављана. Најпослије, пред повећом гомилом шарене војске, сретосмо се и са војводом, те се придружисмо његовој пратњи и сиђосмо у дубровачко приморје.

Љубибратића бјех познао у Новом кад се, тобож прерушен, кришом бјеше искрцао. Бјеше човјек наочит, питом, оружан готовим фразама, које силно утичу на Србе грађане. Већ онда прочуло се да његов долазак није по вољи кнезу Николи, јер да му је тобож главни посао пропаганда за Обреновиће. На први мах ти разговори чинили су ми се без икакве важности, али након неколико дана отворише ми се очи и на ту жалосну истину, наиме да усред Херцеговине, у првим покушајима да се стресе турски јарам, може имати мјеста династичка суревњивост и бити преча од свега! Мића се завођводи, стаде организовати ратнике и заводити војно-бирокарске форме, писмене наредбе, рапорте, итд.; образова штаб око себе, познате јунаке као што су поп Богдан Зимоњић, Лазар Сочица, Трипко Вукаловић, Лука Петковић и остали, који предвођаху своја племена; он их називаше просто официрима. За њеко вријеме то његово поступање давало је повода шалама, а сврши се тијем, што «официри», по мигу озго, избише и отјераше «војводу». Онда он стаде на чело свјетској скупљачини, добровољцима из Италије, Русије, Далмације, Хрватске итд. За ту његову шарену војску заиста се згодно могло рећи: «не чудим се што нас је Бог створио, него како нас је саставио». Сјем збрке језика и ђуди, ту су заступљене биле и разне тежње. Гарибалдовци дођоше да вођују из љубави према општој човјечанској слободи; међу Русима било је и нихилиста; од наших било је патриота и социјалиста и Хрвата, који су своју идеју носили *in petto*. И ако су се ти млади људи слагали као рогови у врећи, и ако «војвода» не бјеше човјек

да их сведе под запт, ипак су имали два заједничка осјећања, наиме, симпатију према њему и опирање црногорском духу...

Мене је војвода познавао, те ме придружи своје биро-у дописника и писара, али, након дана проведена у лому празнијех препирака, врати се у Нови, да будем предмет подсмјеха...

Управник Белушић, наштавши себи мјесто у Истрији, даде оставку. Др. Милан прими се привремене управе. Школа започе како тако, — али коме бјеше до школе! — Зима прође у највећој неизвјесности; устанак је тињао и јављао се у незнатним чаркама. Зловоља и бојазни почеше обузимати свијет; ружне сумње изникосе изред сугалогa идеализма, — почеше се оптуживати знатнији људи, који су се обогатили купњем прилога; затуткане чегрсти између војвода и главар избише на јавност, те се и онако несложни Срби подијелише на нове таборе. У толикој трзавици, а још због неуреднога живота, постао сам био веома нервозан, изнурен, те једнога вечера, у почетку прољећа, сједећи пред кафаном, падох онесвијешћен. Освијестих се у гостионици, окружен пријатељима и љекарима. Никаквијех болова осјећао нијесам, али ни прстом мрднути не могах. Др. Милан је тврдио да је капља, један му друг мишљаше да је њека друга болијест, итд. Тешко боловање трајало је неколико недеља. Једном су ми свијећу палили и спремили све што мртвацу треба. Али моја јака грађа не подлегне. Чим започе топлина, дадох се пренијети у Србину. Чуднијем случајем, мало прије те моје болести, дође ми до руку једна талијанска књига о шведској гимнастици. Опорављајући се, набавих читаву малу библиотеку о томе предмету и стекох увјерење да су гимнастика и вегетаријанство општа и несумњива панацеа за све могуће болести и немоћи. Тада започех фантастични, невјероватни начин живота. У пространоме а пустом заводу изабрах једну собу за ложницу,

дворницу за гимнастисање, трећу клијет за одмарање. Изјутра, чим бих устао, отрчао бих у собу окренуту к истоку, потпуно празну, која се цијелу ноћ вјетрила. Ту би се го сунчао по читав час. Затим бих доручковао млијека. По том бих се одмарао и читао колико бих напријед одмјерио, ни ријечи више. Онда бих извршио одређени број покрета једне врсте. На реду је било друго одмарање, гимнастисање, храњење, на рад гвозденијем полугама, куглама, па мале шетње, па велике. Све вријеме од зоре до мрака било је тако подијељено, и свакоме одијељку намјењена нека така хигијенска дужност, докле не бих, с мрака, устао и пресит млијека, пао у мртвачки сан, из кога бих се сваког јутра све већма ослањен будио. Послије пет шест недјеља таквог живота ја сам, на чудо свакоме, а највише Др. Милану, не само оздравио, него и стекао такве мишиће, каквије-ма би се могао поносити какав гимнастичар од заната.

У то вријеме Др. Милан пресели се на Петњице, гдје га Кнез постави за учитеља своме првијенцу, с којим је, као што је познато, путовао у Напољ.

Томановић се такође настани на Петњицу, гдје замијени Симу Поповића у уредништву «Гласа Црногорца».

Не прође много, а наше кнежевине огласише рат Турској.

Конте Војновић, прото Ломбардић и још неколико виђенијих грађана, као и мноштво Бокеља, пријеђоше границу и стигоше у Кнежев логор на Црни Кук у Херцеговини. Кнез уреди бокељски пук, давши му за вођу једнога од Петровића, али на протест Аустрије, Бокељи се мораше вратити кућама не дочекавши ни прве битке. Тако се не могаде остварити ни мој намишљај, да са дружином младих људи одем за стопама Контовим...

О феријама 1877 отидем у освојени Никшић и ступим у руску болницу као добровољни болни-

чар, па се послјије шест недјеља вратим на своје мјесто.

Промјенљива ратна срећа, са плимом и осеком надања и зебње, за двије године бјеше заморила и посматраче, а камо ли ратнике, те се желио ма какав свршетак. Послије сан-стефанскога мира, разочарање поче узимати маха, а након берлинског конгреса тек обузе сасвим. У Новом дочекасмо да видимо црногорске војводе у друштву са ћесарским вишим официрима, како се упутише у Херцеговину, да разоружавају херцеговачке батаљоне.

За све то вријеме наша је школа опадала. Један добровољац, учитељ из војне границе, Стеван Чутурило, суштао и здрављем оронуо, дође у Нови да се лијечи, те му општина даде мјеста у Србини. Пошто се опорави, вриједни Стево, одличан наставник, отиде на Петњице, гдје је њеко вријеме био уредник «Гласа Црногорца» а послјије постаде главни школски надзорник. Послије његова одласка, дође за управника завода професор Риста Ковачић, али и он не остаде више од године.

Казао сам како сам постао фанатични гимнастичар. Мојим настојањем, општина набави све потребне справе и ја почех учити дјецу «муштрали». Новљанима се свидје та вјештина, као врло корисна младићима, који ће и онако живот зарађивати ломећи се по катаркама. За то предавање добих повишицу плате, те уз хонорар што сам примао као домаћи учитељ госпођица Војновићевих, живио сам лијепо.

Одједном тиха Бока опет необично оживје, — дође међународна флота да демонстрије против Турске, која се устезала да преда Црној Гори Улцињ, што се имало извршити по одредби цариградске конференције. Флота се бјеше најприје усидрила под Дубровником, па дође под Нови. Била су ту два аустриска велика ратна брода, два француска, два талијанска, два енглеска, два

руска, један њемачки и мноштво авиза и торпед-
вача. Флота је била под врховнијем заповједни-
штвом енглеског адмирала. Нови бјеше увијек пул
чудне људске смјесе, у којој се слушаше пет је-
зика; особито по мраку град је бивао свједок њи-
хивијех битака; далматински мршари братимља-
ху се са Русима; трговци, каведије, крчмари и се-
љаци из околине благосиљали су срдечно ту од-
луку цариградске конференције. Ми доконији
грађани врзли смо се једнако по бродовима, те
смо имали прилике да упоређујемо дочељивост
разнијех «бандијера». У томе су се Руси одлико-
вали. Њихова два брода **Жемшчук** и **Свјетлана**,
особито празником, пошто би «баћушка» читао
литургију, давала би гозбе, са које би се многи,
иначе умјерени Новљанин, враћао посрћући. Ме-
ђу француским официрима био је и капетан Жи-
лиен Вио, у књижевности познати под именом
Пијер Лоти, већ онда чувен писац а данас акаде-
мик. Бјеше то човјек осредњег раста, збојит, ру-
мен, — за чудо личан на каквог нашег острвља-
нина. Лоти је непрекидно шврљао, пјешке или на
коњу, по дивној околини новској. Једном је ишао
и на Петине. Послије ћу имати прилике да про-
говорим о његовијем списима, којима је повод дао
његов бораваг у нашем приморју.

Послије њега неко мјесеца, међународна флота
развије се, пражена искреним жаљењем Новљана.
Стари град одмах паде у мртвило и чаму, као ни-
кад до тада, јер се Херцеговина затвори слобод-
ном саобраћају, какав бјеше под Турском. Онда
тек осјетисмо сву супротност између скорашње
прошлости и новог реда! Из Херцеговине поче-
ше допирати гласови о огорчености народа; он-
да се тек поче признавати да нијесу тобожња
турска насиља изазвала устанак, него лакоумно
дрзновење појединаца; онда почеше падати са
високих постоља знатни наши прваци, у чијим
је пукама била судбина нашега народа; онда се
поче гласније врчати на оне који су се тијех

мутнијех времена било као чланови одбора, било
са других каквих шпекулација, знатно обогати-
ли, или добили добра мјеста у државнијем служ-
бама. Све те прилике могу у неколико објаснити
зашто између мојих педесет и неколико припови-
једака има једна једина са патриотском тенден-
цијом, и ту једину коју су надахнули ондашњи
догађаји, али са увјерењем да нам је просвјета
једино ново оружје, које нас може спасти у ра-
товању за опстанак. Тијем сам именом (**Ново
оружје**) и назвао ту причу.

Конте Војновић постаде предсједником далма-
тинског сабора и одсели се са породицом у За-
дар. Томановићу умрије жена и он постаде живи
очајник. Старац Мрша умрије. Њега сам до сада
само помињао, а право је да опширније о њему
проговорим. Као што рекох у почетку, он је био
стари поморски капетан и одличан математи-
чар. У свом вијеку нијесам видео човјека од
осамдесет година са необичним памћењем, са
свјежином осјећања, са правом младићском ду-
шом, као што бјеше Мрша. Он је имао два сина
капетана на Лојдовим паробродима, које поми-
ње сад већ покојни Др. Милан у својим списи-
ма «Тамо амо по Истоку». Имао је три удате кће-
ри, те је живио сам у кући, а хранио се у гости-
оници, гдје сам дуго времена био његов сутрпез-
ник. Могу се подичити да сам уживао љубав то-
га честитог старца и да сам се много користио
у опћењу с њим. Он је у најмањим ститницама
памтио Грчки устанак и Кримски рат, у којима
је учествовао. Кад би причао трагичне моменте,
увијек би плакао. Чини ми се да је он први од
Срба помораца пловио по Мисисипију. Био је ру-
софил, патриота и православњак, какав се само
замислити може. Говорио је и читао француски,
енглески, шпањски, талијански, грчки и руски,
а како је много читао и све памтио, то су његови
разговори били за чудо разнолични и поучни.
Зет његов, Станко Бркановић, онда професор ис-

торије у гимназији которској, чешће га је похађао. Старац је радо расправљао са младим зетом о историјским стварима и помало се ачио ризницом свога знања. Једном за вријеме испита зрелости, зет му донесе математички писмени задатак одређен матурантима и старац га, станте пед, пред нама ријеша. . . Мрша умрије нагло, у право свисну, због једнога жалосног домаћег догађаја. Др. Милан отиде са Цетиња и сврати у Нови. По његовијем писмима, слутили смо да се неће моћи одржати, али кад нам он, раздражен и огорчен, стаде причати невјеровне плетке и унижења која му дојадеше, онда разумјесмо да је управо побјегао. Отиде у Трст и укрца се као Лјодов љекар на брод који пловљаше у Индију.

Послије његова одласка, досели се на Цетиње Јован Павловић, чувени новинар из Војводине, и он се прими уређивања «Гласа Пригорца».

Посљедње три године мога бављења у Новом највише сам напредовао у знању српскога језика. Казао сам у почетку да сам рођен у мјесту гдје влада западни говор, у коме кинте сами талијанизми; испричао сам како сам, у раном дјетињству у манастиру Крупи, стекао необично познавање брђанске фразеологије и обиље синонима. Послије, у Задру, у школи, приокуше ми из хрватских уџбеника загребачке кованице и германизми; учили смо «словницу» која је била разумљива таман као да бјеше кинеска. Ми смо говорили далматински, дакле, прилично српски, али чим перо у руку, да нешто саставимо, одмах су се наметали угледи из уџбеника. То се огледа у онијем првијем мојим књижевним радовима, штампанијем у «Народном Листу» од године 1873 до 1876. За тијем се појави Љубиша који је имао велик утјецај на мене, као и на сав ондашњи нараштај. Његов кићени слог и избор необичнијех ријечи, његово навијање «на народску» и употреба вулгарнијех израза, постадоше неоспорни угледи стила и језика. На примјер, кад у ње-

говим причама набох, да се мјесто обичног одрицања «није тако», може казати «није та то ту», то ме је заносило. Његови чести изрази: «не лај», «прекиде ми се лупак», «изу ми се», «масне на празне», «не питај, ако си рађао», «звек за мирис» итд. поведоше кола. Чак и то, што се он писао Шћепан Митров, навођаше многе сјеверне Далматинце да и они очево име предаду памћењу потомства; тако ти добродушни Петар Николић, постаде Петар Ивов Николић. Имитатори Љубишини, немајући његов дар, угледаху се највећма на његове мане, те се управо надметаху, ко ће већма идиотизама нагомилати, ко ће се нејасније и јаче «народски» изражавати.

Докле сам био још на Исламу, Љубишини списи у цјелини учинише на мене силан утисак, али са неисказаним чуђењем открих и његово безобзирно плагијаторство. То се најбоље огледа у његовој првој приповијетци «Скочидјевојка», у којој све, што је најзнатније и најљепше, преведено је из Манционијевих „I Promessi Sposi“. Само наснова те приче узета је из тога чувеног романа талијанскога; читави дијалози, од ријечи до ријечи преписани су.¹⁾

У Новом почех читати Свето Писмо у пријеводу Даничићеву и Вукову, и тек тада разумјех да се прави књижевни наш језик, као такав, нигдје не говори, него да је састављен од онога што је најбоље у свијема крајевима, од ријечи које су опћенитије и које су ближе староме језику. Тада набавих граматичке списе Даничићеве, Новаковићеве и Бошковићеве те с великом помњом почех из почетка, као што је требало, да је среће било, да су ме други у дјетињству упутили! Много ми је ваљало што сам познавао црквени језик и што сам запамтио силесију црквених пјесама...

¹⁾ В. „Slovinac“ за 1882, и у њему чланак Кастрепелићев: «Критичке примједбе приповијести-ма Шћепана М. Љубишине».

Након дуге спреме и пошто научих готово наизуст Св. Писмо, могао сам разбирати пусте тајлјализме, који су прави троскот у приморском говору. Као што сам био фанатичан гимнастичар, тако постадох језични пуриста.

У исто вријеме ја сам марљиво биљежио необичније ријечи и изреке из уста простог народа по пазарима и сијелима, — што ми је све доцније ваљало у причама из тих крајева, гдје треба да се истакне живи народни говор.

Није на одмет да све то кажем, прво стога што је свакако мој главни напредак био у озбиљном пручавању књижевног језика, а друго стога што је један од првих оцјењивача моје књижевне работе утврдио да ми је Љубиша био углед као писцу. То су и други понављали...

Кад се Срби коначно одвојише од народне странке, те почетком 1880 покренуше свој орган «Српски Лист», онда уредник његов, мој давни пријатељ, Сава Бјелановић, позва ме да му будем сарадник. Био сам сит и патриотског декламавања и узалуднијех зајевница, а друго што паметније нијесам умιο, него да будем стални сарадник српског органа... Мало после појаве «Српског Листа» нађох се са Савом на омладинској скупштини у Дубровнику, гдје сам се истакао тиме што сам први јуришао на гомилу противника, који почеше звиждати кад смо се са музиком враћали из Гружа. То је, мислим, једини мој патриотски подвиг у размирици српско-хрватској на Приморју. Запамтио сам га добро, јер су ми га за дуго напомињали болови међу ребрима с лијеве стране...

Годину дана после тога, на крају 1881., пошљем Бјелановићу мој напис: «Наши просјаци», који он штампа у два броја као подлистак. Просјачења има свуд, али у Далмацији оно је превршило мјеру. Ја сам то описао са живијех угледа, истичући просјачке марифетлуке и њихове нави-

ке и позивајући своје земљаке да томе злу стану на пут.

Марко цар, у својој књизи Моје симпатије, а у чланку о мени, прича како је тај фељтон изазвао изненађење у Новом. На наставља: «У том свом првијенчету показа Матавуљ, и ако у неразвијеној форми и у непотпуној мјери, све оне стилистичне и посматралачке особине, с којих ће се касније одликовати као приповједач: бистрину и солидност израза и необично поимање реалности. Треба тај подлистак само прочитати, па да смјеста уочимо општра посматрача, који ће доцније написати Фра Ђрку. Од тога часа постаде Матавуљ, за нас млађе људе, онај српски списатељ, у којему смо обично гледали представника реалног правца у нашој приповиједачкој литератури».

Не знам да ли је онда Марко све то предвиђао, али је истина да се у томе мом раду огледао не провинцијални језик, него доста правилни књижевни, — права бијела врана у оно вријеме.

Већ око свршетка рата дојади ми живљење у Новом, обузе ме жеља да се селим. То нијесам никоме повјерио, али сам се с том жељом једнако носио, одгађајући полазак, докле што не заштедим за путни трошак. Бог зна колико би тако трајало, да се за ме не постара опет пуки случај. При крају 1881 год., у очи нове бокељске буне, предвиђајући да ће се завод поново затворити, а да бих и ја могао допасти тамнице, уакнем у Црну Гору...

У Новом сам дакле живио од краја 1874. године до краја 1881. Тај најљепши дио моје младости, провео сам у најдивнијем крају српске земље, на јужној тремеји, у приликама и околностима, какве се мислити само могу за млада човјека, који је имао нешто наклоности ка фабуловању. То ће се огледати и у причама за које сам грађу црпао из тога времена и средишта, а то су: **Бодулица**, **Љубав** није шала ни у Ребе-

сињу, Буро Кокот, Нови свијет у старом Розопеку, Ново оружје, Снага без очију, Др. Паоло.... Не знам јесу ли оне боље од других, али доиста оне носе у себи одсијев онога, што је најљепше и најбоље у животу — одсијев младости.

IV

СТИГОХ на Цетиње на Крстов-дан 1881, а баш тога дана наврших двадесет и девету годину. И опет пуки случај и прилике, а не моја воља, додосе прелом у моме животу!

Најприје ћу изнијети укратко оно што читаоци већ нагађају, а што налазим да треба јасно и одређено исказати, наиме: са каквим сам душевним расположењем пошао у Црну Гору.

Ево са каквим.

Живећи седам година на граници црногорској у честом дотицају са Црногорцима и познавајући њихове главне одлике, међу којима се истиче неповјерљивост, готово одвратност према Србима «извањцима», које судбина доводи у њихове кршчеве; знајући како су прошли: Н. Дучић, протото Костић, Др. М. Јовановић Бомбајски, кнежевски секретар Вацлик, а да и не помињем многе друге незнатније; посматрајући изблиза развитак устанка и рата; слушајући закулисне радње и сабласни, које се шапатом причаху, — ја сам, дакле, познавао и наличије оне дивне медаље, коју је слио чика Љуба Ненадовић, која је занијела Српство, а која се у књижевности зове: **Писма о Црногорцима**. Нијесам се, дакле, упутно у Црну Гору сувише млад, ни оптимиста, нити сам попио дјетињаста надања, као многи други, и млађи и старији, којима је послје због неостварења тихих надања, био загорчан живот: него сам пошао горе, да се привремено склоним код својих од туђинске напасти; пошао сам прожет осјећањем, да ћу за кратко вријеме бити гост, и попио сам тврду одлуку да будем скроман, устрпљив и са малим задовољан. Ето, у томе је био уз-

рок мога успјеха у Црној Гори, — другим ријечима и тачније: прилике су ме учиниле спремна за живот на Цетињу.

Мучни су ми били први дани у сваком погледу! Доћи из бокелске питомице међу голе кршчеве; са широког видака морског у узану и влажну долину; из друштва ведријех примораца међу напашене суморне горштаке; из чистоте, обиља и јевтиноће у противности свега тога, — богме, то није било лако! А највише и на «извањце», који су сажаливо дочекивали дошљака, то је умножавало муку. Али, зато, што сам се надао горем, што сам дошао с онаквим мислима какве напоменућу, ја сам и првих дана осјећао прилично и лако се оријентовао у оном чудном, јединственом заплету и сукобу старог и новог, племенског и јевропског, које све скупа сачињава пријестоницу српске кнежевине.

Као што сам онамо затекао колиба, којима може бити мјеста само у пустим планинама, поред зграда које се зову дворовима; првобитних људи са врло мало потреба а још мање мисли, поред паризлија, или, правље рећи, са претензијама које додиковаху паризлијама; сеоске навике и начин живљења, поред од скоро унесених обичаја јевропских; феудални дух и дух деветнаестог столјећа, — тако сам схватио да се ту мораш прилагођавати свему томе, ако желиш да опстаниш. Тада су тек била установљена министарства и остала «надлештва» у свима грамама државне управе, већином по угледу на Србију. А све те новотарије чиниле су нешто комичан, а већма дирљив утисак, — јер, и ако је изгледало као кад би се дјеца играла државе, ипак је дирало прегнуће наших јунаштво прослављених горштака, да се уврсте у културне народиће, да по ријечи кнежевој, «забоду свијех десет ноката у ледину, и сву дјецу у школу шаљу». Пошто је већ на Цетињу било и представника страних држава и аустријских ухода, родољубље је

захтијевало да сваки пред њима скрива своје лично незадовољство, што су и радили сви, које ћу поменути.

Мржња на ћесаровце тек тада букну у мени; бојазан коју сам донио из Боке, да ће се они за увијек угнијездити у Босни и Херцеговини, учини ми се тада као грјешна заблуда, која је постала од малодушности, те ми је необично годило слушајући поносите горштаке гдје јавно и са увјерењем говоре о ослобођењу поменутих земаља. Мало по мало, већ првих дана, ја сам у себи оправдавао и зле стране јавне управе и људи сам се на друге што их нијесу кадри разумјети и оправдати. На примјер, бјеше повика на војводу Маша Врбицу, ондашњег министра унутрашњих дјела, који је, што но ријеч, ведрио и облачио у Црној Гори. Оптуживан је био да је аустриски плаћеник, да вара кнеза, да све што ради, свјесно ради на штету Црне Горе. Те су се оптужбе шапатом разносиле међу образованим омладином црногорском, а проношене су јасно и гласно по српском новинарству у Аустро-Угарској. Чак се налазило родољуба по Војводини, који не пишу у новинама, а који су упућивали писма кнезу, трудећи се да га обавијесте, да га спасу од неминуове пропасти и срамоте. (О, наивности српска, «кад ће теби конач бити») Ја сам пак већ онда био увјерен, да Машо ради што му господар заповиједа, а то ће рећи, ради за добро и за корист Црне Горе и Српства, на макар то изгледало сасвим противно. Јер, моја вјера у његово родољубље и политичку непогрјешивост његову, бјеше неограничена. У томе утјешном мишљењу највећма ме је утврђивао мој пређашњи друг у Новом, тада главни школски надзорник црногорски, велики идеалиста и родољуб, Стево Чутурило. Стога сам његово друштво најрадије и тражио, премда сам највише вјеровао Илији Беари.

Остали Срби «изванци», већином, песимистич-

ки гледаху у будућност. Без двојице, тројице, са свима сам се од пређе познавао. А ево које затекох горе. Три Војвођанина: Дра М. Јовановића Батута, шефа санитета; Јована Павловића, уредника «Гласа Црногорца»; Сима Поповића, војводу. Од Херцеговаца нађох: љекара Миљанића, апотекара Дреча, учитеља Љенаву, сва тројица у Русији школовани. Примораца, већ разумије се, бјеше највише, а по имену: архимандрит Љубиша и Бан, доцније оба владике; дворски љекар Др. Мишетић, професори Беара и Новаковић, учитељ Вркановић, два или три мања чиновника и толико учитељица у основној и вишој женској школи.

Др. Батут, који је уредио санитет у Црној Гори, већ се спремао да одлази. Он је био добро плаћен и високо цијењен од интелигенције, па ипак му се није остајало. Томе не треба никаква тумачења. Јован Павловић, по моме мишљењу, један од најспремнијих публициста у јужном Словенству, бјеше такође сит свога чудног посла, да много пише, а да ништа не каже, да се кретинизира у вјежбању празнословља, које захтијеваше службени лист нове, тек признате државице, којој силна сусједа праћаше сваки покрет, сваку ријеч. Добри, бујни Јово, запојен најслободумнијим мислима, занесен за напретком, особито вољан да примењује своје обилато знање у економским и финансијским стварима, бјеше скучен на узано, неродно и тугаљиво земљиште дворскога гласника! Као да га сад гледам, како дува, како нервозно глади своју лијепоу, апостолску браду, кад из двора излази, да напише нешто што би он први осудио, да је негдје далеко, као читалац. Гледам га још како се, јадник, бочи са небројеним цетињским стихотворцима, који га бомбардују одама и другим пригодним пјесмама, које, наравно, преко његове воље, зачињају службену прозу «Гласа Црногорца». Пошто је имао велику породицу, а због своје поли-

тичке прошлости немао приступа ни у Србију ни у Угарску, није знао куда би, ни шта би; живио је у нестрпљивом надању, да ће му се дати каква друга служба. — Најпослије, о војводи Симу могу само толико рећи, да је понајвише изгледао сјетан, брижан, закопчан, он, пређашњи весељак на гласу; али у својој породици и у лијепој књижевности налазио је накнаде бригама, а кад је устребало умио је као ико свакога ублажити чак и разведрити. У осталом, он је тада живио у Уцињу, као гувернер те покрајине, а у пријестоницу је долазио што је могао ређе.

Од тројице Херцеговаца које поменух, који, као знатнији, представљаху многобројне своје земљаке, бјежунце, Др. Миљанић, онда љекар у Подгорици, бринуо се поглавито да штогод стече, а Дреч и Љепава, жарки родољуби и још запонени руским човјечанским идејализмом, живљаху у надању, — «чекаху прољеће». Сваки Србин који је преживио оно вријеме, зна шта значе те двије ријечи, у значењу које су онда имале.

Од Примораца, она два духовника живљаху у унутрашњости и бјеху по вољи Црногорцима; Љубиша, рођак Шћепана Митрова, одликовао се разборитишћу и достојанством, што су обичне одлике Паштровићког племена; Митрофан Ван, данашњи митрополит, стекао је лијепо име као вјешт и храбар војсковођа при одбрани манастира Мораче, коме је био старјешина. — Учитељ Бркановић, мој друг по школи, онда са службом у Бару, такође се одликовао као добар војник за трајања цијелог рата, и ја га затекох готово као вођа против Врбичине аустрофилске политике. Да је испричати све што је тај човјек поднио због тога и шта се њим радило, изишла би дугачка и забавна прича. — Дворски љекар Др. Мишетић, једини католик од свију Далматинаца, бјеше баш добар католик и признавао је да је Хрват и панслависта; али вјешт и срећне руке љекар, човјечан, весељак, био је веома омиљен.

— Професор Божо Новаковић, најстарији «извањад» на Цетињу, скроман и тих човјек, поучен искуством, готово није ни имао других брига до да се ком не замјери. — Професор Илија Беара био је особењак, са сваког гледишта необичан човјек, каква би тешко нашао и у некој великој вароши, а немоли на малом Цетињу.

Бјеше родом из њеког села близу Спљета. Кад му је било шеснаест или седамнаест година, отац га доведе у основну школу у Шибеник. Зашто не у Спљет, него у Шибеник, узрок је томе што у Шибенику бјеше «ришњанска» (конфесионална српска) школа, као што сам испричао у првој глави. А зашто доведе «дијете» кад бјеше порасло, а не раније, Бог би знао, ваљда стога што му се тек тада бјеше «отворила воља за школу». И то ће баш бити прави узрок, колико се сјећам. А то дијете стрица-Јаковљево бјеше мало мање од оца, који је био горостасан, али је био сушта безазленост. С њима дође још једно сељаче, такође у основну школу, такође именом Илија, презимена Шушак. Овај други Илија, помлађи од првога, бјеше и слабуњав. Обојицу стрику Јаков намјести у моју кућу. Мати ми је тада била удовица са нас петоро дјеце. Ја, најстарији, био сам њак другог разреда обадвију основних школа (т. ј. српске и талијанске, као што рекох у првој глави), и растом био сам првом Илији до појаса, а другом ваљда до рамена. Замислите шибеничког галијотића од осам година, између два крупна сељачка момка, који су се непрестано чудили градским чудима, а још више измишљотинама њихова вођа и «по чину» старјешине! Заиста ту је бивало да се пуца од смијеха! Али када би уждио бијесни сјеверац далматински, када би од моје куће на крају заграђа, до града, било муче да се прође, тада би ме Илија Беара узео и носио као какво маче под својом пространом кабиницом, и тада бих заборавио на свој већи чин! Учитељи су били на чуду, — нијесу могли по-

ступати с њима као с дјецом, а опет нијесу могли поубијати дјецу због комендија којима дошљаци даваху повода. Јадне геџе бијаху још на већем чуду, јер им не доликоваше барабарити се ни са друговима, ни са одраслима. Али то није дуго трајало. Илије се брзо прилагодише свему и свачему и постадоше примјерни ђаци у учењу и владању, понаособ у страху божјем. Велики Илија у свему пак надмаши мањег; вечером се два пута дуже Богу молио и при свијећи учио; у «пркелању» (талијанском говору), много је брже напредовао; у православним кућама бјеше најмилији гост; учитељима бјеше више помоћник него ђак, — није, дакле, чуда што је друге године био примљен у трећи разред. Као што испричах, њемачки смо језик учили код Радослава, а Баера поче сам учити и латински и читати све што му је до руку долазило. ... Из Шибеника отидоше у Задар, гдје обојица буду примљени у православну семинарију. Обојица бјеху прирасли срцу и матери мојој и свима нашим, а ја великог Илију нијесам у души одвајао од браће рођене.

Кад, послје осам година, добох и ја у Задар, Беара је био у мантијама, јер онда су наши богослови носили поповске хаљине. Шушак је био у Русији, — окретни Шушак умио је наћи пута до словенофилског друштва, које му поможе да сврши факултет и да добије професуру; послје се још богато оженио. Дакле, Беара је био богослов. А какав богослов бјеше, да од Бога нађе! Такав зацјело, каква ни једна богословија — памтила није! Не знам да ли у петом или шестом разреду, грјешник, од силног напрезања, бјеше шенуо памећу. Болест је трајала више мјесеца, али се ипак освијести, доврши гимназију, положи матуру одлично и пријеђе у богословију. Несрећна болест остави трага; често би по неколико тренутака бивао тако растројен, да нити је што видео ни чуо око себе; често га је то заде-

шавало усред разговора, па кад би га то минуло, онда би свом снагом трљао длан о длан, мрдао раменима, тресао главом, па би наставио разговор, у потпуној логичној вези. Још у Шибенику бијаше веома осјетљив, а послје болести осјетљивост његова пријеђу мјеру, те би га и најмања ситница узнемирила и увриједила. Иначе, душу даде за шалу, за добру досјетку, те нијесам видео човјека који се могао слађе смијати, каогд што би се дубоко подао тузи, често ради туђе несреће. Али у свему томе не бјеше оригиналност, него у томе, што је он, обичан ђак богословије, био пер ту готово са свима професорима и вишим чиновницима, толико су људи цијенили његов необични ум и обилато знање. Та Беара, изврстан латиниста и талијаниста, зналац великих историје и математике, бјеше и иначе права ризница знања, права жива енциклопедија, којој се свако обраћао, а не узалуд. Наравно свако је жалио што такав човјек остаде у провинцији, што не отиде на факултет, али је било надања да ће га владика, послје свршене богословије, послати на даље школовање. Међутим Баера ријетко је кад ишао на предавања, нити је ко то од њега тражио, него је ровио по библиотекама, или по кавацама играо шаха, или дискутовао о разнијем питањима, а Талијани се топљаху од милине слушајући Дантеов језик из уста једнога «Морлака». И увијек се тијем ачио што је Морлак, т. ј. брдски Србин далматински. Ђаци, не само гимназијски, него и његови другови, поздрављаху га, баш као професора. Задрани већином су га тако звали, — «ел профешор», «ел прете грчко филозофо» (грчки поп, философ). Није било мангунчета градскога, које га није познавало. Као да га сад гледам гдје шврља по задарским улицама, са затуреним поповским шеширом, са рукама на крстима, поњекад, бога ми, и са леблом пикаром у устима. Био је страстан пушач. У заводу би обично сједио на свом кревету,

подвијених ногу, пушећи из чибука, а омладина се начета око њега и слуша га и задирује. Сам је себе називао «Старијем», па, наравно, другим именом није га нико звао. Чести су му узвици били: «слушајте ви старца, па се нећете каяти»; «враг је старац, не подвали ти њему!»; «хоће старац, ја!»

Тако је трајало четири године, докле Старац не доби свједоцбу да је свршио богословију. Било му је онда најмање око тридесет и шест година. Ја мислим да би он најрадије остао још десетак година да «учи» богословију, али се испријечиле формалности, неће завод више да га храни и одијева. На даље науке већ му се није ишло, а још мање је вољан био да се запоми, те отиде у Црну Гору, гдје га поставише за професора богословије. Тада се одаде учењу агрономије и пчеларства; мало по мало самоук постаде стручњак и одушевљен учитељ напредне земљорадње и пчеларства; дадоше му парче земље, од које начини расадник свакојаког воћа, поврћа, бостана и корисна биља, запати пчеле и набави ћерзонке коњице, — стаде излијетати у унутрашњост и поучавати народ, а већ главари, који су долазили у пријестоницу, немаху мира од њега. Због тога Стари веома омили простим Црногорцима. Кад се укиде богословија а њу замијени гимназија, Стари узе да предаје латински језик: настојао је, дабогме, да се уведи и привреда као обавезан предмет, али како није у томе успио, труднио се да ђацима примјером и проповиједањем омили пољски рад. Тако га ја затекох.

Старога нијесам навлаш поменуо у почетку, гдје говорим о своме дјетињству, а ни у глави другој, гдје причам своје друговање са семинарцима; навлаш сам одгодио да га читаоцима прикажем опширније и у згоднијем часу, како ће се јаче истаћи наше везе и његов утјецај на мене. Прије мога одласка горе, два три пута, о фебријама, састајали смо се у Далмацији, а једном

ми дође у госте у Нови, — дође да му проводишем. И умад, га не ожених! Бог зна би ли то било за његово боље... али сад о томе не може бити ријеч.

Елем, кад ме Стари видје на Цетињу и разумједо шта ме је довело, дође му такав епилептички наступ, да сам се бојао е ће заглавити. За дуго се није прибрао, а онда ме жалостиво гледао и ударао ме прстом по челу, називљући ме бештијом далматинском. Наравно, изостављам његова обавјештења, али памтим добро, да се у мени будило једно ружно осјећање, које ми је на савјести као какав хотимични гријех, наиме, ја сам честитог Старог почео мрјети: толико ти је немила истина неприступна човјеку, толико не тражиш од човјека истинског савјета, него одобравање твога намишљаја!

Видећи ме погружена, а нагађајући прави узрок тога, Чутурило, Новаковић и Мишетић навалише да ме разгале, а то није било тешко. Особито Др. Мишетић бјеше ми сличан по ћуди: није прецјењивао живот, није налазио да ишта вриједи сувишног кидања и жаљења.

Од осталих извањца најзнатнији бјеше Павел Аполонович Ровински, или, како га обичније зваху: Павле Рус, чувени етнограф и књижевник који је сву Црну Гору скроз и унакрс обишао и познавао је боље него ико, и који је тада срећивао грађу за своје дјело о Црној Гори. Ја му се одмах свидјех због моје веселости, а бјех му и од користи због података које сам имао о језику, обичајима и другим особинама разних крајева Далмације.

Кад још додам, да је прото Сундечић, чешће долазио из Котора и остајао по више дана, онда сам приказао читаоцима све извањце са којима сам био у дотицају првих дана.

Од млађих Црногораца академски образованих онда бјеше М. Бакић, такође руски васпитник, секретар министарства иностраних дјела, данас ди-

пломатски агенат у Цариграду, човек енергичан, отворен, неприступачан плеткама, прожет љубављу за напретком: — права бијела врана. С њим сам се већ и у почетку дружио.

А са осталим Црногорцима на власти, мањим и вишим, слабо сам се мијешао позадуго.

Дуго сам ишчекивао ма какву службу, живећи о трошку Старога и Новаковића. Павловић, Мишетић и Чутурило, који су онда имали најлакше приступ у двор, те, као такви, били моји главни заштитници, држаху ме у надању. Стари ме већ није плашио, него ме једнако савјетовао како да се понашам, али су ти савјети до зла бога били досадни, нешто налик на поуке испосника, који су упућивали људе како ће заслужити царство небеско. Уз то настаде влажна и студена јесен планинска, каквој не бјех навикао, те већ није сам могао шврљати по околини. У толикој чамотињи, послје толико година, поново пропјевах. Написах pjesмицу «Повћену», у којој казах тој гордој планини сва своја родољубна надања, у којој истресох све хвале и величања, којима су је стихотворци што живе на њеном подножју одавно засули. Павловић се смијао, али је pjesмицу штампао у подлиску «Црногорца».

Најпослије добих мјесто наставника у гимназији. Ни данас не знам коме или чему да захвалим на томе, да ли заузимању поменутих пријатеља, или случају што је један министар имао сина у гимназији, а дознао да ја знам француски, те учинио да се тај језик уведе као обавезан предмет, или, захваљујући поменутој pjesмици, на коју је, може бити, кнез свратио пажњу. Тек ја сам био срећан, и свом душом прионух на свој посао. А посла сам имао доста. Сјем францускога језика у сва четири разреда, дадохме ми рачуницу, а ја сам још заведох гимнастику. Радио сам по вас дан, а у вече, поред Павла Руса и осталих поменутих, проводио се у прославленој локанди (го-

стионици), јединој на Цетињу и, хвала чика-Љубовим списима, толико у Српству познатој.

Бака је било двије врсте, кућића (племића) и простих; кућићи, око тридесет њих, наставали су и хранили се у манастиру и носили поврх црногорског одијела војничке блузе са металним пуцима; осталих бјеше, ваљда, преко стотина, а већином су живјели по приватнијем кућама. Кућићи су гледали са висине на никоговиће и гложили су се међу собом као жути мрави, а ми, наставници, били смо на чуду мрећи их, забашурујући. Једним пак и другим француски језик бјеше идеал, наука над наукама, једини предмет око којег вриједи помучити се, те, у толиком одушевљењу и надметању, мени је лако било постићи знатан успјех и за кратко вријеме. Постадох готово славан. Кнез, који и иначе контролише јавне послове, поче чешће свраћати на моја предавања и хвалити ме. Од онда нисмо ми је лако. — могао сам без небивања бити коलोвођа бучнога весеља у локанди, на велику заблазан Старога. Дакле, углавном, одликовао сам се истим особинама као и у Новом, а уз то се још развијао у мени шовинизам.

Славно сам се провео ту зиму! Никад не бјех срећнији! Једино сам завидио онима, који су звани били на вечерњи посједак у двор, гдје им је кнез редовно читао свој нови pjesнички рад — **Балканску Царицу**; што би преко дана написао, то би им у вече читао, а слушаоци би што шта записали или запамтили, па би сутра дан разносили по пријестоници. Стихови су кинтјели на све стране. Најзанесенији је био Чутурило, који ме је увијеравао да ће ново ремек-дјело засјенити **Горски Вијенац** Владичић.

Те зиме пропјева цијело Цетиње. Слагачи у државној штампарији, наши гимназијалци, кућићи и никоговићи, трговачки момци, војводе и срдари, чиновници сви с реда, све је то градило стихове са сликовима, све је то јуришало на грје-

шнога Павловића, који умал не полудје. Најплоднији pjesник детињски бјеше Радоје Рогановић, главни благајник министарства финансија, а како те зиме случајно матица-благајна бјеше празна, то уз њега пропјеваше и његови помоћници и писари, на броју њих пет. Шести, контролор Спиро Огњановић, родом которанин, обрете се као композитор, и тако општа пјеванија нађе и свога музичара.

Зашто ја не обогатих српску књигу још којом pjesмидом, — не знам! Је ли стога што сам свакога дана био сувише заморен послом у школи, или што сам пресит био општега стихотијанија, тек ја те зиме већ не запјевах пером, а у накнаду за то, пјевао сам грлом што сам икад боље могао.

Дружећи се са седам осам људи који су јајрадије међу собом говорили руски, дође ми мисао и жеља да научим тај тежак језик. И прионух марљиво.

Почех са Тургеневим, чијих сам доста прича докле прочитао у лошим српским пријеводима. Ишло ми је лако, јер за теже ријечи и идиотизме није ми требало листати мртве рјечнике, поред толико живих око себе, а, што је главније, од нових пријатеља учио сам изговор, који се самоучки само погрјешно може присвојити. Са лакше прозе Тургеневљеве, Гончаровљеве и млађих писаца, које сам налазио у часописима, пријебох и на теже ствари Достојевскога, па на велике pjesнике. Поступно, дакле, и добро вођен пењао сам се на врх, одакле је широк видик на неизмјерни руски духовни свијет, на неслућене љепоте и снажне мисли, што одликује руску књижевност, а што је Јевропа тек скоро открила. Заиста, кад бих само стога био захвалан Детињу, имао бих зашто! Али, опет кажем, само познавајући танкости и особине богатог руског језика може се човјек како ваља уживјети и у дух руске књиге, може схватити њихову «широку натуру» и све оне особине, које нам се понекад чине као настраности: стога

жалим све оне који су принуђени читати руска ремек-дјела у пријеводима, макар и српским и најбољим, као што је Змајев **Демон**. А узгред да кажем, лијепо је и карактеристично то што ће ти сваки Рус свесрдно помоћи у изучавању свога језика; то му годи, чак као да му и ласка; у томе су они слични Енглезима, а не Французима и Србима, који једва чекају да се подсмјејну туђинцу, кад погријеши. Ту сам лијепу особину најприје нашао у Павла Руса, а доцније у многих других.

Ја сам са Чутурилом наставао и хранио се код њекога Стева Видковића, поштанског чиновника; жена му, «шјора-Нене», бјеше учитељица основне школе; дјецу нијесу имали, него једну усвојеницу, херцеговачку сироту. Послуживала нас је њека дјевојка из Ђешанске нахије. То је био најоригиналнији пар, што се замислити може, и ја сам с те стране срећан био што сам се код њих настанио, премда ми је соба била ужасно влажна.

Стево је био подријетлом и родом из Ђеклића, од добре куће, јер му је отац био племенски кнез. Ти племенски кнежеви у Црној Гори бјеху напљедни, (као што Вук прича да су били Карапандићи у Крајини, у Србији), а то достојанство укинуо је тек кнез Данило око 1852 г., замијенивши напљедне племенске кнежеве изборним капетанима. Тако се уз увод новог реда унесе и туђинска ријеч, а и нови поглавар државе, који замијени владике, прозва се по руски «књаз», да га не би бркали са пређашњим кнежевима. То је било прво угледање на ондашње «књажевство» Србију, само што се у Црној Гори ни дан данас књаз не смеје звати «кнезом». Дакле, Стевов је отац био поплједњи ђеклићки кнез и завршио дугачак низ племенских главара, а случајно, са Стевом се свршавала и кућа Видковића, јер он бјеше јединац, без икога свога од мушке родбине. Раскнез пошље јединца у Котор, у основну школу, а кад је сврши, даде га у трговину. Послије смрти очеве, младић распрода имање, настани се сасвим у Ко-

тору и отвори радњу, која се добро упути. Путовао је, забаве ради, по Италији. Послије се ожени из Котора. Радња му је једнако добро напредовала, а он бјеше на гласу због дочекљивости и добра срца, што су браћа Црногорци, особито Ђеклићи, умјели употребити. То га најзад упропасти, те се са женом пресели на Цетиње, гдје му дадоше њекакву службу на пошти, а госпођу Нену поставише за учитељицу. (Још три банкротирана трговца которска затекох горе као чиновнике у министарству финансија.) Стево збади лацманску ношњу и преузе црногорску. Бјаше висок, танковијаст, питома и умна лица, — прави кнежевски сој. Стево потпуно и савршено усвоји ону јеванђелску поуку: «не брините се за сутра, сутра ће се само за себе бринути» и још узе за девизу ону млетачку: „scarpa larga e goto pien, e cior je buzare come che le vien“, (нека ми је обућа пространа, и чаша пуна, а глупости нека наилазе како год хоће). Ништа га на свијету није могло ни наутити, ни растужити, ни омести да не силње досјетке. А он је био непресушан извор досјетака, заиста духовитих, као и права ризница старинских црногорских шала и предања, као да се никад не бјеше макао са Ђеклића, као да цијелога свога вијека није ништа друго радио до прибирао те народне умовторине. Слушао сам гдје мене многи хвале као живахна усменог приповједача; увјерио сам се стотину пута да могу развеселити и повеће и неједнолико друштво, — али ја признајем да нијесам ни шегрт Стеву! Та каква најобичнија изрека, али из његових уста, и како би је он пропратио погледом, мрдањем обрва, игром лица или усана или гестикулацијом, па да пукнеш од смјеха. Његова шјора-Нене, доста пргава жена, почне да му «чати», а он је само погледа и мигне нечим, те она већ не може одољети смјеху. Стево је дакле био буфон (bouffon) Цетињски, а то је као да кажеш: буфон «све Црне Горе и Седам Брда», јер су његове досјетке летјеле кроз народ.

Као прави, богоудни умјетник те врсте, он се не могаше савладати ни кад је то опрезност изискивала, те се често и љуто замјерио људма, који су га могли сатрти. А мене бјеше већ пригрлио као да сам му од срца, јер обојица искрено љубљасмо «шкарпу ларгу и гото пјен», шале и лакрдије. Често смо банчили по цијелу ноћ, било у мојој соби, било у каквој крчмици, у «горњој пјаци» (у сиромашнијем крају вароши). Главни је пак то што сам ја од њега примио силне пословице, не-обичније црногорске ријече и изреке, старинска племенска предања, шале, пошалице, поруге итд., које сам доцније разасуо у приче из црногорског живота, нарочито у роману **Ускок**. Није, дакле, без разлога што сам оволико о њему говорио!

За шјору Нену ми причаху да је дјевојком и не-вјестом била танана, цигласта, «с душом у носу», али ја је познадох као поштовану матрону од стотину и четрдесет килограма тежине. Не шалим се, — год. 1881 тежила је тачно толико! Бјеше јој онда око четрдесет година. Носила се по јевропску, увијек у црини. Та кола мяса ипак не вријеђаху поглед због несаразмјера, јер бијаше жена висока, кошчата. Али кад је ходила, угибаху се под њом тренице, као кад би слон по њима газио. С муком се могла попети уза двадесет степеница, а пут од куће до школе бјеше за њу право путовање. Тај женски колос бјеше сентименталан, као каква шванска Гретхен; једнако је читала љубавне приче и заносила се за романтичним згодама, те, можете замислити, како је то давало предмета Стевову хумору. Била је пак доста добра учитељица; особита јој је заслуга што је увела и омиљела женскињу на Цетињу женске радове.

Чутурило, као што рекох, бјеше главни школски надзорник. Уз то постаде и учитељ кнежевина Данила. По првој титули могло би се мислити, да је било каквих споредних надзорника, средских, или окружних, али није тако; он је био главни и једини. Дакле, «главни» је додато само да

титула буде звучнија и дужа. Тако је он затекао. Прије њега бјеше надзорник главни и једини, Далматинац Ш. Ковачевић; прије овога, Војвођанин М. Костић, «најпрви». Али Чутурило из додатка «главни» извођаше да је његово право и дужност надзирати гимназију и виши женски завод, који издржава руска влада, коме сама царица, као врховна заштитница, поставља «началницу» (управитељку). Из тога се изроди спор, који у онаком мјесту у онаким приликама, узе повелике размјере. Професори су тражили да се гимназији постави управник, који би био потчињен само министру просвјете, кад га буде, (јер онда министар финансија, војвода Церовић, бјеше замјеник министра просвјете). Уз професоре пристајаху и њеки војводе и остали чиновници, — еле, баш двије странке! Ја сам био на чуду, не знајући «коме ћу се привољети царству», коме ми је теже замјерити се, премда сам био потпуно немаран према том питању. Чудио сам се само што се не пресјече тај чвор, што се већ не установи и министарство просвјете, кад су сва остала на броју!... Чутурило, као што већ поменух у другој глави, бјеше добар педагог, марљив и савјестан чиновник; кад се још дода, да је родом из бивше Војне Границе, да је био запојен њемачким духом, онда се нико неће зачудити кад кажем да је био педант до крајности. Све је код њега ишло писмено. Учители, њих 60—70 по земљи, бјеху поплаћени његовим окружницама, упуствима, итд. Сам је набављао и разашљао уџбенике и школски прибор, те се може замислити колики посао бјеше сам себи натоварио! А све што је радио, радио је њекако свечано, у великом стилу, боже опрости, као кад владика чинодејствује. То се још оснажи кад га кнез постави за учитеља престолонашљеднику. Друга му је, може бити, још тежа мана била што је и сувише озбиљно узимао свој положај и задатак, у земљи, која «не трпи регуле», гдје је свака лична иницијати-

ва немогућа, где су и сами министри *hommes de paille*. Отуда, свакојаки, немили и смијешни сукоби, сувише ненадна разочарања, која су му загорчавала живот...

Ето какве нас Бог бјеше саставио под једним кровом! Замислите, кнежевића-Стева, шјову Нену, Чутурила и мене заједно! Ту баш бјеше прилика да се рече: «Не чудим се што нас је Бог овакве створио, него што нас састави!» То је примјерак купљачине људске каква се могла наћи у мајушној пријестоници црногорској, која је већ и по томе одвојила од приморских градова.

Послије Чутурила, од нас школских људи, ја сам имао највише посла. Имао сам дневно пет, шест часова предавања (рачунајући и гимнастику) у гимназији; толико недјељно хонорарних у руском заводу, свакога вечера час предавања Чутурилу из францускога, уз то поправљање неколико стотина задатака. Сјем тога, преводио сам по штогод за «Глас Црногорца» и учио руски. Раднога дана, једино у јутро и у вече имаћаш одушке.

Из јутра, раније, отишао бих ка Староме на каву. То ми је било велико уживање, може бити највеће, зато што сам обично успијевао да га разговорим. Он и Новаковић заједно наставаху, и храниху се код њеког Арбанаса, о коме ћу доцније повисше проговорити, јер вриједи помена као такође оригиналан човјек. Стари би ме увијек дочекао узвицима и једнијем од епитета, које би давао својим најмилијима: «А ти си, тешта де свирац, тукац божји, бештија порка!» (свирчева главо, божји ђуране, гнусна животињо). Обично би га затекао у кревету, у облаку дима. Новаковић би се понекад придружио. И онда би редовно настали укори, опомене, савјети, зла прорицања, због тога што сам учио тога дана, у локанди, прекардашио пјесмом, досјетком, каквом масном причом. Али сам ја баш марио за његове предике! Као што бјех унио веселости у чиновничку омла-

дину, тако опазих да се и Стари поред мене почео ведрити, да ме из јутра једва чека. Пошто бих пустио да ме избручи, ја бих ударио у комендије, почео бих персифирати и комично приказивати цетињске типове, па и самог њега и Новаковића, а особито Чутурилејсона (како га прозвасмо у Новом), чему би се Стари исмијао до суза. Често бисмо ускршавали успомене из дјетињства, или из Задра, или уопће разговарали се о далматинским приликама, о странкама и људма. Избјегавао сам да говорим о бокељском устанку, али се није могло, јер сваког дана допираху све црњи гласови. Већ кад ја стигох горе, сва погранична села црногорска бјеху пуна женских и нејачи, па, мало по мало, почеше бјежати и људи, савлађивањем новим оружјем, него ли бројем. Од градске омладине бјеху онда међу бјегунцима Љубо Јовановић и Данило Живаљевић, оба из Котора, оба ђака. Црна Гора одржавала је потпуну неутралност и слабо се бринула за бјегунце, а то се по Приморју и даље уписивало у гријех министру унутрашњих дјела, војводи Врбици! Дабогме да смо сви били начисто како ће то свршити, да смо због тога били сјетни, али нико није осјећао тако силно као Беара. Чим би пала ријеч о томе, њега би спопао они страшни грчеви, те би ходао по соби као бјесомучан, трљајући длане, заковрнувши очима. Кад наступ престане, он клонуо падне на кревет или на столицу, очи му засузе и онда нариче:

Зар тако да преминеш,
Сив соколе мој!

А нариче, баш истински нариче, понављајући по петнаест двадесет пута те ријечи. Већ разумјесте ко му је тај «сиви соко», — да је то српски народ, — а да ће «преминути», тј. да ће га нестати као јединке међу народима, да ће се угасити и наша два слободна огњишта, то му је, на-

жалост, била фикса идеја. Додуше, поњекад је у народној прошлости налазио утјехе и као њеког јемства за даљи опстанак, те би у највећем одушевљењу говорио о шумадским великанима из првог и другог устанка, о далматинским крајишницима из времена сердара, о човјечанским врлинама својих Морлака, које је идеалисао и обожавао. Често усред каквих разговора, који немају никакве везе са таквим стварима, или, играјући шаха, Стари се замисли, протрља длане, па ће из свега грла зацјевати:

Мили Боже, чуда великога!
Да л' пуцају задарски топови?
Да л' духају приморски вјетрови,
Те удара јека у планину...

А често, усред весеља, сјети се нечег немилог, па добије наступ. Радо је претресао језична питања и уопће говорио о језику. Томазеово дјело «О мудрости скривеној у ријечима» не само што је имао цијело у памети, него оно му је било само упуство да даље разабира на томе пољу; те је не само знао наизуст силесију народних прјесама, пословица, заговјетака, питалица, упоређења него им је давао своја тумачења и упоређивао их са грчким, латинским, талијанским и њемачким књижевним изразима. Отуда је излазило, да мало ко од Срба умије преводити како ваља туђинске умотворе, јер махом преводе ријечи, а не знају да вјерно мисао заодјену српским рухом. Наравно, да је у томе било доста фантастичних тврђења и замјерака, али да је, грјешник, бар један дио њих забиљежио, ја мислим да би биле од знатне користи нашој књижи. Ја сам се и у томе користио тим његовим лекцијама... Француски језик називао је крезубом бабом, гадном каниперком, која се силом и силом вјештином намеће; бекељско се изговарајући гласове који су одлика француског језика, те је ријечи и изреке

тога језика упоређивао са звучним и хармоничним талијанским, коме, вели, галски није достојан ни да слуга буде! Можете замислити колико се тим замјерао цетињској галоманији! Беара је налазио, да наша умјетна приповијетка сувише иде за туђинским стопама, немајући ослоња на народним умотворинама те врсте, не обзирући се на народни дух. Од Љубишиних приповијести цијенио је «Крађу и прекрађу звона», «Кањоша» и «Причања Вука Дојчевића», премда је у овим пошљедњим ушао у траг плагијату; готово све остале исмејавао је као лошу имитацију талијанских. Сликоване стихове мрзио је, изузимајући њеке Лазине и Змајеве; од све умјетне појезије наше најволио је **Смаил-агу** и њеке дијелове **Горскога Вијенца**, и то баш оне ствари које је владака очевидно из народа узео, пословице, мудре изреке, пошалице итд. По томе можете закључити, шта је мислио о цетињским стихотворцима! А на несрећу своју, није увијек скривао то своје мишљење, — јер колико је год на махове био претјерано опрезан, толико је онет на махове био претјерано искрен и слободан! Просто дође му на ступ необуздане искренности, као што долажаше онај други... Али о тим стварима, о пјесништву у простом и везаном слогу, Стари је говорио кад говор то нанесе и посматрао је то са стране народне и језичне, од прилике, као да речеш: кад већ тога има и бити мора, нека бар не буде на штету душевног здравља народног! А, иначе, он је, у главном, мислио као доцније и Јован Живановић, наиме: да нашем народу не треба забаве него поуке. Које се чини да то није истинито и да је круто казано, нека дода још двије ријечи: «нашем народу не треба толико забаве колико поуке». Па онда у науци, у корисном, зар нема не само забаве, него и појезије? Тако је мислио Стари, а тако мислим данас и ја. А какве је поуке стављао на прво мјесто, то већ знате, само хоћу да вам испричам његов начин приповиједан-

ња, његово осјећање уза знање. Рекох већ да је био самоук привредник и пчелар, али уз непрекидно читање и посматрање, постаде темељит зналац пољскога рада и пчеларског гајења. Умио је обавијестити и оразумјети лајика као добар педагог, а у исто вријеме и занијети га истичући пјесничку страну свога омиљеног предмета. Јер свака велика душа, одана проучавању тобож сухопарних реалних ствари и појава, види њепоту које има обилато у свему. А да је Стари био и необичан ум и велика душа, о томе су се читаоци већ могли увјерити. Највећу си му радост чинио, кад би најљубиво слушао и запиткивао о томе, а ја сам то могао баш без притворства. Он се, доиста, носно мишљу да од мене начини привредника, те је и то, сјем других узрока које сам поменуо, припијело, да много мари за моје друштво. Рекох попређе у шали, да је досађивао гласварима који долажаху из унутрашњости, али, у збиљи, ти људи већином су једва чекали да се натенане с њим поразговоре и посаветују, да га обрадују каквим добрим гласом, е су се нпр. лијепо примиле «воћкице» које је посадио, «сјеменца» која је послао, е је добра нова врста кртоле или купуса, које је из свијета набавио. Њеки стари капетан племенски рече једном јавно кнезу: «Е, господару, да су сви извањци ка ови Беара, благо би било Црној Гори!»... А о пчелама, о «пчелицама» говорећи, био је вазда раздраган, умио је вазда њешто ново и занимљиво да прича. Годину или двије прије мога доласка, послала га беше влада у Милан, на пчеларски конгрес, одакле донесе нове кошнице и нове појмове. То му је био најсрећнији догађај у животу, а нас је проглушио причањем о славним талијанским пчеларима. Једном, по вечери, у локанди, кад, по обичају, заподјену разговор о пчелицама, њеко ће му рећи: — «Бога ти, остави нас на миру с тим твојим мухама! Ти увијек причаш како су оне узор радиности, реда и њекакве моралности.

А овамо сви знамо да је њихова матица примјер покварености, да има на стотине јарана!» Усред њиховог смијеха Стари подврени и намрштили се као да му онај бјеше увиједио сестру или кћер, па стаде правдати матицу....

Ето какви су обично били наши јутрењи састанци.

Одатле би се сва тројица кренули у гимназију, да просвјетљујемо племиће и никоговиће. Гимназија бјеше у приземном спрату «биљарде» (старог двора), у влажним и мрачним подрумима. Свакога је јутра Стари улазио надимљући образе, упредавајући своју кесерасту браду, јер је знао да му је труд узалудан, да Црногорчад мрзе латинштину, да ни један неће осјетити злих пошљедица, ако у томе предмету заслужи најгору биљешку. Једило га је још што школа немајаше старјешине, што бјеше завладала права анархија, што је неко помишљао да је њему криво што није старјешина! Чим би ушао у разред, чуо би се његов разјарени глас: — «Није тако, јањац! Не знаш ништа! Није тако, тукац божји!» И све тако, из разреда у разред, по три четири часа, несрећни Стари трошио се у јалову раду, који је могао вршити какав му драго недоучени ђакеља у полугимназији цетињској! А њега, Старог, у послу коме је свом душом био предан, у ширењу рационалног пољског рада, тако потребна Црној Гори, нико зацијело не би могао замијенити!

У вишој женској школи, сјем началнице, бјеше још једна Русиња учитељица, а три бјеху Српкиње. Нас тројица из гимназије предавамо разне предмете: ја рачуницу и геометрију у свима разредима. Хонорар је био приличан. Дјевојчица бјеше око тридесет, од којих мал' да не трећина из Далмације. Наравно, и њих су дијелили на племените и неплемените, али пошто су све наставале и храниле се у заводу и носиле једнаке хаљине, то се и та подјела мање истицала него ли

у гимназији. Началница, њека Мте Месарош, мислим удовица неког руског генерала, бјеше жена без икаквог педагошког знања, без и мало наклоности ка своме «позиву», а уз то фанатична Њемица, управо пангерманка, те је најрадије и највише говорила њемачки и у томе се језику дописивала са родбином и пријатељима. А, с друге стране, била је превелика богомољка и увјерена да женском подмлатку и не треба друго што сјем религиозног васпитања, те су питомице готово половину радних дана проводиле у заводској капели у «благословјенију».

Млађа Русиња бјеше болешљива и сањалица; предавала је руски и француски. Чудом њеки, началница је била уз Чутурила и допуштала му да се мијеша у њен посао у заводу, што је свакако било од користи.

Врло често сам ручавао са Старим и са Богом код Арнаута Пера Кокошице. То је бивало кад бисмо у подне задоцнили из гимназије, или кад би ме рђаво вријеме натјерало да тражим најближе склониште. С њима се хранио и њеки сердар Вукотић, члан великога суда, прави тип црногорскога кућина старог кова. Сердару је било тада око седамдесет година, а уз то је био грдно «ништењ» од пушак, (сјем других рана, куршум му је однио све кутње зубе на обје стране), а ипак је изгледао као човјек од педесет година! Наравно, био је неписмен, а судио је по обичајном праву, или по здравој памети, као и остали му другови. Његова причања из племенских међусобица за времена пошљедњих владика, причања ратних и других догађаја, као и парница, бјеху ми драгоцене колико за познавање прошлости црногорске, толико и за познавање домаћег живота и духа црногорског. Старцу није ишао у главу нови ред у држави; тако, на примјер, никако није могао разумјети праву функцију «конзула» на Цетињу, ни тако звани круг дјелања разних министарстава; кад би се повео разговор о таким

стварима, имао сам прилике наслушати се заиста наивних размишљања и разлагања. То би увијек разонодило Беару и изазвало његове досјетке. Мислим да је онда било седам чланова великога суда, а већином по спреми бјеху као и сердар. Замислите сад тај ареопаг, (који је често рјешавао и парбе и тражбе и аустријских поданика), а коме секретар бјеше један београдски правник, помало и социјалиста!

Међу разним изненађењима која ме очекиваху у пријестоници, бјеше и албанска колонија. Знао сам да их има горе, да слободно путују и тргују по земљи, али ни по чика-Љубиним радовима, ни по другим путописима, ни по разговорима са Пригорцима, нијесам знао да њих има много на Цетињу и да имају знатног удјела у животу главнога мјеста. Како ли се, дакле, зачудих првога дана, видјевши да су Арбанаси готово искључиво бакали, терзије, бербери, кавечије па чак и «галантеристе»! Та то је права најезда, налик на њекадашњу грчку а данас јеврејску најезду по угарским варошима и богатијим селима. И што је за дивно чудо, баш по битним одликама трговци Арбанаси напомињу Јевреје, јер су као и они издржљиви, штедљиви, наметљиви и гипки, — а ми овамо Арнаута увијек замишљамо само као крволока и пљачкаша! Али је истина и једно и друго! Арнаут је у своме племену онакав, какав је већини познат, док они трговци или занату одади, сасвим су други, готово супротан тип, јер су мекопутни, размажени, лукави. Они на Цетињу бјеху махом Латини (католици), велики бигоги. Католички свештеник из Подгорице, или из другог кога мјеста у пригорском приморју, долажао је на Цетиње сваке треће или четврте недјеље и служио би мису баш у кући нашега крчмара, али не у трпезарији, него у његовој ложници, која би се за ту прилику претворила у капелу.

Ту је повластицу имао Перо Кокочица зато што је њекада био, ништа мање, него послужи-

тељ задарскога архијепископа, што је био најпобожнији од свих својих земљака, што је знао прилично талијански, латинске многобројне молитве, као и «одговарање мисе». Бог би га знао каквим је случајем тај Миридит допро у архијепископски двор у Задру, али још онда познавао се са Старим и, без сумње, то познанство имало је утицаја на његову потоњу судбину. Дошавши на Цетиње прије рата, Перо отвори крчму, и добро је радио. Наравно, Стари му је био главна муштерија. Кад се рат огласи, Стари је радио — у болницама и око профијанта, а Новаковић и Перо отидоше с војском Божа Петровића, први као писар, а други као прост војник. Чудан војник заиста, јер он бјеше једини Арнаут добровољац у пригорској војсци, а, као што је познато, сви његови земљаци, свих трију вјера, борили су се уз Турке. Перо знајући да га и Пригорци морају гледати сумњивим оком, сам се понуди војводи, да уходи турску војску. Војвода му то допусти, може бити, вјерујући и он као и околина му, да је то Арнауту изговор, да пријеђе ка својима. Али на велико чудо свачије, након десетак дана, Перо се врати и донесе драгоцене податке о кретањима и положајима војске! Шта је све претрпио у томе походу и каквим се опасностима излагао, о томе је свједочило његово преображено лице и подеране хаљине. Онда се тек увјерише да се он стиди поступања својих земљака и да га је његова хришћанска свјест високо уздигла над њима! И издржа до краја, борећи се храбро, а, кад је год устребало, служећи као ухода. Послије рата врати се на Цетиње и преузе свој посао, не добивши за своје јунаштво никаква одличја. Мало прије него што ја дођох, Перо се ожени са једном Миридитком. Бјеше му тада око четрдесет година. Био је висок, кошчат, необичне снаге, дјетинске душе. Кад год не би имао поста, онда би клечао и дуго се молио пред иконом. Иначе, био је поносит са сваким, сјем са Старим, који га је је-

дини могао грдити, чак и називати «бестијом». Не знам како се презивао, и жао ми је што то не знам, а прозваше га Кокочицом зато, што је тако тепао дјецу коју је необично волио; често изиде пред кућу са слаткишима у руци и стане поздравити сусједску дјецу: «ходи, кокочица моја, код твој стриц!» А дјеца трче к њему, баш као кокочице на зрње!... Перо је умро негдје у Далмацији, у крајњој невољи и у највећим мукама!...

Као што већ напоменух, свакидашњем великом труду и многим неугодностима живота, налазио сам засладе у вечерњим сијелима, у локанди. Ту су се обично скупљали сви млађи и одличнији цетињани који не би били на посјетку у двору, — дакле, млађи Петровићи, поменути секретари, професори, чиновници. Душа тога друштва био је Павле Аполоновић Ровински. Тај гвоздени Москов, од педесет и њеколико година, бјеше готово и тијелом и душом млађи од ма кога од нас. Наставао је код неке бабе, на пијаци, у једној приземној непатосаној соби, гдје је од покућанства било само што је најпотребније; само полица са не много, али пробраних књига у разним језицима, напомињаше човјека образована. Зором чича Павле устане, па у докољеницама и црногорским чакширама, са танким јеменијама на стопалама, сред лјуте зиме, изиде пред кућу, гдје га баба полива водом. Онда чича доврши своју тоалету, бива, навуче танку скерлетну јечермичу, која се закопчава, а пошто му је кошуља прорезана то су му груди увијек голе; па онда обуче бијели гуњ и опаше се транбулос-појасом. Тим је «наредан». За тим сједне за сто, на коме већ ври самовар, па почне радити. Али ријетко које јутро а да не сврати ка Павлу Русу какав Бјелопавлић, Пивљанин, Дробњак, Зећанин, — људи из даљих крајева, који имају посла у суду. Како би то било, да дође на Цетиње, а да не сврати ка Павлу Русу, да му не донесе поздраве од поглавара и осталих познаника, а то ће рећи, од свију

људи из онога краја? А, богме, свраћа и да се посаветује са Павлом Русом, како ће «пред шенатима» говорити. Павлова клијет није никада без ракије и мезе, а његова душањара из јутра је увијек пуна као око, ради чега, буди речено, увијек је дужан преко главе. Ту се мезети, пије, пуши и разговара, докле год полажајник хоће. Често бива да се и два три таква стеку. Послије тога, Аполоновић мирно наставља свој рад до ручка, а онда, често и без огртача, отиде у локанду. Руча врло умјерено, а о ручку је обично ћутљив. Одатле се враћа у своју ћелију и наставља рад до ноћи. На вечерњем оброку у локанди једе слатко и обилато, а пије као што Москову доликује; одговара на свако питање, расправља о чему се заподјене вазговор, сјем вјере и уже политике. У томе је и он био начела чича Љубина: «Говори, брате, о чем год хоћеш, само не о вјери и политици, па се нећеш замјерити ником». Не кажем тим, да је иначе волио узалудна и замршена питања, него се радо одзивао о свакој ствари, која му се чинила да није празна и да не потјече из пукe радозналости. Можете замислити о чему радо говори и њеколико младих људи, који су мање или више познали дражи културног живота, а који се налазе у планинској котлини, зими одвојени од цијелога свијета, без новина, говото и без књига, а у свакидашњем саобраћају са првобитним људима!? А можете замислити шта они све могу дознати и научити од човјека који познаје Црну Гору боље но и један Црногорац, који је још пропутовао Јевропу и Америку, који има књижевног гласа у Русији, који је припадао «руским идејалистима четрдесетих година» и због тога послат био у Сибир, да му се глава мало прохлади!?... Ја сам се највећма чудио његову велику знању географије, као и руској способности да опажа танке разлике у значењу ријечи, премда је иначе неправилно говорио стране језике; такође сам се чудио његовим необичним

педагошким теоријама, које није потрзао радо, а по којима сам могао судити шта мисли о нашим школама. Осим свега, чича је волио приче и шале, које воле маторији људи ноћу, кад је друштво само мушко. За такве ствари душу је дао. Али, поврх свега, волио је пјесму онако, како је само Рус вољети може. Свим разговорима зачин је била пјесма. Зажмури чича, па, својим снажним и умиљатим баритоном, започне какву љубавну, патриотску или народну пјесму, руску или српску, а ми сви сложено узга њ. То је понекад трајало и до зоре.

Павле Рус није радо говорио о својој прошлости, али није могао ни избјећи то. Помало из његових ријечи, а и по причању оних, који су учили у Русији, ми смо знали да је у младости био професор најприје у гимназији, па на њеком универзитету, па, најпослије, због политичких својих назора, био прогнан у Сибир, па помилован, те је касније са њеком богатим трговцем путовао по Западу и по Америци. Касније, читајући дјела Достоевскога, ја најбох на дугачак чланак о Ровинском. Истина, у томе чланку има на уму Павла једнострано велики писац, као педагога, али пошто се ту огледа готово цијело морално обличје његово, то налазим да неће бити на одмет да овдје преведем што је главније из поменутог чланка.

Ријеч је о заводу малољетних преступника, који су издржали казну. Завод тај налазио се близу Петрограда, а установљен је био од прилике двије три године пред српско-турски рат. Ево шта о њему пише Достоевски:

«Трећи дан празника (божићних) видео сам све те «пале» анђеле, њих педесет заједно. Не помислите да се подсмјевам, називајући их тако, али да су то «увријеђена» дјеца, о томе нема сумње. Ко их је врјијебао? Како и чим и ко је кривац? — Све су то готово празна питања, на која нема шта да се одговори, него је боље прећи на саму ствар. Ту је око педесет десетина шу-

ме поклоњене колонији и за њу је саграђено неколико дрвених лијепих зграда, не много удаљених једна од друге. Свака та зграда стала је око три хиљаде рубаља; у сваком наставу по једна «по родина»; породицу сачињава група дјеца од дванаест до седамнаест година, а у свакој је по један васпитач. ... Судећи по просторијама ту има мјеста за седамдесет васпитника, али ја их затекох само педесет. Треба знати да је трошак био издешан, и да није јевтино издржавање питомаца. ... Провели смо у колонији неколико часова, али ја сам се увјерио да једна сама похода није довољна да све појмиш и да се о свему обавијестиш. Управник завода позвао ме је да останем у заводу с њим два дана; то је веома примамљиво.

«Управник Павле Аполонијев Ровински познат је у књижевности; његови чланци излазе понекад у «Вјеснику Јевропе». Он ме је предусрео веома љубазно. ... У књизи походаца видео сам многа знатна имена, знак је да је колонија чувена, и да се свијет интересује за њу. Али при свој предусретљивости, поштовани управник, изгледа човјек веома уздржљив, и ако је пред нама готово одушевљено истицање утјешне стране завода, а умекшавао све што је непогодно. Хитам да додам, да је та његова уздржљивост, како ми се учинило, потјецала из љубави према установи и започетом послу.

«Сва четири васпитача људи су млађи и свршене семинаристе а примају по 300 рубаља годишње плате. Они живе са питоцима заједно, и носе се готово као и они. Собе су биле празне, кад смо их обилазили. Био је празник. Никаква раскоша, никакве сувишности, што би наглашавало дарежљивост или намјетљиву човјечност приложника и уређивача завода, а то би се баш могло десити и то би била значајна погрешка. ... Питоци устају рано, спремају се, распремају собе, и кад треба перу подове. ... Дознао сам гото-

во невјероватну истину, да неколико васпитника, и то не од најмлађих, не одмичу се од кревета ради природних потреба. На моје питање: бива ли то због какве болести, одговорише ми да није то узрок, него просто да су дјеца толико подивљала, да чак и не разумију е би им се требало друкчије владати. Али гдје су они живјели до тада! У каквим су јазбинама расли и с ким се дружили! Јер нема ни најбедније сељачке породице, у којој дијете не науче како ће се понашати у таким приликама. Какви, дакле, морају бити људи с којима су се малишани пријеступници дружили и каквом су звјерском равнодушношћу ти људи поступали са том несрећном дјецом!... Поменути гадни факт силно доказује да има тако страшних људи, у којима су ишчезли чак и трагови човјечности и грађанске дужности, те је разумљиво постање дивљачке душе поменутих дјечака при такој напуштености и одвојености из друштва. Да, те дјетиње душе гледале су мрачне слике и привikle су на необичне утиске, који ће им и остати до вијека и у сну се привиђати. И тако њиховим васпитачима потребно је ступити у борбу против тих утисака и навика, те их искоренити, а усадити нове; тежак задатак!»

Достојевски најприје описује ред који влада у тој насеобини, па напомиње васпитна начела којима је управник запојен. Ред и чистота су примјерни. Храна је, вели, проста али здрава и укусна. Дјеца уче разне занате, свако по своме избору; имају приличну библиотеку и с вечера обично један чита гласно неколицини. Уопште, васпитачи поступају с њима као са себи равнима, настојавајући да се у њима оснажи достојанство живота; чак им говоре «ви», а томе (ви) Достојевски замјера, јер напомиње хладне, службене односе, а не топле, домаће. Кад које што скриви, не суди му сам управник или васпитачи, него цијела «породица». Казна је само једна,

наиме, лишавање слободе, само се у зору одређује мјера. Ни у једној прилици, ни у тежим кривицама не одступа се од благодати, само се тражи да правда буде задовољена, да питомци теже к њој. Еле, васпитање је у духу хришћанско-демократском.

Види се каквим је духом прожет био Ровински као педагог, те је лако закључити, шта је мислио о војој земљакињи Мше Месарош и уопће о школским приликама у Црној Гори; али, опет кажем, ријетко би му се кад измакла која саркастична примједба о томе. Разумије се из тога такође, да је Ровински потпуно разумијевао Беару и високо га цијенио, а у исто вријеме га и жалио. Стари је то осјећао, али поред свега тога, нико се није жешће са Ровинским препирао, кад би се заподјенуо разговор о особинама нашега народа, јер је Рус већма нагињао Бугарима, чак и Хрватима, него ли Србима, изузимајући Црногорце.

Осим тих сијела у локанди, ми извањци имаћасмо приступа у кућама Батута, Мишетића и Павловића, нигдје друго. Са господом црногорском (сјем Блажа и Марка Петровића), никаквог ближег дотицаја, сјем обичних поздрава и мимогредних разговора.

У оно вријеме бјеше митрополит црногорски Иларион Рогановић, кога ја затекох тешко болесна. Био је то необично личан човјек, весељак, добра срца, али нажалост, сувише понесен за свакојаким «мирским» уживањима, која му сметаху да буде добар црквени поглавар и која га прије времена сурваше у гроб. Патни је од срчане болести, која је била несумњива последица теревенака. Он је био други црногорски митрополит, коме то достојанство није ишло по фамилији, који се није могао мијешати у државне послове; дакле, други постављени владика. Први је био неки Његуш, мој земљак (шибенчанин), који је дошао до тог високог чина и не снијевајући да би то могло бити. Пошто је тај историски

догађај веома карактеристичан по ондашње црногорске прилике и пошто се не би могао разумјети доцнији избор Рогановићев, кад се не би знале неке појединости о Његушу, то ћу их овдје напоменути. Кад је, послје смрти владике Рада, његов синовац Зеко Петровић отишао у Петроград да се завладичи, па кад је извршио онај невјерован *coup de Théâtre*, тј. изradio да га цар Никола призна и потврди за државног и самодржавног поглавара, те се враћао у отаџбину не као архиепископ, него као кнез Данило, а уз то и младожења, онда му је једна од највећих брига била кога ће поставити за црквеног поглавара. То је било велико питање! Преко стотину година тај су положај заузимали Петровићи, имајући претежна удјела и у државним пословима; изабрати некога од њих, било би опасно; поставити некога од другог племена, такође не би било без опасности, — те се одлучи да изабере каква извајца. И пађе га у Задру. Знао се Његуш, старином Црногорац, од незнагнџе шибеничке куће. Као да сами случај бјеше све предвидио и удео-сио. Млади богослов био је личан и разборит. То се сврши на врат на нос... А кад послје десет година кнез Данило погине у Котору, митрополит Његуш сиђе да га тобож опоје и испрати, а у истини да се стави под заштиту београдске власти, која га прими и отпрати у Русију, гдје му дадоше пензију. (Таинство странеје и чепостижно, заиста!) Онда отац новог кнеза, војвода Мирко, који је у првој забуни све сређивао и за све се старао, изабере за митрополита млада, незнатна црногорског калуђера, Рогановића, о коме је ријеч... Несрећни митрополит Рогановић страшно се мучио оне зиме кад ја стигох, а преминуо је око Савина дне. Њега је наслиједио Висарион Љубиша.

Одједном војвода и свемогући министар Машо Врбича поче ме призивати и гостити. Нијесам могао докучити урлок. Истина бјех се возио са

двојицом његових синова, питомца београдског Те-резјанума у Бечу, кад су о школском распусту били дома; истина, учествовао сам и у домаћој му жалости, јер бјеше изгубио трећег сина баш о моме доласку; али послје одласка синова му у Беч, био је са мном као и сви остали главари. Најпослије, након дугачких увода и предговора, војвода ми откри да је науман установити некакво економско друштво, које ће захватити цијелу државу, а коме ће бити смјер да подиже домаћу привреду; најприје ће се започети сађењем шљива... На моје велико чудо, рече ми да у томе послу највише се ослања на мене, да ћу му ја бити десна рука, те да без поговора морам пристати да будем «секретар економског друштва». Узалуд сам се ја бранио најбољим разлогом да се ја у тим стварима разумијем таман колико магаре у кантар; узалуд сам помињао Беару. Сим Стари, и ако веома узнемирен и ожалостен због тога, свјетоваше ме да се не одречем, јер да то није из Врбичине главе. Слутио сам да је то изперено било баш против Беаре, али нијесам могао разумјети нашто се до краја смјерало, и шта ће се урадити! Елем, једног јутра освињам као «секретар економског друштва», а омркнем са великом главоболом и незадовољством. На врат на нос штампаше се и разаслаше правила, окружнице, упуства. Наравно, сва «нутрашњост» одушевљено се одазва позиву министра полиције. «Глас Црногорца» пунио је ступце с мим честиткама: Поручисмо младице, мислим, из Љубљане. Почеше се купити обилати прилози од народа. Оно мало паметних и мисли слободних људи смијали су се новим економима. Беара је копнио. Ја сам се кидлао, растрган на толике стране. Послије прве ватре, пошто се ствар упутила, смањи се рад на томе новом пољу, али војвода натоварио други поче ме употребљавати као кореспондента са трговачким кућама у Трету, јер је он трговао рујем, бухарицом, уљем и сухом

рибом, као што је војвода Матановић трговао житом. Дакле, сјем часова у гимназији, у женској школи, код Чутурила, у канцеларији економског друштва, постадох још и трговачки писар! Сви хваљашу моју вредноћу, али ми је знала душа, тим већма што готово ни један од тих послова нијесам радио с вољом. Једино с вољом преводио сам по њешто за «Глас Црногорца», и то, да кажем искрено, зато што сам се надао замјенити Павловића. Као што већ рекох, он је сит био тога посла и једнако се надао да ће му се дати друга служба, а мени је опет био идеал да се дочепам уредништва, јер ако није синекура уређивати једном у недјељи службени лист црногорски, онда је и нема на свијету! По себи се разумије, да ме је Павловић подржавао у томе надању, а и Врбца, кад разумједе шта ми је «ин пето» обрече своје заштитништво и упрегну ме побоље у свој посао. Него, поред свега што се могло замјерати војводи Машу, једно му је било за похвалу, тим већма, што је то права ријеткост на Цетињу, наиме: његова је трпеза послјије кнежеве била најгосподскија; дочељивост (дабогме, према људима које је волио, или требао) може се испоредити са дочељивошћу руских помјешчика, какве нам Тургенјев описује. Осим тога, опрезни и лукави војвода Машо, према мени имао је правих наступа искрености, те сам почео разумијевати многе тајанствене појаве: уз то, послјије војводе Петра Вуковића, кнежева таста, Машо је био највјештији, најзанимљивији усмени приповједач. Камо срећа да је умιο стављати на хартију онако, као што је умιο причати! А не треба да кажем је ли имао шта причати човјек, који је још под кнезом Данилом био племенски капетан, а доцније војсковођа на бојишту. Нико му пак није одрицао ратничку вјештину ни лично јунаштво, ни невјероватну издржљивост особито у пошљедњем рату!

Код њега сам имао прилике виђати којега од

дипломата, који су се иначе туђили и од урођеничког грађанства и од нас извањаци. У оно вријеме бјеху стално на Цетињу четири посланства: руско, ћесарско, турско и грчко. Свако је имало највише по три човјека. Француски и талијански министри резиденти зимовашу у Дубровнику. Ћесарски представник бјеше озлоглашени и омрзнути барон Темел, прави библиски «козлец отпушченија» свију недаћа и зала црногорских; нови намети, опадање трговине, неспоразуми са пограничном државом, Боже опрости и неродица, град, и остале непогодне појаве природне, готово све се то приписивало злосрећном Темелу, највише пак његов зли утјецај на Маша, дошљедно на злу управу државну! Први секретар Темелов бјеше неки Карабајић, Истријанац, кога сам ја као добровољца познао у чети М. Љубибратића!

Пред Божић, цетињска долина готово бјеше затрпана снијегом; до Његуша се могло само пјешнице. По такome времену стиже Швајцарац Пиге (Piguet), млад, личан човјек, који је био постављен за васпитача кнежевића Данила. Пошто је имао стан и храну у двору, а по цео дан посла са дјететом, то га нијесмо изближе видјели за дуго времена.

На Бадњи дан те године десило се догађај који ме је одушевио и био предмет прве моје приче, коју објелоданих тачно годину дана доцније, — о чему ћу говорити кад дође на ред.

На Божић, послјије службе божје, ишао сам први пут у двор на честитање, као и сви остали чиновници. По обичају, из двора заређасмо по свим осталим главарским кућама. Тада сам први пут био у прилици да се познам и са већином кућића...

Уз месојеђе (уз штуре цетињске месојеђе, кад сам најјаче осјећао разлику између пријестонице и паланке Херцег-Новога, кад сам жалио за забавама и играма приморским), десило ми се њешто, по себи незнатно и онамо обично, али веома

карактеристично за онога који само по списима може проучавати живот данашњих Црногораца. Ево шта је било. Од главара из катунске нахије најчешће је долазило и с нама (извањцима) се мијешао неки сердар Перо Матановић из Беклића, брат рођени војводе Ђура Матановића, предједника великог суда. Тај сердар, већ старији и не баш личан човјек, приказивао се и као Дон Хуан сељачки и као српски Гарибалди. Хтно је да изгледа младички, те је прино своје сиједије бркове и вазда је радо причао о својим љубавним побједама и о својим витешким дјелима за вријеме рата, у коме није имао никакве команде. Уз то је сердар био помало надри-књига и стихотворац. Петњишки главари избјегаваху га и сматраху као мало лупнута, али пошто сви тврђаху да је збиља «добар» (што у црногорском дијалекту значи само јунак), а и због тога што је у локанду долазио, ја га нијесам могао избјежавати. Мало по мало, сердар ми се приљуби, поче ми досађивати и у моме стану и повјерљиво читати ми своја стихотворенија, међу којима најчудније бјеху: «Ода Републици» и «Ода Гарибалдију». Сердар ме преклињао, да га не одам, да му главу не стављам на коцку! Ја сам се једва савлађивао од смијеха, али, кад једнога јутра случајно видјех гдје сердар излази из двора, онда ми већ не бјеше до шале, те му у првој прилици најозбиљније рекох да се дивим његову умјетничком дару, али да се моја лојалност буни против његових сувише слободоумних тежња и да ћу ја све испричати ономе коме треба, ако би ме онај питао за наше састанке. Сердар одигра своју улогу престрашена човјека, нд. Послије неког времена, ето ти га опет са тајнама, али друге врсте. Бокељски устанак већ је био готово угушен, а сердар ми повјери како се спрема други озбиљнији, у већим размјерама, у Херцеговини, коме ће бити он видљива глава, а невидљива, већ зна се ко! И, под тајном од седам печата обавијести ме по-

танко о организацији устанка и учини ми част поставивши ме за свога писара. Наравно, ја се свом душом одазвах. Комендија бјеше узела већ толики мах, да ми сердар једнога јутра донесе потпуно црногорско одијело, оружје и сав прибор што треба војводском писару, како ћу «наредан» једнога јутра излећети кришом испод крова шјоре Нене. Дедак је одиграо ту улогу тако вјештачки, да почех вјеровати е ту има збиља нечега... Значи да су на највишем мјесту били стекли увјерење о мени, е сам не само радишан, веселак, наиван, него и родољуб и јуначан. Или, биће прије, да ме ставе на оглед помоћу сердара pjesника! Мало послитје, весели сердар отиде у Трст неким братовим трговачким послом, те је се онамо замјерио полицији, која га преда суду, а суд осуди на годину дана тамнице...

У то се вријеме заљубих у једну дјевојку из сусједства. Дјевојка је била до краја покварена, али дивна лика и тијела, те и ако је моја љубав била сензуалне природе, љубио сам је силно, и због тога много страдао. Био сам љубоморан, био сам смијешан свакоме ко је то посматрао, (а то је половина варошице)...

Најпослије спопаде ме чаме. Студен, влага, немогућност маћи се куд даље од «пљаче», додијаше ми. Па и сијела и опћење са неколико истих људи, и прежвакање истих разговора, и слушање истих те истих прича о бојевима, — све то постаде једнолично и заморно.

Кад једва једном грану прођеће, онда ми се и у души разведри, онда преузех моје омиљене дугачке шетње по околини. Ишао сам на Ловћен, силазио на Ријеку Црнојевића, отискивао се на Скадарско језеро. Описах те утиске у подлистку «Српскога Гласа» под натписом: **На скадарском језеру;** и то, уз ону поменућу pjesму, бјеше ми сав књижевни рад те године. Са Старим сваког сам дана ишао у његову градину и брбао око ђерзонака. Како бјеше приспјело вријеме и

сађењу шљива, имао сам доста посла и као секретар економског друштва, то јест, имао сам посла око опремања младца. Највише ми пак задовољство бјеше што се почех дружити са младим васпитачем кнежевићевим, који је имао доста књига. Он бјеше свршио медицину, али како је био пјесничке душе и имао обилато литерарно образовање, то ми се свиђе одмах. Био је мистичар и увјерен спиритиста. Баш тих дана поче излазити у подлистку „Тана“ (Temps) Лотијева прича **Пасквала Ивановићева**, тобож слика из бољевог живота, у истини измишљена гадост, којом писац хоће да типично прикаже један угледни и питоми народ, као стадо дивљака, без вишег моралног принципа. Тада сам највише осјетио колико мрзим лаж и у причи, особито кад јој писац истичу као реалисту, особито кад је прича наперена да ружи неки народ. Пиге се слагао са мном и у томе, као и у осталим књижевним и педагошким питањима, као готово и у свему, сјем спиритистичног учења, које је за њега била сушта истина и које ми поче проповиједати прозелитском ревношћу.

У исто вријеме познадох се изближе са грчким министром и његовим секретаром. Министар Логотетис бјеше духовит и оригиналан човјек, али је имао једну слабост због које је служио на подземних, на име, ужасно се бојао волова, овнова, паса и мачака, — склањао им се из далека. Ту је плашњу донио од куће, а на Цетињу га још увјерише да је и живина подложна бјеснилу, а особито кокоши, те чича поче бјежати и од њих и страх га бјеше одмицати се од куће. Секретар му (заборавио сам му име) био је млад човјек, веома музикалан, како ми рекоше, знатан фељтониста у грчким новинама, а поврх свега брбљив. Ванредно lijepo свирао је на виолини, а често нас је тијем забављао у кући Дра Мишетића, а уз то и тијем, што је био жива, озбиљна и лежерна хроника дворска. Од једном му се свиђе да

преводи кнежеве пјесме и неке црногорске легенде, те ме стаде гњавити, — преводио сам му усмено на француски, а он је слагао на јелински. Бог сам зна какве су папазјаније из тога изашле!

Кад се планина ослободила снијега, те окопио пут између Цетиња и Котора, почеше наилазити странци. Цетиње оживје, локанда отвори «горњи салон», цетињско и иначе живописно шаренило умножи се прољетним јевропским ношњама мушким и женским. Долазило је Енглезе, Француза, Њемаца, Талијана, Руса, Било је научника, умјетника, новинара, великих госпођа и сумњивих женских, пустолова и обичних туриста. Тада збиља Цетиње поче личити на њеку пријестоницу, ма и најмању; тада тек осјетих колико смо ми цетињске «ускогаће» прљаве и подивљале, те почех већма пазити на рубље и одијело, а и Старога нагонити да се уљуди, да не изгледа тој «свјетској мјешавини» као какав приморски чистиша!

Међу осталима дође и Стеван Лами (Etienne Lamy) познати писац и скупштинар француски већ онда давнашњи сурадник чувеног часописа *Revue des deux Mondes*. Г. Лами био је школски друг председника министарства, војводе Божа Петровића, који га свесрдно дочека и угости. Мене просто занесе тај елегантни Француз и париски духовити благајер, доиста и понајбољи примјерак своје врсте. Путовали смо заједно на Ригу и одатле пратио га је Новаковић у Зету «табашкајући» с њим талијански. Био сам срећан опазивши да се и ја њему свиђам, да га моја причања занимају. Лами се врати из Подгорице планула лица, са големим товаром народних тканина и старинског оружја. Био је сав блажен. А кад се прашташе са мном, стаде ми тражити ризјеч да ћу га походити, ако дођем кад у Париз. Али свакако, свакако! Наравно, ја сам обрекао,

смијући се онако како се човек смеје, кад обавља нешто што зна да не може никада испунити.

Усред љета кнез ненадно отиде у Русију, са малом пратњом. То је учинило да се ускори са испитима, који, на велику жалост ђака, а на радост наставника, прођоше без његова уобичајена председавања. Испити су ипак били свечани, јер сјем једнога министра, бјеху назочни сви његови другови, све великосудије и остали главари, али дјеци све се чинило шито без кнеза. Господа су особито задовољна била успјехом у мојим предметима, у француском и рачуници; не кажем тијем, да је успјех у тијем предметима збиља био најбољи, особито у француском језику, јер најпослије, било би право чудо, кад би сељачићи могли учинити знатан напредак за непуних осам мјесеци, кад су сви, и они из првог и они из четвртог разреда, почели од азбуке! Него кажем да су господа претјеривала навластице тај успјех, може бити, да унизе моје другове, а можда, и због каквих других разлога.

Ђаци се већином разиђоше одмах, а ја се бјех зажелио Приморја и својег, те, пошто се увјерих, да ми далматинске власти неће сметати, стадох се спремати да проведем школски распуст у Шибенику. Уочи поласка свратим код војводе Божа Петровића, да му се јавим. Прије него што имадох времена проговорити, он ме претече:

— Баш сам мислио да вас зовнем јутрос. Дакле, јесте ли спремни на полазак?

— Идем сутра, те сам дошао да вам се јавим.

— А јесу ли ђаци спремни?

— Какви ђаци?

— Па ти, што ћеш их водити!

— Куда ћу их водити? Какви ђаци?

Човек се прекрсти.

— Дакле није те господар прије поласка звао, није ти наредио да водиш четири ђака у Милан, три у Париз, да их тамо намјестиш у школе!?

— Ништа ја о томе не знам, нити сам имао част да ме господар зове и да ми што наређује!

— Значи да је у забуни заборавио, али то је свршено и све тачно одређено, шта ћеш радити. Сједи и слушај!

Узе неку хартију и стаде ми читати упуство. Бјеше изабрано седам ђака из трећег и четвртог разреда, разумије се кућиња (без једнога који је поријеклом био Далматинац, син једнога умрлог професора), од којих ће половина у војну академију у Милану, као питомци краља талијанскога а друга половина, о полутрошку (*semi-bourse*) државе француске у париски лицей *Louis le Grand*, у коме су учили и кнез и војвода Божо. Дале ми затим наредбу за министарство финансија, да ми изда двије стотине наполеона за општи путни трошак, за хаљине дјечје, за исплату првога рока, итд.

Не знам јесам ли икада својега вијека тако узбуђен био.

Послије подне окуним поменути ђаци, који беху изван себе од радости, (а остали њихови другови, без мало сви напреднији у наукама од њих, погружени и сатрвени) те их одведем кнегињи на опрштај. Пред двором нас дочека један перјаник и с њим један прост војник, кога ми перјаник предаде рекавши:

— И ови ће са вама у свијет, по наредби господина Божа, а он ви је поручио да за њега трошите од парах које су ви дали!

— Шта ће он? Куда ће?

Младић ми предаде неку педуљу.

Г. Божо ми писаше да га предам у подофицирску школу у Милану, гдје се налажаше још девет црногорских војника.

Поведем ту чету ка кнегињи, која нас дочека са три старије кћери. Кнегиња их матерински савјетова да се добро уче и владају, па свакојег, осим подофицира, пољуби у чело, што учинише и кнегињице.

Сутрадан зором, нас деветоро у троја кола, кресмо се у — свијет!

V

Тако ја поведох четицу младих и одабраних црногорских кућића у латинске земље, на веће науке. Само један из те чете не бјеше од велике куће, а један опет не иђаше на велике науке. Али, какви су остали били племићи, доста је кад кажем да су већином, по женској крви, били ближи род кнезу или кнегињи. А да су већином били бирани по роду и господству, а не по напретку у школи и по способностима, то сам већ напоменуо при крају пошљедње главе; сад је ред да проговорим о свакоме пошљето.

Најстаријему могло је бити око двадесет и три године и, чини ми се, да бјеше ожењен. Казао сам да бјеше намијењен подофицирској школи у Милану и знам да је био Куч, (из кучког племена), а не сјећам се, какав је чин имао у војсци, бјеше ли «вицир», или барјактар. Био је осредњег раста и нејаке грађе, и ако је на грудима носио одличје стечено у пошљедњем рату; слабо је био писмен, а изгледаше добродушан.

Сви остали бјеху дјеца и, сјем једнога, моји ђаци; најстарији је могао имати непуних петнаест година, најмлађи око осам; четворица бјеху упућена у војну академију у Милану, тројица у један париски лицеј, сви као интернисте и поду-благодјејанци држава у којима ће се школовати.

Од четворице кадета, најзнатнији бјеше онај од простог рода, јер одлично сврши нижу гимназију, а уз то знао је добро талијански. Отац му је био родом из сјеверне Далмације, а мати из Котора; отац му, професор у цетињској богословији и школски надзорник, у којој служби и умрије, остави троје или четворо дјеце. Други кадет, вршњак и школски друг првца, син једнога јуначког командира из катунске нахије, бјеше такође бистро и напредно дијете. Трећи (ме-

ђу њима највећи племић), био је слабуњав и по школи млађи. Четврти, дијете из основне школе, био је од куће која је од скоро подигнута међу гларске.

Од тројице лицејаца, не зна се који је од којега био већи кућић, т. ј. они нијесу били најчесто о томе, па ни ја. Двојица старијих, из четвртога разреда, бјеху кршни дјетићи а трећи млађи од њих и по годинама и по школи, био је слабуњав и женске нежности. Најснажнији међу њима био је још по њечем изузетак, био је син богата кућића; сви остали бјеху убоги ђаволи.

Казао сам у пређашњој глави, да сам у свима разредима предавао француски језик од полови не новембра до конца маја; старији су имали у глави знатан број ријечи и прилично се служачу помоћним, као и најпотребитијим правилним и неправилним глаголима, те су умјели преводити краће реченице и са српскога, али по себи се разумије, да не бјеху дорасли ни за читанчицу, а камо ли да могу разумјети живи и пуни језик! «Талијани» пак, сјем малог Приморца, не знађаху ни бекнути талијански, те ми је била загонетка шта ће бити с њима!...

Одморисмо се на Његушима, гдје затекох мноштво бокељских пријеглица, а међу њима и поцињате гимназијалце устанике: Љуба Јовановића, (данашњег академика), Данила Живаљевића и Андрију Рађенковића, већ тријезне од младишког заноса и скрушене у немилој јави. Познадох и многе виђеније Приморце и Брђане. Јадан свијет, навикнут у своме питомом завичају на чистоту, на ред и на угодно живљење, мучио је мuke у сурову крају, у свакој оскудици! Још се јавно жаљаху на круто понашање мјесних глара. Особито женске изгледаху погружене и неутјешне. Поменути ђаци спремаху се да преко Турске пребјегну у Србију.

То што видјех и разабрах, помути ми радост

и наврати ми слутње Беарине, те, мрзовољан, настави пут ка толико жељеном Приморју.

Кола су јурила, дјеца су пјевала, а ја сам сјетан гледао суре литице, мимо које смо летјели. Одједном прекиде се пјевање. Бјесмо на помол мору, бескрајној пучини, која се разлијева иза Боке Которске. Само се мали Приморац осмијехну, а сви остали, најприје се згледаше, па свратише забринуте погледе на мене. Куч узвикну: — «Јао, по Богу, господине, дакле ово је море!»? — «Јест, мој војничче!» — Он се мало замисли, па, као у име дружинице, запита: — «Па нећемо, ваљада, онудије, све онудије, без стрва!»? — «Хоћемо, валај, све онудије, али не без стрва, него у Трет, ако Бог да!»

Мало послје заплијени ми очи природна љепота друге врсте, каквих је мало на свијету. Цијела Бока бјеше нам под очима, као на длану. И ја се разведрих и почех им именовати градове, села и засеке, што се, међу вјчним зеленилом, огледају у мору; показивах им и бојишта; уживах видећи силан утисак на младе, првобитне мозгове и употријебих прилику да им подстакнем родољубље на шири опсег, јер у њих бјеше скучено осјећање, као и мишљење. Куч је за дуго мрдао обрвама и махао главом па, најпослије, узвикну: — «Ја, дивна теферица за нашега господара! Ма што он ово већ не узме господине, за Бога!».

У сутон стигосмо на которску обалу, пуну свијета, као обично у то доба. Опколише нас. Сјем радозналих, бјеху ту мати и сестре малог Приморца, јединога од моје четиде који је био «ускогаћа» (у јевропској ношњи). Госпођа ми рече да је спремила вечеру и ложницу за све нас. Ја помислих да би тешко пало и богатој кући тако угостити деветорицу, али не могах одбити позив. Пустих јој сина и обеах јој да ћу са цијелом тевабијом доћи, чим и све остале прерушим у ускогаће.... Пред два дана бјех телеграфски до-

звао на Петине једнога кројача, који им узме мјере и подухвати се да ће им, на врат на нос, сашити хаљине. Био сам у зебњи да ли је мајстор могао одржати ријеч, јер нијесам био вољан водити их кроза свијет у њиховим хаљинама, а парни брод полажаше сутрадан зором, а до другога требало би чекати два дана.

Поведем их дакле у град; дјеца се чуђаху силним грађевинама, које збиља у оној котлини и тјескоби и вичнијем оку изгледаху огромније него што су. Кад бахнусмо у радионицу, настаде гужвање и пометња. Око мајстора бијаше доста помоћника и помоћница, — ваљда купио све доконе крпе и шваље, због необичне поруџбине и зараде. Три одијела не бјеху готова. Мајстор ме стаде увјеравати да ће и та три бити готова до зоре, па, прочитав имена оних чије су хаљине већ биле спремне, предложи да се одмах пресвлаче. Пристанем. Пошто не бјеше одвојене клијети, начинише преградак од шпанских дуварава, јер су сви морали мијењати и рубље. Куч је био први на реду; он се почешка по глави и започе:

— Ма зар ћу и ја носит лацманске хаљине?

— Него какве?

— А ја мњах војничке!

— Њих ће ти дати краљ талијански, кад уђеш у његову војску, а до онамо мораћеш овако! Деле, жив био, пресвучи се што брже, јер нам није до причања! И, уопће, запамти, када ти нешто наредим, изврши без поговора!

— Е, хоћу, господине, како не бих те слушао! Е опрости.

И уђе у преградак па одонуд започе:

— Е бих ве за нешто молио ка оца свога!

— Да чујем, шта је сад?

— Да опростиш, али да ми допустиш да задржим докоћенице и појас!

— Нипошто, него смандрљај све са себе, па се преобуци, а своје хаљине и опанчине савиј у гу-

ку и чврсто увежи појасом, а озго на цедуљи напиши своје име! Тако ће учинити сви остали редом! Деде, де, шени (похитај)! —

Е хоћу, е како не бих, али сам чујао да господар, Бог ни га поживио, кад гођ иде у свијет, те обукује уске хаљине, да под њима увијек носи докољенице и трамбулос!... Е, веле, чини се чојку, да је го без тога!

И ја сам знао да је то истина, као што сам знао да Црногорци махом пате од болова у желудцу и цријевима, које проузрокују претјерано стезање и тежина револвера на ожичици. Али и да нисам имао других разлога да дјечи то забрањим, доста би био један разлог: то позивање на господара. Јер то је буздован, који увијек држе у приправности да њим утуку извањца, макар он био учитељ и макар му били одани. Кад Црногорац рекне: «Валај и господар тако ради!» то може значити: «Ти ми не смијеш друкчије наредити!» Имао сам прилике увјерити се да то лудство и самога кнеза љути.

Куч изиде гегајући се као гусак, јер не навикао на ципеле и потпетице. Хаљине му нису толико незграпно стојале, колико је то изгледало због његових смијешних покрета, због чега се збиља чинило као да има осјећање, да је го!

Дуго је трајало докле се сви не ишчаурише у ускогање, па онда отидосмо на вечеру.

Удовица и њена мати дочекаше нас свесрдно и са богатом софром.

У јутро рано имадох задовољство да их затечем све потпуно наредне, с лијепо срећеним заједничким пртљагом. Разабрах да обе жене не тренуше цијеле ноћи. Сироте старовременске Приморке наше!...

Препродисмо Боку по хладовини. Под Новим дође на брод породица једног мог пријатеља, који се од скоро бјеше настанио у Паризу и о коме ћу на ниже опширније говорити: уз поздраве и разне поруке, дадохме ми његову адресу. Из

Дубровника телеграфисах својима у Шибеник да ме чекају, а већ им прије бјех јавио куда се спремам. Од Дубровачког краја настаде така жега, да се и на бродском крову једва могло дихати. Брод је свраћао готово у свако пристаниште. Ноћ смо под Спљетом, али у кајитама мало ко могао је спавати од силне јаре. Дјеца освануше ломна, те да би се мало разгалила и од бродског задаха, поведох их жељезницом у Шибеник, гдје ћемо претећи пароброд и гдје стигосмо на ручак.

Радо се сјећам тога дана! Бјех жељан својега крша и својих, а уз то загрлих и првијенца сина мога брата Ђура. А како се обрадовах, кад ми Ђуро рече да ће и он с нама до Трста, а могуће и до Милана! Стара моја, посматрајући «принципове рођаке», чудила се што јој они много напомињу обичне далматинске брђанске шипарце; — рече ми: «Ма, душо моја, ка да су из наши планина».

Пошто стигосмо за рана у Задар, ја и Ђуро прокрстарисмо с њима кроз град; нијесу могли вјеровати да ће видјети много љепших и већих градова и да је Милан пространји двадесет пута! А колико би и вјеровали, ометао их је Ђуро, који је све извртао у шалу, особито говорећи са Кучем, коме је причао свакојака чуда нечувена. Ђуро је и у дјетињству био такав; озбиљан кад требаше, неуморан радник, упоран у својим намјерама, али на махове свом душом предан шали. Ђацима он одмах омиље, наравно и с тога што су с њим имали више слободе; мени пак, сјем разоноде и помоћи у надзору, бјеше од користи и у томе, што ме упућивао како да прођем о мањем трошку; већ ми бјеше похватао неке сувишне издатке и свјетовао ме како да их нахнадим....

Трећега јутра пробудисмо се далеко на пучини. Не бјеше ћуха вјетра, али се брод ипак љубљао од «мртвих вала», које бјеше Бог зна гдје олуја покренула. Бескрајни суморни Велебит бје-

ше замагљен. Моји ђаци, дотле навикли путовати кроз канале и тишину, бјеху негодно изненађени. И ја сам био, увјеривши се колико су напредни у географији, јер ни један од њих не знађаше имена великој планини што раздваја Далмацију од Хрватске; и уопће појма нијесу имали о крајевима кроз које ће путовати. Међу осталим путницима на крову, бјеше и њеки млади католички свешеник, који је слушао наше разговоре и чудно се како су дјеца неспремна. Путницима Талијанашима ласкало је што већина дјеце иду у Италију на науке, те их неке женске почеше мазити, особито двојицу најмлађих. Куч се трзао на сваки појачи покрет лађе и очима је повлачио час ка планини, час низ безкрајну пучину, — видјело се да тек тада зебе од «бестрва». Ђуро рече као за себе: «Нека се мијеша колико год хоће, само нека не узаври!» Куч га запита: «Ма шта то, господине Ђуро?» — Ма, море, чоче! Оно хоће да ускључа, каогод узаврела вода!» Ђуро разрогачи очи и завитла руком додавши: «Онда, збогом, брале! Брод се растопи као гука масла! Мало ли их пропадне, особито овуда, куда ми бродимо!» Куч, видећи како је сва лацманија на крову весела и безбрижна, удари у гласан смјех...

Како је сунце напредовало, тако се и вода стишавала, па до мало углача се као огледало и настаде запара. Ономе најслабијем ђаку одједном позли; ухвати га грозница и поче се савијати као од грчева. Љекара не бјеше на броду. Одведосмо га у ложницу. Ја се зачудих шта му би одједном и почех се страшити, докле ми другови не повјерише да то није необично с њим, да га тако често мукe спонаду, а по њекад и пјене! То су, вели, сви знали у манастиру, а тако је с њим било у Спљету, него није он преклињао да мени не кажу.

То ме још већма препаде.

Жега је била несносна. Ђаци, са књигама у

рукама, куњаху по сједиштима. Са Велебита бјеше спала танка одјећа, те је го наг сјаптио у силној сунчаној свјетлости; само гдје и гдје црњаху се шумске пјеге. Једна од тих, под врхом Црнопцем, привуче пажњу Ђурову и моју, јер је под њим манастир Крупа. Пробудише се дивне усомене, које нас позабавише у ономе розоку.

Пред подне поче духати «маистрал», те на броду све дахну душом. Болеснику је било лакше и могао се поткријепити јелом. Хладовина је била све јача до ноћи, кад стигосмо под Полу, гдје нам је било четврто ноћиште од Цетиња и гдје још двојица ђака легосе грозничави. Ђуро и ја изидосмо да ногe протеглимо и да обиђемо мјесто, у коме смо опет имали заједничких усомена; он је ступио у војску двије године послје мене и одслужио пуне двије године.

Сутрадан прије подне, нас седам здравих и три болесна искрцасмо се у Трсту. Љекар је зло прорицао ономе најболеснијем и чудно се што га старији шаљу у свијет онако слаба, и то још у војну школу; нареди му лијекове и одмор свима, и обрадова ме рекавши да би то могло трајати њеколико дана. Уз то дознадох из новина да је поплава прекинула жељезничку везу по млетачкој покрајини.

Ђуро је по ваздан имао свога посла, а никако да нам одлучно каже хоће ли моћи с нама до Милана. Ја сам лицејце преслишавао из францускога, а мали Приморац помагао ми је да му другове упућујем у талијанскоме, те тако од једнога дијела гостионице начинисмо болницу и учионицу. Пред вече изводно сам здраве у шетњу; једном смо били и у позоришту.

Најпослије, чини ми се четвртога вечера, Ђуро нам јави да ће с нама, јер да је поуздано разабрао да је свилени конац и гајтан много јевтинији у Милану него у Трсту, а то је био главни смјер његова путовања.

Кренусмо се зором и добих напомену да ћемо поплављене крајеве прелазити колима о трошку талијанске жељезничке управе. Кад наш воз стаде на Набрежини, на којој се станици пруге одвајају за Италију и за Беч, стиже други воз из Беча, а из вагона који се устави тачно према нашем, промоли се глава кнеза Николе, који, као што раније испричаш, бјеше отишао у Русију. Зачудих се случају, а већ дјеца не би се већма забезекнула да видјеше е жељезница јури ваздухом. С кнезом бјеху војвода Станко Радоњић и ађутант Нико Матановић. За неколико тренутака нико од нас није могао проговорити од узбуђења, па дјеца заграјаше: «Живео господар!» И појурише да ће на поље, али их кондуктер задржа. Кнез, промолив јаче главу кроз прозор, викну: «Немо те!» Затим запита мене: «А јеси ли повео ту ћену са срећом?» — «Јесам, господару!» — «А јесу ли здрава ћенца?» Куч стаде испред мене и поче викали: «Јесмо, господару, у твоје здравље, сви здрави ка трјесови и добро ни је и љевше ни бит не може, ка кад бива оно што ти заповједиш! Но ево ни јада вељег и ране коју преболет нећу докле сам жив, не даду ни ижљест, да ти руку пољубимо!» — «Е, не може се!» вели кнез и запита: «А ти, који си?» Куч се каза и хоћаше још нешто надовезати, али га кнез прекиде: — «Е доста, мак' се и пусти господина». Па запита мене: «Је ли даждело у нас оввијех дана?» — «Не знам, господару!» рекох. — «Како да не знаш!» рече он, мало љутито, а за колико се окренух да запитам дјецу, чух војводу Радоњића гдје каже: «Стало је њему, господару, хоће ли Црна Гора имати добру љетину, или неће! Њему је родило!» Нико од мојих сапутника није знао, да ли је било кише у Црној Гори тих дана, а ја, онако узбуђен, баш да одговорим, али звоно огласи полазак, а и свијет се почео прикупљати између вагона уз вику: «Ил принчипе дел Монтенегро!» Возови се кренуше.

Дјеца се прекрстише, а да не бјесмо збијени у једноме преградку хоћаху поиграти оро од силне радости, јер је тај сусрет слутио свима на добро. Путници из осталих преграда нагрнуше пред наша врата и стадоше ме запиткивати, али их ја одбих опором...

Тешко ми је било што не могах извјестити кнеза о киши, а криво ми је било на војводу Станка, ондашњег министра иностраних дјела, због његове грубе и неправичне примједбе. Ко не зна колико кише љети Црној Гори треба, па да роди толико, колико се народ њен исхранити може само до половине зиме, тај не може појмити тежину тога питања и бригу владаочеву! Од Бурђева дне до Госпојина, «даждено питање» прелијеће по оним врлетима, по оној сељачкој државици; гдје год ко кога срета, за дажд га пита; из свију варошица жицом извијштавају господара о суши и киши; он пак има збирку барометара свакојакних система, које најпажљивије посматра; то је код њега љети права опсесија, јер понекад, удаљив се од двора само за пола часа, шиље кога, «знавенијег» из пратње да трчи натраг и погледа на справницу. А како је још постала легенда да кнез привлачи кишу кад год се попне на Ловћен, то је у вријеме велике суше најзнатније питање, хоће ли господар на планину или неће! Понекад га за то моле и не могу умолити а понекад, усред ведре ноћи, кад небо не показује никакова знака да ће «заплакати», али то показује поменути справница, онда се на врат на нос опремају у дворништу момци и коњи и кнез осване код стричева гроба, на врху Ловћена... Ја сам увјерен био да је онога јутра кнез телеграфски питао из Трста Цетиње: бјеше ли дажда?

А, као што рекох, криво ми је било на војводу Радоњића, због његове грубе примједбе, премда се томе ни мало зачудио нијесам, јер је њему у крви било да вријеђа људе ни криве ни дужне, без икаква повода и разлога; просто као да

је уживао у томе. А то се тим већма истицало, што је војвода Станко био доста образован и начитан и разборит (свршио је војну школу у Сен-Сиру), што је на махове умно бити и врло љубазан, и што, најпослије, није био зла срца! Просто, дакле, суровост старих Радоњића, озлоглашених због тога, проговарала је на махове из њега...

Буро је био љут на Куча, због његова неучтива понашања према мени, и чудно се што нећу да га изгрдим. Говорасмо талијански. Ја му објасних да би Куч тако исто урадио, да је на моме мјесту био први «шенат» цетињски, јер нема тих обзира који могу задржати проста Црногорца, да не проговори са господарем, особито у онакој прилици, кад треба грабити тренутке! Сјем тога, Куч је већ кажњен био, као што ће се одмах видјети, и што сам ја одмах наслутуио.

Чим утоли бучно весеље, Куч започе: «Валај, бецо, ето ја проговорих с господарем!» Сви га другови ружно погледаше, а један одговори: «Валај, Кучу, немаш се чим пофалити, јер би свако могао онако! И лијепо те познаде господар! И лијепо те поздрави! Занаго, можеш се подичити!».. Плану Куч на то, и, ко зна, можда би се машино и за свијетло оружје, да га је било; тако се сведе на живу и заједљиву препирку, којој учини крај нешто моја власт, а нешто и ужасна запара која настаде. — Већина читалаца донста не разумије у чему је управо било понижење Кучево у разговору с кнезом; било је у томе, што га кнез није познао и што му је рекао: «мак' се!»

У млетачкој покрајини наиђосмо на поплаву, те морадосмо на дуго обилазити на обичним колима, до другог воза. Стигосмо ноћу у Верону, где ријека Ада (Adige) бјеше велику штету начинила. Ту преноћисмо. Ту видјех како је новац скуп у Италији, јер не потроших ни половину, колико би потрошио у Трсту или Далмацији, па чак и на Његушима! Остало нам је још око сто-

тину педесет километара до Милана, а како је воз полазио доцније изјутра, имао сам времена да погледам град и његову чувену римску арену.

У даљем путу опет је на више мјеста пруга била поплављена, те смо обилазним путевима прелазили у друге возове. Али кад се дохватисмо Ломбардије, и ако бјеше несносна жега, ипак смо за пуну стотину километара уживали у необичним утисцима; дивили смо се лијепим обраћеним крајевима, снажним људима и стаситом женскињу. Једном Куч рече: «Е, ово је, брате, за приповијест! Ови су крупнији од Херцеговаца, а љевши је сој од арнаутскога».

У Милан дођосмо пред зору, а у редовним приликама стигли бисмо с вечера. То је био десети или једанаести дан нашега путовања од Цетиња, дакле скоро за колико би се могло стићи одонуд у Америку, а уз трошак већи него што се могао предвидјети!

Чим се мало одморих, отидем у војну школу, која се налазила на крају града. Нађох се у огромној згради, некадашњем манастиру св. Луке, којим се именом и данас школа називље Accademia San Luka. Да је у средњовековном Милану (који данас броји преко 300.000 становника) само тај манастир био, па ако је био пун калуђера, онда их заиста бјеше премного и Богу и народу! А камо још око тридесет, што мушких што женских манастира данас већином затворених! Али ја у пространој згради св. Луке, осим слугу, затекох само једнога поручника, који за вријеме школскога распуста остаде као надзорник над зградом, а иначе је био и наставник у заводу. Звао се конте Палавићини. Он ми рече, да зна, е је влада талијанска примила четири црногорска ђака у завод, али никаква упуства о томе нема, нити мисли да ће се дјеца моћи примити прије десетак дана; уосталом, о томе ће ри-

јешити управник, који се налази у Милану и коме ће јавити све моје разлоге...

Љубазни млади властелин проведе ме по цијелом заводу и обавијести ме погледом о уредби његовој. Кад му, при разговору, казах да сам довео и једног црногорског младића, упућена у подофицирску школу алпске војске, поручник заиска његов пропратни лист, па пошто га прочита, рече ми да сам у томе баш срећан, јер је алпски батаљон, коме је млади Црногорац начињен, ради регрутације улогорен близу Милана; иначе ко зна гдје бих га морао тражити!

Вратих се у гостионицу са намјером да одмах скинем с врата Куча. Момци ми рекоше да је брат одвео дружину ка саборној цркви, која не бјеше далеко од стиглох пред величанствени Дуомо ту невјеројатну грађевину, ту „пјеванију од мрамора“ (као што је њеко згодно назва), онда и ја заборавих зашто сам похитао, те бленух од чуда, баш онако као што Данте у својој **Божанственој Комедији** каже: *come uno venuto dalla Croatia* (као неко ко из Хрватске дође). Имајући то чудо пред очима, осјетих да сам узалуд гледао слике и читао описе; чак осјетих да ми много не помаже што сам и одрастао међу старинским доста лијепим и чувеним грађевинама! Саборна миланска црква св. Амбросија и *quoto di Milano* зацијело је величанствени мраморни спјев, чији су стихови: стубови, гране, огранци, цвјетови, лишће, родови, животиње, људски кинови, свакојаке прилике, свакојаке шаре и везови, све у складу, свашто за себе цјелина, а све скупа цјелина, лака, стршна, нетварна као што су привиђања у сну, чак бих рекао: цјелина једноставна и не огромна! Ето и данас, послје скоро двадесет година, пошто сам се нагледао и других умјетничких чуда, не могу да се сјетим првога утиска, који ми је учинио милански дуомо, а да то не искажем у заносу!...

Замотрих моју четицу на степенику, пред глав-

ним вратима. Буро бјеше извратно главу према врховима црквеним, а сви остали, окренути леђима цркви, пажљиво гледаху одјељење коњице, која је тула пролазила. Казаше ми да су обишли цркву изнутра; дјеца најјаче запамтише смијешне ствари, напр. њеке свећенике обријаних глава, итд.

Вратисмо се у гостионицу, те пошто се на бразу руку заложисмо, ненадно рекох Кучу да се опрости са дружином; а осталима наредих да не смију излазити из куће, пошто ће брат ићи за својим послом.

Куч се старао да се покаже весео, али га обузе немир кад сједе са мном на кола. Дуго смо се возили изван града, до војнога округа који се бјеше распростро по великој равници, пун шатора и барака. Алпинци по ношњи напомињаху некадашње аустријске ловце (јегере), али међу њима било је много са великим и пресамићеним фесовима, какве носе сицилијански сељаци, а какве су некада имали и граничарски сержанти. Куч ме у чуду запита: «Какви је ово народ, господине, ако Бога знаш?» Ја слегах раменима, чим га поново увјерих да има много питања, на која не умијем одговорити. Како најприје удесисмо једнога са фесом, ја га ослових, а он ми нешто одговори у њеком талијанском дијалекту да ни једне ријечи не разумједох. Мало послје намјерих се на једног каплара, кога сам могао разумјети и који, водећи нас ка старјешини, објасни ми да су црвенокапићи регрути, који се тако носе за њеко вријеме. Ја то преведох Кучу, а он узвикну: «Аох грдила мога, ако и мене тако ођену!» Војник нас уведе у бараку, ка своме капетану, а овај, пошто разабра ствар, даде ми другог пратиоца, који нас поведе у другу повећу бараку, гдје је била пуковска канцеларија и где наиђосмо на велику налогу. Чекали смо подоста докле нас не пустише у собу, пред лице њеког крпоног чиче. Пуковник стави разна питања: «Дакле, доведо-

сте нам још једног Црногорца?.... А шта је учио?.... А какав је чин имао у војсци?.... А је ли и он племић?.... А откуд ви знате талијански?...» Послије мојих одговора пуковник настави: «Е, жао ми је што се не могу похвалити са вашим Црногорцима! Да видите, сувише су осјетљиви, размажени и претенциозни! Једнако им је нешто криво, једнако се тужакају час на старјешине, час на рђаву храну, час на тешка вјежбања, час на ово, час на оно! Баш ових дана, прије него ћемо пасти у логор, мољакали су да их ослободим ранаца при вјежбању!... Ја вјерујем да су они племићи, да су чак неки и у сродству са династијом, али господине мој, таке није требало слати међу просте редове; они су за сада прости војници, те кад би им се дале повластице које ишту, то би изазвало завист њихових другова и уопће помјерило војну стегу!... Ја сам нашао за добро да их размјестим по четама, иначе не би никад научили талијански! Наравно, и то им је криво! Наравно, ви сте упућени да се састанете с њима, те вас молим, да их поучите и посавјетуете! Сад ћу наредити да их скупе и да вас чекају!»

Докле је пуковник говорио, мени је крв млазила уз образе. Причеках док иза наредбу, па му одговорих да сам потпуно увјерен, е је тако њихово понашање противно намјери кнежевој, те га молим да према њима нема никаквих обзира, сјем што треба имати на уму њихову првобитност и непознавање реда! То му је било мило. Поразговорисмо се још о Црној Гори, те осим осталог обавијестих га, да у њој нема племства са њеким особитим повластицама, као што он замишља, да нема ни племства какво на западу постоји, него да су онамо све сељаци, готово сви једнаки по образовању и начину живота, само да има домова који се поносе већим бројем јунака, које су у прошлости земљи дали, те, наравно, који су више и цијењени од осталих! Што се пак тиче срод-

ника кнежевског дома, њих има у Црној Гори толико, да би сви скупа могли населити много веће мјесто, него што је црногорска пријестоница!...

Кад изидосмо од пуковника, рећи ће Куч: «Зоран чојак ови командир! Види се да је прави кућин! Но ве је, господине, чини ми се, много наиједио!» — «Валај чућеш и ти и твоји другови зашто сам се наиједио!» рекох вадећи из шпага списак црногорских алпинаца. Поменух пређе да нијесам ни једнога познавао, јер отидоше у Италију прије мога доласка; знао сам само толико, да их има деветорица, да су из разних нахија и млади људи.

Затекох их у једној соби. До душе, изгледаху измучени од тешких вјежбања по брдима, а биће и од кидана. Угледавши ненадно људе из свога завичаја и чујући свој језик, узбудише се веома. Пошто се малко смирише, ја понових све што сам чуо од пуковника и све што сам ја њему одговорио и додадох, да ми је дужност послати тачан писмени извјештај попу Илији, (војводи попу Илији Пламенцу, војном министру). Сви плануше. Навалише оптужбама на Талијане, а кад све то паде пред простим разлогом да су они ту послати да се слијепо покоравају, а не да траже којекакве повластице, онда ударише у кукаву и клетве: «Боље би, валај, било, да их је све господар посјекао, него што их је преко Крстца отпратио», итд. Пустих да и то издуши, па их дирнух у најтању жицу: «Дакле, ви тако чувате образ господарев и црногорски!» Дакле, баш хоћете да се по свијету рашчује, е не можете издржати вишје невоље са Талијанима, које ви иначе називате козама!» Те ријечи имадоше успјех, као што сам се надао, те момци окренуше други крај, ударише у молбе и обећања. Ја им дадох ријеч да никаква извјештаја шиљати нећу, докле у повратку из Француске још једном не увратим к њима. Дадох свакоме по један златник, као што ми бјеше наређено, и растадох се с њима и с

Кучем. Пошто већ нећу имати прилике да о њима говорим, то напомињем сад, да су ти младићи лијепо свршили подофицирску школу, па доцније и нарочити виши курс, те су се вратили у отаџбину сви са чином официрским.

Другога дана затекох управника војне академије, који пошто разабра за неједнаку спрему нових питомаца, за њихово незнање наставног језика, на први мах нађе се у чуду, али ипак пристаде да их одмах прими. Трећега дана мога боравка у Милану, предадох четворицу питомаца у завод, а уза њих поголем број златника, као прву четвртину годишњег трошка, који ће за њих имати црногорска држава. И тако се опростих с «Талијанима» олакшане душе и тобоца!

Ђуро бјеше задовољан својим трговачким послом и намјераваше остати још који дан; мени се хитало, те раним возом кренем се са преосталом тројицом у модерни Вавилон, до кога нам се требало труцкати на жељезници још осам стотина километара.

Од тада могах свратити сву пажњу на моје Паризлије, те открих да су заражени манијом коју је одмах требало лијечити. Ево шта је било. Већ од поласка могло се опазити да се они надимљу што ће се школовати у Паризу, и то баш у заводу у коме се кнез учио. Послије, од брата и од «Талијана», дознадох да се «Паризлијама» сувише машта разиграла, да снијевају само о сјају и раскошу, који их очекују. Најпослије, сам с њима, по мало ласкајући њиховој таштини, наведох их «да се изују», као што се у њих каже, да ми се исповједе. И увјерих се да су збиља обузети правом манијом! Они су вјеровали да иду у завод који је установљен само за «прве кућиће» француске и за оне из осталог свијета, који се француским великашима изједначити могу, иначе како би се разумјело, да је и кнез у њему провео три или четири године? Из те главне замисли изишле су и остале, на пр. да ће се хранити го-

сподски, да ће носити скупцејене хаљине, да ће из завода излазити на колима, итд. Најкраће речено: пошли су у Париз да уживају, као што првим кућићима и доликује! У толиком сјају, наравно, биће њешто и сјенке, мораће се њешто и учити, колико кућићу треба, а то готово једино француски језик, који им иначе иде од срца!... Ја сам с почетка поступно сипао хладну воду на те узавреле маште, па их, на крају, потопих.

Прошавши кроз Сен-Готардски тамник, дугачак петнаест километара, који је људска рука кроз љути крш разрила, нађосмо се на другој страни планине, у дивној Швајцарској земљи. Почесмо летјети дуж обронака високих брда, кроз питоме долине, по мостовима преко стравичних дубодолна и урвина, крај ријека и језера, а да не знаш на чему ћеш радије поглед зауставити, да ли на ономе што је Бог створио, или на ономе што су људи израдили! Све је обрађено или уљепшано, зграде као смишљене, стока товна, свијет здрав и весео.

Сутрадан, са француске границе, телеграфисах Шпиро Познановићу у Париз, да ме дочека на источној станици.

То бјеше онај млади човјек, чија ме је родбина дочекала под Новим; то је онај Шпиро кога добро познају сви Срби који су се школовали у Паризу ових пошљедњих двадесет година; и не само што га сви познају, него, могу поуздано рећи, да га сви у срцу носе, јер је Шпиро племенита душа, каквих је мало на свијету. Ја га навлаш не поменух у другој глави, гдје сам говорио о своме живовању у Новом, да га овдје, као на згоднијем мјесту, одједном прикажем.

Шпиро је син Богдана Познановића, поморског капетана, чувеног «морског вука». Богдану он бјеше јединац уз шест или седам кћери. Шпиро одлично сврши нижу гимназију и наутичку школу, па, као што закон прописује за бродске капетанске кандидате, укрца се на брод једрењак за

двие године, као «шкриван», (што значи писар, а на броду разумије се: најмањи часник); али, на чудо и старјешини и млађима, није се раздвајао од књиге, што баш није обична ствар у морнарским навикама. Кад би брод стао у пристан, млади шкриван није трчао у шантане, гдје млади шкривани најрадије залазе, него је обилазио музеје, библиотеке и споменике и доносио наручаје књига на брод! О томе се причало по Боци Которској, јер се у тој малој земљи све зна, шта раде њени синови по далеком свијету! И мало се ко радовао том Шпировом заносу за великим знањем, јер, брате, поморцу је, (као и сваком човјеку, коме је посао одређен), прва ствар да највише пази свој посао и да буде практичан. За Шпира се нагађало да неће бити практичан капетан у данашњој безобразној утакмици, кад треба више хитрости, управо лукавства, него ичега другога! Елем, након двије године крстарења по мору, Шпиро положи капетански испит, па дође кући на одморак.

То је било двије године после мога доласка. Млади капетан мало је излазио из куће, која је на најлепшем положају у Новом. Ипак се познасмо и спријатељисмо. Бјеше висок, живах, лијепо сразмјерен, а крагковид, те је још онда носио наочари. Колико сам се чудио његовој начитаности, знању језика, литературе романске и, (што је код нашега Приморца ријеткост) критичком дару, још већма сам се чудио непоковарености, управо непорочности, његовој; једина му је страст била пушење. Дај му хлеба и воде и дувана, — доста дувана, — па, поред књига, затвори га за године и он ће ти бити захвалан! Шпиро је читао и пушио неколико мјесеца, чекајући прилику да се укрца на какав брод, као поткапетан, па, како му умрије отац напрасно, он шмугну некуда у свијет. После дужег времена јави својима да се настанио у Паризу. Шта је тамо радио није се знало.

Стигосмо у Париз ноћу. На перону у великом метежу, чух гдје неко викну моје име, те се одазвах, и до тренутка, дугачки Шпиро, пробијајући свјетину, шчепа ме и умал ме не угуши у загрљају. Нити се он зачуди од куд ја у Паризу, нити ме за здравље запита, него му је прва ријеч била: «А јеси ли донио дувана?» Кад му одговорих да имам талијанског, он пљуну, вичући: — «Оштија, баш си...! А ја, будала, чим сам примио телеграм, обрадовао сам се, јер сам помислио: донијеће ми, заједно, бар прегршт нашега славног требињског дувана!»...

Први утисак великога града не бјеше ни из далека онакав, какав сам замишљао да ће бити! А нијесмо ишли каквом споредном улицом, него једном од главнијех жила градских, која води ка средини Сене. То сам знао по плану и по Бедеру, које сам пажљиво проучавао на путу, а то ми и Шпиро потврди. Чух и некога од мојих ђака гдје ми рече: — «Па ово ми је Париз! Па, онда је љепши Милан!»

Шпиро се смијао нашим првим утисцима, а ја његовим одговорима: — «Шта радим у Паризу? Чудна питања! Код толиких школа и библиотека и музеја и свакојаких чуда, питају шта радим?... Али, имаћемо кад да се поразговоримо о томе; за сада кажем ти само: одавде жив нећу ни на море, за које створен нијесам, а још мање у ваше тамо узане градиће, у загушну тјескобу!»

Уведе нас у крчмцу њеку, у тјескобу, каквих је заиста мало и по Приморју! Никога у тој кутији не бјеше, сјем двојице слугу; столови бјеху без застора, сједило се на клупама. Вечерасмо јевтино а, разумије се, лоше, — по свој прилици месо је било коњско. Шпиро је разговарао са дјецом, којом се приликом увјери да нијесу у стању разумјети ни сваку десету живу ријеч француску, па, видећи да су сустала, одведе нас на ноћиште, у неки хотел гарни у близини, гдје смо ја и он за дуго изазивали недавне и миле успомене.

не, а на крају ми је казивао своје наслове за будућност. Он је тада слушао на Сорбони и по разним школама предавања, понајвише француски језик и књижевност; намјера му је била да се утврди у језику, па да живи од свога пера.

Сутрадан, назначивши Шпиру вечерње рочиште, преселих се у гостионицу коју ми препоручише, као најзгоднију за мој посао. Бјеше то старински Hotel Cognelle, с лијеве стране ријеке, у славном Латинском Кварту, спрочу позоришта Одеона и лицеја, у који сам дјецу повео. У путу до гостионице већ сам имао друкчији утисак о величини, љепоти и живости Париза; али се опет изненадих, свративши у споредне улице Латинскога Кврта; зачудих се и њекако угодно изненадих видјев тјескобе и кривине и зграде, па чак и прљавштину које ми напомињаху Задар или Сплит! Ама, сасвим «пахнет родиној», што кажу Руси!

Први ми је посао био да потражим старца (correspondent) нових лицејаца. По француском школском закону, сваки лицејски ђак, који није из мјеста у коме се школује, треба да има кореспондана који ће га изводити, коме ће управа јављати кад што треба, итд. За такога бјеше изабрао неки г. Нико, сликар на стаклу, пређашњи кореспондан кнеза Николе и војвода Вожа Петровића и Станка Радовића. Становао је не много далеко од моје гостионице, у дугачкој улици де Рен, у својој кући. Не нађох га у кући. Слушкиња ми рече да је са госпођом и са својом матером на свом добру, негде у околини Париза. Кад чух да има живу матер човјек који је још 1857 био старалац кнезу Николи, онда помислих да сам погријешио адресу, да мора бити неки други г. Нико у истој улици! Показах јој адресу на писму: М-г А. Nicaud, peintre-verrier и т. л. а она узвикну: — «Па то је мој господар! Он је кавалер од Монтенегра!.. Потрудите се у ту и ту улицу, број тај и тај, у његов атеље, гдје ће вас

његов помоћник моћи обавијестити, хоће ли он данас доћи у варош. А, може бити, и да је дошао, јер он најприје сврати у атеље!»...

Отидох да тражим атеље, чудећи се да у Паризу има тако дуговјечних баба, да се сликањем стакла може постићи велико имање. Не нађох га ни тамо. Помоћник ми рече, да неће доћи тога дана у варош, а, по свој прилици, ни другог, него ако ми је хитно, да се с њим састанем, да узмем кола, те да се одвезем у сеоне Joui en Josas чини ми се, дванаест до четрнаест километара од Париза.

Шпиро дође послје подне у гостионицу, те изиђосмо са ђацима, па најприје обиђосмо Латински крај, да видимо лицеј Луја Великога и Сорбону, па пропјешачисмо лијевог обалом Сене, минувши њеких петнаест мостова до Инвалида, гледајући још већа чуда на десној страни. Увјерих се о ономе што сам читао и слушао, а то је да се по ријеци, по споменицима и по монументалним зградама (које су као навлаш згодно расијане), ипак лако оријентовати у Паризу. Одлучих да потражим г. Ламија, који је онако љубазан био са мном на Петињу и који срећно прече да ћемо се видјети у Паризу. Баш тих дана излазила је у Revue des deux Mondes једна његова студија о француској ратној мрњарици: а како се он иначе тим предметом понајрадије бавио и као посланик у скупштини и као публициста, а родом био брђанин из јурских планина, политички противници прозваше га «јурским адмиралом».

Срећом, нађох га и увјерих се да је од оних не баш честих људи, који су једнаки и на путу и дома. Дочека ме као да ми је за нешто обвезан. Бјеше самац и мати је наставала с њим. Он ме одмах приказа њој и обоје навалише молбама да им будем чести гост, докле сам у Паризу. Старица је била младолика и духовита, те се одмах видјело да је сину благ део прешао од матере. Ње-

гова соба за рад бјеше застрта подгоричким тканинама и украшена нашим старовремским оружјем, под којим вишаху гусле. Кад разабра што ми треба, он се одмах понуди да привремено замени прavoг кореспондана, кога је познавао по имену и за кога рече да је некад био прилично на гласу као умјетник. Затим ме напути у какву ћу се облику писмено обратити провизеру, (управнику лицеја), јер, — доладе смијући се, — «случајно познајем тога препотопног провизера, који је прави тип педантерије, и коме је форма све». Он ми понуди да то свршим одмах за његовим столом, а и сам ми написа одвојено писамце истом провизеру. Урекосмо да га сутрадан око подне сачека са дјецом пред лицејем.

Да кажем нешто о тим лицејима и колежима. Прије велике револуције (1789), средње школе у Француској, махом класичне и у свештеничким рукама, зваху се **краљевски колежи**. Револуција преобрази наставу, давши више опсега природним наукама и живим језицима, те измијени и називе школама; средње прозваше се **институти**, а велике школе **лицеји**, (по коме угледу, ваљда, и основан бјеше београдски). Наполеон, као први консул, уводи бифуркацију у институти; сваки је имао два одјељења: прво, заједничко, имађаше три разреда, у којима се учило латински, француски и математика; друго одјељење дијелило се на двије гране, на класичну и војничку (математика и војни предмети). У класичној грани, четврти и пети разред зваху се *humanités* шести *retorique*, седми *philosophie*. Наполеон, као цар, поново преображава наставу и мијења имена школама; он створи једноличне (*uniformes*) средње школе, које назва лицејима и колежима; лицеји су били државне гимназије, а колежи општинске.*) Никакве друге разлике међу њима није

*) Н. Taine. La Réconstruction de la France en 1800.

било, и, што је главно, нема је ни данас, ту ријеч лицеј, (*lycée*), постањем грчка, којом се е старини звало неко брдо у Пелопонезу, касније атинско шеталиште, гдје су философи држали предавања, још касније велика школа у Француској, данас значи: државна гимназија или реалка, а не (као што се обично у нашим крајевима мисли), да лицеј и данас значи вишу школу.

Веома ме је интересовало да дознам какву спрему износе француска дјеца из основне школе, да ли што бољу него што је талијанска, која је онда (1882), ниско стојала. Тога ради, снабдјех се на вријеме подацима, које проучих, па, првих дана, нађох прилике да испитујем дјецу из јавних и приватних школа, и увјерих се да су мало измакла талијанским вршњацима.

Неће бити на одмет да овдје у кратко изнесем историју француског основног школства.

Основна настава у Француској узела је великога маха још при крају 17. столећа, кад је калуђер Јован де ла Сал (J. B. de la Salle) године 1650 установио «монашку задругу за хришћанско учење», (*congrégation religieuse de la doctrine chrétienne*). То братство умножи се веома и подиже школе и по најзабитијим селима, те се писменост нагло рашири. Калуђери тога реда зваху се и данас се зову *frères de la doctrine chrétienne*, а по Италији, гдје су такође одавно ухватили коријена, добише карактеристични надимак *fratelli ignorantini*! Братство је и данас силно, — има око петнаест хиљада учитеља и располаже стотинама милијуна франака капитала. Што му се замјерало у старини, па и данас, то је да мрзи на природне науке и распирује вјерски занос. Баш пред мјесец дана ове године (1900) била је у Риму велика светковина, (о којој су све новине доносиле извјештаје), у којој је папа прогласио оца Јована Салског за свеца.

Наравно, велика револуција збрисала је те ка-

дућере-учитеље и њих замијенила «мирским», антиклерикалним педагозима, не мање фанатичним у противном правцу, него што бјеху калуђери у своме. Доцније, у вријеме царства и обнове краљевства, калуђери преосвојише изгубљено земљиште и потиснуше «лајике»; та се борба, у главном, и данас води. Виктор Иго негдје рече да сеоски учитељ запали свијећу, а да је поно иза њега угаси. А да је француска основна настава до велике њихове катастрофе била на слабу темељу, о томе најбоље свједочи позната изрека, да је на Седану победио швапски учитељ!

Тен, у поменутом свом дјелу, наводи Наполеонове ријечи, које ће нам објаснити ондашње његове и доцније преображаје у настави средњих школа, а и много што шта иначе. Наполеон рече: «Главни ми је смјер да имам средство којим ћу управљати политичким и моралним мишљењем!... Француз у дјетињству треба да буде начисто, хоће ли бити републиканац или монархиста, католик или безбожник!»

Пошто се обнови краљевска власт (1852—1870) уводи се поново бифуркација по угледу на енглеске средње школе. Од пада царства до год. 1880, често се мијења наставна наснова у средњим школама, докле је поменуте године Жил Фери не подијели на три дијела: на основну (division élémentaire), на граматикалну (division de grammaire) и вишу (division supérieure). Он даде више опсега тачним наукама и живим језицима, а скупи класично учење! али за чудо, то се не примјени на све средње заводе, него неки остадоше по старој системи, а међу њима бјеху париски лицеји: Луја Великог, Анрија 4. и Кондорсета. Дакле ја сам дјецу довео у класичну гимназију, гдје је бифуркација на крају.

Лицеј, некадашњи краљевски колеж Louis le Grand који је установио краљ Луј 14., поноси се великим бројем славних људи, који су учили у њему; има их преко стотину педесет, међу ко-

јима је и Волтер. То бјеше огромна, али влажна и осојна зграда за неколико стотина интерниста.

Кад дођох са дјецом пред лицеј, једва се могло провући до врата, кроз мноштво кола; бјеше почело уписивање; разабрах да су то већином родитељи с дјецом из провинција.

Нијесам дуго чекао г. Ламија, али смо заједно дуго чекали реда, докле изидосмо пред провизера. Бјеше то гојан старац, сав обријан, са свиленим ћелепушем на глави, преподобна понашања, неискрена погледа. Он се најприје закачи за форме: преведене свједоцбе дјечије нијесу му биле потпуно овјерене; претплата на рачун половине дјечег издржавања бјеше му крпа, јер није био урачунат трошак за хаљине, итд. А кад разабра да дјеца не говоре француски, онда тек стаде дизати руке ка таваници и ваљати очима, — као год да су дјеца била условно примљена, или као да је у његовој власти било да им одузме полублагодјејање, што им је држава француска дала! Дадосмо му разумјети, да ћемо одмах ка министру просвјете; то га умекша, те заведе нове питомце, прими новац за прву годишњу четвртину и нареди, да се приме у завод одмах сутрадан, али под погодбом да не идем из Париза докле не почну редовна предавања.

Одведох дјецу сутрадан и предадох једноме од многобројних надзорника, који мотре над стотинама интерниста, а обећам да ћу их свакога дана обилазити и почешће изводити, докле не почне предавање. О свему томе извијестим писмено министру иностраних послова на Петитињу и занека новца, јер, као што се видјело, непредвиђени трошкови бјеху знатни. Имао сам приличну уштеду од своје плате и зараде у женској школи; тим сам намјеравао провести ферије код куће, па кад случај хтједо да путујем о државном трошку, ја своју уштеду намијених на куповање књига.

Једва једном бијох потпуно свој, једва већ могах живјети и радити по својој вољи! И одмах

задовољних главну жељу, да се познам са српским ђацима у Паризу. Знао сам да се скупљају у кафани *Soufflot*, и на булевару Сен-Мишел, гдје је Шпиро ријетко залазно. Отидосмо послје ручка и нађосмо их око двадесет; готово сви бјеху из краљевине и већином медицинари. Међу тим веселим младинама привуче ми пажњу човјек, који је по изгледу прешао био тридесет година, необично лијеп и мио. То бјеше Миша Свилокосић, Панчевац, инжењер, који пошто сврши науку у Паризу, остаде у њему. Сви ме лијепо прихватише, зато што ме је Шпиро приказао, а и зато, што сам Далматинац. Бјеше ми топло око срца видећи како Шумадинци воле Шпира и како уопће имају најљепше мишљење о Србима Приморцима. Али се са Свилокосићем смјеста ближе познадох. Њега су много занимале прилике у Црној Гори и у Далмацији. О питањима, која ми је постављао, судио сам да је он те прилике темељито проучавао, баш као да се тим искључиво бавио; и, уопће, такав ми је утисак учинио говорећи о ма којој ствари која је у разговору наишла.

Кад изидосмо, рекох ја то Шпиру, а он узвикну: — *Atca di scienza, mio caro!* (Ковчег знања, драги мој!) Свилокосић је права ризница, из које сви црпемо! Питају га за свашта, не само његове руфетије, техничари, него и философи и филолози и природњаци и медицинари, а он само одмахне главом кад га њеко тако запита, и обично вели: «Од куд ја то знам!» Али увијек обавијести и зачуди питача! (То ми напомену мога старог Беару). Даље ми Шпиро приповједи да је Свилокосић социјалиста, да је чиновник у неком одјељењу жељезничке управе, да је сурадник неког техничког часописа, да је особито стручан у питањима мостовских грађевина, а да му све то ништа не смета да буде прави гурман на пољу лијепе књижевности и умјетности. Једино, вели, што смета његову бољем живљењу, то је, што ни-

је много продуктиван; он се примио службе да би обезбиједио живовање, али кад би се сав одао стручном писању, могао би чак и стећи нешто; али његове су потребе скромне, а уз то, онда не би имао доколице за кафански живот, који обожава, ни за лутања по бескрајном Паризу, што му је такође страст!...

Ја отидох у стан да се преобучем, јер ме г. Лами бјеше позвао на вечеру (т. ј. по «њиховски» на објед). Како ли се зачудих затакавши код Ламија њеких петнаест званица, мушких и женских а увјеравахе ме да ћемо бити сами, или *entre garçons*. Французи (већ као Французи!) обасуше ме љубазношћу. Кад уђох, прекидох г. Ламија, који причаше о Црној Гори. Чим сједох, почеше мене запиткивати које о чем. Није ми се причало испред шест седам дама, већином младих и лијепих, а махом ђаволстих, као што их је већ Бог дао! Али се није имало куд; сви се погледи стекоше на мене; питања потекоше са свију страна, укрштавајући се, надмећући се, мотајући се, *more gallico*.

А каква питања!??

Већина читалаца, зацијело, ако не дружнице а оно по чувењу, знају како Французи слабо познају туђе крајеве и народе, како мало маре да се о томе тачно обавијесте, а, иначе, како радо, баш најрадије, говоре о ономе што најмање знају! Та то је прешло у пословицу! Већ првих дана у гостионици, за столом, имао сам прилике увјерити се о таким појавама. На пр. један ђак универзитетски (не бих се заклео да не бјеше географ по струци), просто бјеше зинуо од чувења, кад га ја обавијестих да сви Аустријанци нијесу Нјемци, него да у Хабзбуршкој држави има много више Словена, а осим њих, да има и Мађара, Влаха и Талијана!... Замислите пак париску дворницу, у којој је пет шест људи који су нешто научили о Црној Гори, Арбанији, Херцеговини, итд., а који тешко да знају на коме су крају свијета

те земље и нијесу сигурни да становници тих земаља не једу змије и ратне заробљенике (као што питаше дужд млетачки Драшка); замислите још да се поред тих људи налази пет шест милих, али празноглавих и благоглавољивих жена, које имају главну ријеч, — па ћете лако доћи до представе шарених разговора!

Каква ту питања не бјеху постављана! Колико милијуна становника може имати Црна Гора? Колико стотина хиљада војника може истурити на бојиште? Који су главни градови? Ко експлоатише жељезнице? Какав стил преовлађује у грађевинама? Који су најчувенији професори на универзитету цетињском? Колико прије имају принцезе? Да ли госпође поручују хаљине из Париза? Има ли опера? итд. итд. итд.

Г. Лами вадио ме је из неприлике, — праву истину да кажем и правим именом да ствар назовем: помагао ми је лагати! А који добар Србин, у такој прилици (а већ разумије се из каквих побуда), не би лагуцнуо?

Један од господе не бјеше ријечи прословио, само што би се чешће насмијешио, и зај ме је, наравно, највише занимао. Бјеше човјек од тридесет и које године, лица налик на крупку, кесерасте брадице, очију малко буљавих, а чеља пространа. Домаћин ми га бјеше приказао: Monsieur France, а то ми име у то доба ништа не каза.

Кад отидосмо у трпезарију и посједасмо за пребогату софру, опкољени четом лакаја у хлачама до кољена, онда тек помислих да је г. Лами прави Гаван! Изврсна јела ређаху се без прекида, уза зли обичај брбљања за вријеме благовања (чему је противан славни Мантегаца, а, бога ми, чему сам и ја био противан од детињства, прије него што и чух за Мантегацу). Срећом, ја већ пијесам био придуђен говорити, него ме замијени онај мосје Франс, који је брже и гласније сипао ријечи од иједне жене. Уз тај зли обичај бјеше и други, баш добар обичај, бива, лакај ми један

шапће на једно ухо, а други на друго шапућу: — шатолафит, бордо, бургоњ, — а то значи: кога ћеш вина од трога, четворога? — «Сипај, брате, од кога хоћеш, а можеш од свакога, кад су већ преда мном три четири чаше!» одговарам ја момцима мимиком, а они се смијаше и точе. То је била права прилика у моме вијеку, кад сам по искуству могао и сам оцијенити преславну француску кујну и не мање славна њихова винца! Нека им је слава и хвала и са те стране, као и са многих других!

Најпослије и ја свратих слух на бесјеђење г. Франса, који је за вријеме цијеле вечере готово једини забављао друштво, и, што је необичније, врло пажљиво слушан био. Колико се сјећам, претресао је ондашње политичке догађаје у Француској. Говорио је кратким реченицама, које је често допуњавао умјереном, али пуном израза гестикалацијом, како само Французи умију. Да ме је предмет занимао, доиста бих и ја потпуно подлегао чару његове духовитости и бесједничког дара; онако сам само могао констатовати колико су му у власти сви око њега; сва игра његова лица огледала се на другим лицима, сваки његов осмијак или намрштај, истога трена понављао се на осталим!... Жене су га пиле очима, као што кажу Приморци, особито једна према њему, плава, једра, која је имала словенско лице. Кад угробих тренутак опћег разговора, запитах најближег господина до себе, шта је по занату господин говорник, а он ми одговори да је то Анатол Франс, познати књижевник, великога дара. Као што прије рекох, мени је то име било непознато, а мислим, да у оно вријеме не бјеше бог зна како чувено ни по Француској; данас је Франс академик, славан и омиљен и преко међа своје отаџбине, јер су његове приче ремек-дјела суште француске духовитости и ироније. Прославише га највише приповијетке: *Le Lys Rouge*; *Le Crime de Silvestre Bonnard*; *Les Opinions de Jérôme Cog-*

niard; Thais; La Rôtisserie de la reine Pédauque, поред стотине других. — Од сусједа дознадох да она плавуша према Франсу бјеше његова го- спођа....

Послије вечере, кад ми мушкарци уђосмо у пу- шионицу, домаћин се сјети једне шаљиве, српске народне приче, коју је од мене слушао на Це- тињу и која га бјеше разгодицала, те ме стаде молити да је поновим, а навалише и сви остали, не изузимајући ни великог данашњег приповје- дача, — que diable, entre hommes! Није ми било противно да их засмијем нашом народном, суви- ше масном умоворином, и постигох већи успјех него што сам се надао, чему је свакако доприни- оио и мој егзотични акценат! Дабоме, разрачи ми се и на друге, те ја гогово испријех мој доста обилати репертоар те врсте при- та! Али омирски смијех у пушионици (какво само задовољство за мене што сам једном насмијао Анатола Фран- са), доприје до жена у дворници и разбуди јаче њихову иначе увијек будну радозналост, те хте- доше и оне да их «Монтенегрен» разоноди. Ред је био да ме домаћин извуче из при- те, и он то учини, напоменув ми, да госпођама испричам како се оженио војвода Марко Миљанов. То наведе говор на неке наше народне обичаје о свадбама, па им повједих и онај догађај који сам доцније обрадио у приповиједи: «Како се Латинче оже- нило»!

Сутрадан раније примих телеграм од г. Нико- да, да дођем у његову радионицу. Затекох га у блузи, пред великом стакленом плочом, на којој црташе нешто; бјеше то живахан старчић, по из- гледу испод шездесет година, премда је по моме рачуну имао најмање око седамдесет. Кад разабра шта је с дјецом, он ми рече да је жеља његове матере и жене да их виде, а пошто је он тога да- на у велику послу, то би најугодније било да их ја другога дана доведем у летњиковац, а он ће се већ на вријеме јавити старјешини лицаја, као

старатељ. Пристадох да му дјецу доведем. Када у даљем разговору дознаде да говорим талијан- ски, он ће: — «Е, то ће обрадовати моју матер, која је напола Талијанка, јер је више година с покојним мојим оцем живјела у Риму, а Бог зна од кад није чула талијанске ријечи!». Све го- ворећи са мном, г. Нико посматраше цртеж, и свакога часка добаћиваше по коју ријеч помоћ- нику. И ја сам разгледао разне слике на стаклу (управо у њему), присловене уза стијене и по полицама; бјеху махом мање, веће иконе, већином пријеписи старинских готских ликова, вјеште израде. Два пута дође од некуд шегртић са кецељом и заврнутим рукавима, да га о њечем извјести, или прими наредбе. Г. Нико објасни ми да су слике већином порућине за сеоске цркве, да је за вратима у дну радионице складиште, а даље пећ гдје се топи, обличи и слади стакло; обећа ми да ће ми једнога дана све показати. Најпослије преузе започети посао, па стаде ри- спитивати за кнеза и за војводе Божа и Станка, за њихове жене и дјецу; исприча ми што шта из дјетињског живота кнежева; напоменућу само да је кнез Никола довршио основну школу у Трсту, гдје га је стриц Данило отпратио, а одатле у на- риски лицеј Луја Великога, гдје је остао свега три или четири године, јер Кадихева пушка прекиде и могућност мушког напљештва Данилова и синовчево даље школовање.... Старац Нико го- ворио је и цртао и договарао се са помоћником и издавао наредбе и уметао тоскочнице и пошали- це, све с ногу, све с добром вољом. Тада сам први пут имао пред очима жив примјер француског умалосташтва и радиности у сред бучнога Париза, који се најрадије нама туђинцима приказује са- мо као мјесто за уживање!

Од њега отидох у лицеј, гдје у једном од дво- рништа за млађе разреде бјеше ђаволска граја; уђох и застало код врата; дворниште бјеше пуно униформисаних ђачића, који трчаху, скакаху и

мотаху се; опазих да међу њима има и дјеце из колонија, кочоперних малих црнаца, или кавене масти са мајмунским лицима, са кудравом бујном косом, а и нежних мулата. Насмијах се, сјетивши се легенде о «првим кућињима». Од једном стаде поред мене фамулос са бубњем о кајишу и стаде необично брзо бубњати као на узбуну. За њим уђе неколико људи са котарицама пуним крижака хљеба, те дјеца навалише, турајући једно друго, премећући се једно преко другога, и за тињи час несташе хљеба! Ја се упутих ка једном од «пиона» (како Французи зову ниже надзорнике дјечије), с којим се бјех познао, да га запитам за оне моје, а у тај мах пође он к мени и за њим три одраслија ђака. Надзорник ми рече: — «Што ли су ови ваши овако дурновити? Неће да се мијешају с осталом дјецом, а канда би се били!»... Зачудих се кад видјех да су то они. Кад их прије преодјенуше! Бјеху у новим новцатим лицејским хаљинама, које су им лијепо пристојале; бјеху мрзовољни, мутних очију са дивљачким изразом. Рекох човјеку да су дјеца доживјела сувише ненадан пријелом, да ће се ипак наскоро припитомити, итд. Кад осташмо сами, они ударише у кукњаву: не ваља им храна, не ваљају кревети, слуге су пакосне, надзорник их мрази, а, поврх свега, дојади им француска распуштена дечурлија, која им се кези и на стотину их начина чика, те ако би и могли остати у животу од поменутих вељих невоља, занатло неће од дјеце, или ће кога усмртити!! Ако ће им тако бити, онда би боље било да су покрхали вратове на Крсту, или се потопили у мору!... — На све то одговорих подсмјеивајући им се, а заврших напоменом да им неће бити ни боље ни горе него што бјеше господару, кад се у томе заводу учио! То их ућутка. Пошто је близу било доба ручку, а иначе нијесам наумио био да их тога дана изведем, то записках допуст да ли бих с њима скупа могао обићи завод, те ми

дадохе једнога фамулуса за вођу. Овај нас одведе најприје у цркву, па онда у двораницу за свечаности, гдје се крајем школске године дијеле награде и читају бијешке ђацима. Ту стијене бјеху окићене многобројним сликама вељких људи, некадашњих питомаца истог завода; било их је са власулама на глави, међу којима Волтер; било их је у ношњи из времена револуције, првога царства и рестаурације. Одатле зајосмо бескрајним ходницама огромне четвртасе зграде, мимо трпезарије, учионице, кабинете, библиотеке, професорске зборнице. Брбљивим вођу ни за тренутак није језик мрзовао, и умиљати поглед његов препоручивао се за напојницу. Кад бјесмо на другом или трећем боју, одведе нас у болницу, која је имала више одјељена, а тих дана била празна. У свакој соби бјеху прозори у дну, а с обје стране излови кревета, раздвојених завјесама и затворених стотиница, све чисто и складно; у свакој видјесмо по двије или три калуђерице забављене ручним радовима. Фамулос стаде пред једним вратима, па ми шапатом објасни да је ту старјеница, калуђерица од преко деведесет година, која је за вријеме брмскога рата одликована била крстом почасне легије, коју је и сам цар Наполеон III високо цијенио. Понуди нас да уђемо, увијеравајући ме да ће јој мило бити. Уђосмо без њега. У дну болничке собе, у прегратку једном, сјеђаше на одмарачи ситна бака њека, са наочарима; на врх носа и молитвеником у руци. У једном углу бјеше гвоздени креветац и орман, у другом олтарић, а под њим мноштво фотографија, међу којима видјех кнежев и кнегињину, а на столу богородичну икону у скупоцепоном оквиру. На лицу бакину, пергаменске боје и смеђурану, у оквиру бијеле повезаче укрупњених крила, огледаше се мир и доброта. Она једва чу кораке, па смаче наочари и погледа нас. Кад јој пољубих руку и вичући казах ко сам и кога доводим и од кога поздраве

доносим (досјетио сам се да их горе све познаје), она устаде доста лако и похвали ми се како ју је кнегиња походила, кад је с кнезом била прије двије године и како јој је поклонила ону лијепу икону. Наравно поче ми причати о кнежеву ђаковању и боловању, а доста хоћаше ме позабавити и другим успоменама, али је прекиде звоно које огласи ручак....

У повратку, ђаци ми се почеше опет тужити на јело. Првога дана у подне, вели, имао је сваки: два јаја пржена у тијесту, тањир пасуља, два ребарца печеног овнујскога меса, залогјај сира, а, додуше, хљеба и воде колико год хоће. За вечеру, вели, јуху, оброк меса, оброк поврћа, малко бијела смока, и опет хљеба и воде по вољи. Ја потврдах да се така храна не може испоредити са оном у цетињском кнежевском двору, а могуће је, по количини, ни са оном у цетињском манастиру, али рекох да је то ипак мрс, каква рижетко који кућић црногорски може имати сваког дана!....

Свилкосићу испричах све што и читаоцима о вечери, сликару и злопитним кућићима. Он одмахну главом и рече: — «Та познато је да француска ђивтарија много више држи до спољашњега сјаја и етикеције, него негдашње племство, а уз то радо се размеће демократским начелима! Француске ђивте, и осредње по имаовини, много су већма надуване према сиротињи, него што некада бјеше охол повлашћени сталеж према њима самима!... И Лами и Франс, без сумње, даровити су писци, али су обојица у служби ђивтинскоме духу! Оне остале званице по свој прилици су орлеанистички изборни агитатори од њекуд из провинције»...

По упуству г. Никода, поћосмо из јутра омнибусом, не сјећам се већ од којих градских врата, кроза заграба, преко поља, те стигосмо у сепце Жуи-ан-Жозас. Сликарева кућа бјеше на крају, — дрвена кућица и уз њу малај гради-

нице и у њој столови и клупице као за лутке, све укусна облика, све испарано, накићено и готово бих рекао везено! Стара госпођа напомињаше ми у многим лицејску калуђерицу, само што је била гдувља од ње; жена г. Никода могла је имати половину његових година, и била је доста два пута крупнија и тежа од њега. Стара ми започе причати талијански своје успомене из Рима, али, једно што бјеше крезуба а, друго, што Французи наонако говоре талијански и кад мисле да га знају, једва је могах разумјети. Обје ме лан закупише питањима, углавном, петим, као и она код г. Ламија; увјерих се да је и г. Нико много мање обавијештен о црногорским приликама, него што сам се надао. Угостисме нас својски, а сјетну дјецу разведрише, па се са домаћином и домаћицом кренусмо у Париз, на ноћните; он ће сутрадан да се прикаже провизеру као кореспонденат нових лицеја....

Од тада, договорно са Шпиром, заведох њеки ред у мојој грозничавој трци по Паризу, тим више што ми бјеше стигла повећа сума новаца и што мишљах да ћу остати највише још петнаест до двадесет дана. Требало је, дакле, грабити. Углависмо да нећемо прелазити Сену, докле најприје не прокрестаримо сав дио града с лијеве стране воде, ту «жижу града свјетлости» гдје је Сорбона, Медицински факултет, Политехника, Институт, Пантеон, Луксенбуршки музеј, музеј Клинки, Одеон (друго париско позориште), Инвалидски дом, Скупштински дом, многобројне старинске цркве, међу којима по величини предњачи Сен-Силпис, а по љепоти црквица светога Северена, у чистом готском слогу. Ту је и чувена Луксенбуршка градина, обично шеталиште «љевичара», гробље монпарнаско и ботаничка башта. Пошто ми је најпрече било да упознам топографију тога дијела града, то започесмо путовати јутром раније (јер то је путовање), понављајући на трамвајским империјалама, доста и пје-

шке, поњекад и на колима. Једи смо гдје би нас глад стигла, одмарали се нијесмо, а у вече иђамо или у Одеон, или у неки шантан. То је трајало неколико дана, а кад ми се учинило да сам угувио топографију лијевога краја, онда пријеђосмо на сенско острво, (cité), гдје је славна Богородичина црква, величанствени судски двор и велика болница названа: Божји стан (hôtel-Dieu). Одатле истим начином настависмо путовање по неизмјерној десној страни, гдје се тек огледа богатство великог града, гдје је Лувр, рушевине Тилерија, Опера, Француска комедија, Народна библиотека, Офћинска кућа, а да не помињем стотине других знатних зграда, међу којима тронује црква Мадлена, (свете Магдалене), која већма напомиње берзу него богомољу, као што и личи томе дијелу! За тим лутасмо по бедемима, па се спустисмо у заграђа небројена, а завршисмо са Буљонском шумом...

За све то вријеме ријетко смо кад свратили у коју од монументалних зграда; по вечери иђамо једнако на јавне забаве. Опера бјеше затворена, али је радило неких осамнаест позоришта и циркуса. Сјећам се да онда бјеше повина Пајронова чувена комедија **Досадан Свијет** (Le monde ou l' s'ennuie) и Вернеов драматисани роман **Царев Гласник** (Michel Strogoff); прва се приказивала у Француској комедији, друга у позоришту Шатле...

Кад прокретарисмо и обиграсмо град и заграђа, онда се опет вратисмо на први траг, на лијеву страну да прегледамо унутрашњост зграда, почињући музејима луксенбуршким и клинским. Жалио сам што не бјеху почела предавања на великим школама, али је скупштина била на окупу, те и ту проводосмо једно јутро. Пењући се на високе куле Богородичине цркве, живо ми излажаху пред очи слике из Игова чувеног романа истог имена: обилазећи Консиерџерију (тамнице у судској палати) сјећам се догађаја из велике револуције. Тако исто буђаху ми успомене ба-

стилски трг, трг слоге, јулски стуб, вандомски, триумфална капија на Јелисејским пољима, итд. Јер човек поље начитањ, последице Рима, није ни гдје код своје куће као у Паризу! Чак сам тражио крајеве и улице, које су узете као позоришне догађајима у чувеним романима из садашњости, на прим. Золине **Нане**. Али кад први пут уђох у Лувр, клонух духом, јер ме остави надеће да бих могао у неколико задовољити жељу и кад би га мјесецима свакога дана подуже обилазио! Ипак одлучисмо да ћемо свакога дана по два часа проводити у томе складништу умјетничких љепота из многих вијекова и народа.

Тако смо, дакле, радили: имали смо вријеме за обилажење, вријеме за читање и састанке са земљацима, вријеме за забаве, а ја и за банчење и за «ненодопштине», јер Шпиро остаде «благе нарави», као што је био и по мору. Дани су нам летјели; ја спадох за неколико килограма, што је, у осталом, добро било, јер при поласку са цетиња тежио сам преко деведесет.

По ономе што су читаоци разабрали о нама двојици, а то је, каква бјесом темперамента, какве су нас везе зближавале, у каквим се приликама и гдје састадохмо, — читаоци ће лако замислити каквим смо интензивним животом живјели, вјероваше да смо за три недеље боље познали Париз са сваке стране, него већина наших ђака (које ја из шале прозвах становницима Суфлотове кафане) за три године! Ишли смо на социјалистичке и анархистичке скупове, на спиритистичка посијела (у породици једног руског ђака, нашег познаника), на проповиједи и религиозне конференције по црквама, на митинге, на велике пратње, пожаре итд., сасвим као какви новинарски репортери. У одморцима, кад смо свраћали ка нашим и причали своје утиске, то је редовно изазивало чуђење свију, само не страшнога лутача Свилокосића, који је вазда умио пронаћи што смо прескочили или омашили, те

нас упућивао да то накнадно потражимо. Једном ме је чак водио у највеће гробље париско, Пер-Лашез, да ми покаже гдје је било пошљедње склониште комунаца, гдје су били потучени и затрпани...

Дјецу сам обилазио редовно, и ако за кратко: тешко, врло споро, прилагођаваху се новом животу, али се ипак дружаху са ђацима и све боље партираху.

Најпослије стиже и за њих и за мене знатан дан, кад је требало да се они уврсте у редовне ученике и тим почну уживати један дио права француских грађана, а кад је мени требало оставити Париз, «свјетски мозак», и вратити се међу «горе које не трпе регуле!» Али тај дан, који смо очекивали, донесе нам велико изненађење. Провизер нареди да сву тројицу испитају наставници пред њим, па кад се увјери о оном што је већ знао, а то је, да се дјеца не умију колико треба изражавати на француском језику, онда он изјави да их никако не може уписати као редовне ђаке, ни одредити у који ће разред сваки од њих, докле се не приуготове толико у наставном језику, да би могао оцијенити колико знају из свих предмета, те да сравни оцјене које ће заслужити са онима које су донијели у свједоцама. Тога ради захтијеваше да ја останем с њима, да им наставим предавање језика францускога, докле не савладају теорију, што се, вели, не може постићи без упоредног учења материнског и туђег језика. Дјена ће остати у заводу, а он ће одредити нарочиту учionicу за нас, а од мене тражи да будем тачан у долажењу.

Као што видите, страховити провизер, кога су ненавидјели и од кога су дрхтали сви наставници у лицеју, мени, случајно не мишљаше зла.

Брзо се нађем са Ламијем и Никодом и обавијестим их о томе, па по њихову савјету телеграфујем опширно на Цетиње.

Одговор дође да останем, а да ће ми се поред моје редовне плате трошак слати.

Тога се вечера и умјерени Шпиро малко «наки-ти» од весеља.

И тако ја postanем наставник у лицеју Луја Великога. — додуше не само ванредни, него самом заводу непотребни и неприлични наставник, али тек та ми је титула давала права на живљење у Паризу и на приличан доходак...

То је трајало три мјесеца.

По себи се разумије да сам наставио «трку», да нијесам прекидао везе са г. г. Ламијем и Никодом, да сам стекао и других познанстава, да се нијесам лишавао ни умних ни тјелесних уживања, али, додајем, да сам са Шпиром слушао предавања поглавито из француског језика и књижевности.

Дјеца напредоваху и у теорији и у пракси, јер сјем заједничких часова са мнош, бјеху раздвојена и помијешана са друговима. Пошто су она два старија у латинском, у математици и физици била јача од њихових вршњака у истом заводу (о чему сам се потпуно увјерио), то би грех био да, једино због тога што не владају потпуно француским језиком, спаду у први или други разред гимназије. То ми је криво било, те, размишљајући како бих им могао помоћи, дођем на срећну мисао да их предам Свилокосићу, који ће их не само као добар зналац поменутих предмета и израза у њима потребним, моћи zgodније приуготовити. Предложих му, дакле, да ме замијени уз приличан хонорар. Он пристаде. Пошто се још увјерих да ни старјешина завода, ни старатељ дјечји немају ништа против тога, писах на Цетиње образложивши приједлог. Министар Станко одбри то, као и моју молбу да останем још три недеље, да бих свршио започети најкраћи курс предавања из језика и књижевности.

Најглавнији посао тих пошљедњих дана бјеше ми похађање Лувра и куповање књига, зашто сам имао приличну намијењену суму. Књиге су врло јевтине по антикварницама, код тако названих **букиниста** (*bouquinistes*), продаваоца књига на обалама Сене. Прије поласка отпратних библиотеку и многобројне слике, пријеписе ремек-дјела, итд.

Могло би изгледати да се овај дио билежака много одмакао од главног смјера, који сам у самом почетку истакао, а то је: да ћу изнијети само оно што је утјецало на мене, као на познијег приповједача. Међутим ја, ево, написах читав путонис, у коме има свачега на и сувишног. Али, у истину, према назначеном смјеру, овај је дио билежака најзнатнији, јер моје ово путовање и мој боравак у Паризу, сјем остале користи коју сам имао, више су утјецале на мој књижевни вкус и правац, него све друге прилике, које сам имао и које захватају читаве године!

Вратих се преко Торина, гдје осподох више дана. И у сваком већем граду сјеверне Италије задржах се подуже, те, најпослије, жељан наших кршева, стигох пред Божић на Цетиње.

VI

Пету главу ових билежака писао сам прошлог лjeta у Соко-Бањи, у Србији. Почех је писати преко воље, јер зле прилике зло утицаху на мене, али кад се занесох у прошлост, наставих рад са уживањем. Пошто послах напис у Нови Сад,^{*)} нападе ме још већа чама у малом мјесту, које је само на први мах идилично, — ах, те наше мале и «јевтине» бање, нека одселе буду далеко од мене! Увјерен да никад већ нећу видјети «град свјетлости», како га назва Виктор Иго, у који се за неколико дана бјех духовно преселио из Со-

^{*)} «Летопису Матице Српске», гдје су ове **Билешке** први пут објављене.

ко-Бање и који баш оних дана, ради изложбе, бјеше тежиште цијелог образованог свијета, осјећах јаче мизерије своје и опће! Али се мој напис мимоиђе у путу са једним пријатељским писмом, које ми донесе благовјест да ми се згода даје како да се ослободим и од самовања и од зависности, ако ми Срећа баш није за вазда окренула леђа. Похитах у сусрет Срећи, која ми у облику добре жене пружи руку, те заједно, потпуно независни, одјурисмо на свјетски сајам. И тако примих коректуру главе пете у Паризу и дадох је на читање Свилокосићу и Шпиру. Првог затекох у кафани «Суфле», као и прије осамнаест година. Он ме познаде, јер смо се виђали пошљедњих година у Биограду; он за себе исправи да није родом из Панчева, него баш из Биограда. Шпира нађох као вишег чиновника њеког друштва за осигурање; он ме познаде по гласу.... Остадох у Паризу двадесет дана, обилазећи и она мјеста и знаменитости, описане у глави петој. Па онда проведосмо још четрдесет дана по Францији и Италији.

Ова је «екстра-билешка» оvdје на мјесту и збор читалаца, које ове успомене интересују, а од којих су многи помислили да су оне прекинуте.

А сад да се поново вратим у оно вријеме, да наставим причање.

Вративши се на Цетиње, затекох њске новине. Главни школски надзорник Чутурило бјеше отишао из Црне Горе зато што бјеше довео жену коју је волио и с којом се хтио вјенчати. Наредено му би да жену уклони, а он се уклони с њоме. Беара и Новаковић вишаху као двије капље о листу, зато што су тражили двије периодичне повишице плате, на које имађаху права; због те тражбе виђало се и радило да буду отпуштени. «Стари» никако није долазио к себи од гњева, који је он, по својој навици, гутао и који га је жива јео. Два брата Драговића, Марко и Живко,

ђаци петроградске духовне академије, бјеху се вратили у завичај и први постављен за секретара митрополије, а други за професора у гимназији. Тим се снажи круг руских људи. Али је највећа новост била у преображају «економског друштва», које дође под заштиту кнеза нашљедника. Друштву сам ја био секретар, а његову судбину за вријеме путовања нијесам пратио, као што нијесам знао ни за остале догађаје.

У поласку оставих друштво у цвијету, а у повратку нађох да је велик род донијело, управо да се препородило! Ступци «Гласа Црногорца» бјеху пуни извештаја о раду одбора и пододбора, пуни имена нових чланова и приложника, те се видјело да у Црној Гори нема села ни засеoka, које не бјеше одушевљено новим послом. Војводе и срдари надметаху се са поповима и учитељима у прикупљању прилога, у окупљању зборовца итд. У друштвеној канцеларији на Цетињу имађаху пуне шаке посла три писара; благајна бјеше пуна, а пуно и складиште привредног оруђа, сјемена, и младица. Покретац тога друштва и душа његова, војвода Машо Врбица, министар унутрашњих дјела, као да бјеше савим с ума сметнуо свој главни задатак, те готово и не свраћаше се у своју праву канцеларију, у Биљарду, него не избиваше из економске. А каогод што бјеше у јеку међашко питање са Турском, тако исто бјеше допро до вршка притисак од стране Аустрије због оних десет тисућа устаничких душа, херцеговачких и бокељских, склоњених у Црној Гори; притисак се очитовао у претјераној царини на извоз стоке и сировине. Народ је гуњао, јер се тицало насушног хљеба, а за намете бацао је кривицу на Маша: прибјегли устаници, гладни и уопће незбринуте, клећи су такође Маша, који се једнако дружи са бароном Темелом и иде на то да их примора да се, од невоље, предаду на милост и немилост ћесаровцима! Сви ти незадовољници предавали су

ђаволу и «економско друштво», које као да је давало нове снаге свемогућем војводи. Причало се да је неки стари Катунанин једном узвикнуо: «Ама докле ће господар пуштати уже томе Врбици!» (Треба разумјети: уже далеко од стожера, као што се при вршидоби пушта коњу). Причало се и то, да је руски цар свјетовао кнеза да отпусти Врбицу. А то је, уњеголико, могло бити и основано, јер се опажао да, послје повратка из Русије, кнез хладно поступа са њим.

Војвода ме објеручке дочека и обасу ласкањем: «А ће си, соколе? А шта си толико зачумао у Лацманији, кад знаш да ми је без тебе ка без десне руке?» Ја му честитах на невјероватном успјеху и смијући се додадох, е се није осјетило да му је недостојао ни мали прет, а камоли деценица! А кад бјесмо насамо, он ми се загледа у очи и поче: «Аман ти наше друштво у коме је спас сиромашне Црне Горе; коме због мене пријети погибија! Сјекира је већ у рукама, и она ће право у коријен! Ако си увјерен о користи друштва нашег, онда, као поштен човјек, треба да се заузмеш да га спасеш! Одмах засједни и напиши чланак о потреби и користи нашег друштва, ама напиши га како најљепше умијеш, па ћемо га протурити кроз све српске и хрватске новине!... Одмах, одмах!»...

На оно што бјеше загонетно у тим ријечима, војвода избјегаваше свако објашњење; ја му објавих да ћу му учинити по вољи, чим предам извештај о свршеном послу.

Кнез ме прими врло љубазно. Послје кратког усменог извештаја (онширни, писмени, бјех предао државном савјету), он ми рече: «Чуо си што се догодило са Чутурилом! Сад ћеш га ти замијенити у свему. Дакле, од данас, ти ћеш бити нашљедников учитељ за српски језик и главни школски надзорник! Е, нека ти буде срећно и нека будем задовољан с тобом, посад као и досад!»

Неизмјерно се обрадовах томе, заиста неочеки-

ваном, одликовању, само бих радији био да је кога другога изабрао за надзорника, јер сам по дотадашњем искуству стекао увјерење да ћу том дужношћу навући на себе велику и узалудну главобољу, а да нећу моћи нимало унапредити основну наставу. Али, дабоме, то сам само у себи помислио, а нијесам исказао у захвали кнезу; само му напоменух да ћу у те двије нове дужности имати доста посла, те мислим да се само по себи разумије да већ нећу бити у гимназији наставник. Кнез ме прекиде. — «Не вадим те ни из гимназије, само, разумије се, смањиће ти се број часова! Хоћу да радиш колико год више можеш, док си млад».

Ни до данас није правило у Црној Гори да се чиновници постављају, унапређују или управљају указом или иначе каком јавном исправом; пожељно је само изузетно за кога јављено у «Гласу Црногорца», али не у службеном облику, него као домаћа вијест; пожељно је био разаслат писмени распис. За моје постављање као надзорника учињен је изузетак необичнији, разаслат је школама и школским властима под бројем и са потписом В. Церовића, «заступника министарства просвјете». Сјем тога, учињен ми бјеше и други изузетак. Чутурило је имао канцеларију у своме стану, а мени се зато даде соба у Биљарди. То ми је било веома по вољи.

Утврдих са господином Пигетом, главним учитељем и васпитачем нашљедниковим, да предајем четири часа недељно српски језик, а два часа српску историју, дакле сваки дан по један час; за тим утврдих распоред са друговима у гимназији и примих осам часова недељно; за тим одредих вријеме раду у надзорничкој канцеларији и започех рад на три стране, а одлучих да се ослободим економског друштва. Најбох стан угоднији него што бјеше код «шјоре-Нене», а по чех се хранити у локанди.

Нашљеднику Данилу бјеше онда настала дваест година, а по школовању друга гимназије. Бјеше и душевно и тјелесно красно дијете, племенитих материних црта, а и по другим особинама знатно, као што је то описао његов први записач Др. Милан Јовановић Бомбајски, у свом спису «Горе-Доље по Напуљу». Треба ли казати каквом сам љубављу, каквим одушевљењем приступио својој новој дужности? А и данас ми је топло при срцу, сећајући се како се и мали кнез мени одмах приљубио, каквом је његовој жалости и свог пређашњег учитеља Чутурила.

Почех живјети њешто друкчијим редом, али животом испуњеним радом, као и минуле године. Новији предмети разговору у локанди бјеху љетошњи догађаји, који учинише јаки утисак у Црној Гори: смрт Скобељева, Вука Врчевића, долазак Абердаров на Петиње, да навијести обнову краљевине. Почело се говорити и о војводи Марку Миланову, који бјеше пао у немилост. Тако је трајало неколико дана, док се не догоди њешто, за које се може рећи да је најзнатнији догађај те године у Црној Гори, догађај који је дао карактеристику тој години.

Бијех на јутрењем школском часу у гимназији, ваљда, између девет и десет, кад упаде у учионицу њеки перјаник, сав узрујан, и рече ми: «Зове ве господар горје, у Велики Суд, ма одмах!»... Похитах за војником, узрујан и још како, домишљајући се шта би то могло бити. У пространој дворници Великог Суда затекох необичан збор. Сео кнез за предсједничким столом и држи њеку књижицу. С обје му стране посједали министри, чланови Државног Савјета и Великог Суда, војводе: Божо Петровић, поп Илија, Ђ. Матановић, С. Радонић, Ђ. Перовић и С. Поповић. Само војвода и министар унутрашњих дјела Машо Врбица не сједи, него стоји, зелен у лицу и укоченим погледом гледа у собњи кут. С обје стране поређала се два ађутанта (један

бјеше Петар Врбица, старији син Машов), перјаници, неколико официра, виши и мањи чиновници, трговци, сељаци који су дошли у суд. Ко не гледа у кнеза, гледа преда се. На моје велико чудо, кнез прочита њеки члан из правилника «економског друштва», па онда стаде тумачити тај члан, а то тумачење садржавало је оптужбу предсједника друштва, војводе Маша. Пошто кнез сврши тумачење, окрете се збору и запита: «Је ли овако?» А цео збор у један глас викну: «Тако је, господару!» Војвода Машо ни да мрдне собом, ни оком, него стоји као камени кип. Кнез чита други члан, и објашњава га и поставља питање и сачека једногласни одговор, и све, све се ређа као и пређе. Почех разумијевати о чему се ради. То је била јавна оптужба и јавно суђење војводи Врбици, не као министру унутрашњих дјела за многобројне његове злоупотребе, којим се окривљаваше шапатом у земљи а јавно у новинарству преко границе, него војводи Врбици као предсједнику «економског друштва», који је смислио и извео силну организацију у земљи, под обликом привредног смјера, а у суштини бунтовничку! Оптужба је излазила кап по кап, чудним дијалектичним танчинама, које напомињаху расправе средњовековних западних калуђера схоластичара. Још ми то напомену Волтеров чланак у његову енциклопедиском рјечнику под насловом «Оченаш»,¹⁾ гдје је та молитва господња рашичлањена онако, као што је и црква рашичланила, али Волтер доказује, да сваки члан може бити осумњичен као јеретички, јер нпр.: «Оче наш, који јеси на небесима», противан је вјеровању да је Бог не само на небесима, него и на земљи и свуда: итд. ... Пошто мало дођох к себи, почех посматрати људе и опазих да се ни на једном лицу не огледаше ни гњев, ни каква друга страст, него велика забринутост. Злосрећни

1) Voltaire, Dictionnaire Philosophique, „Nôtre père“.

војвода изгледаше сасвим као осуђеник, који очекује смртну казну, а који зна да му не би помогло ни правдање, ни мољење за милост. И мени се напури страшна помисао, да би се збиља то могло десити, да би одмах, након кратке пресуде, могао бити предан перјаницима да учине своје! Најпослије кнез спусти правилник и куцну по њему рекавши: «Свршено је! Ето, чули сте зашто оптужујем војводу Врбицу», па онда додаде, као њешто узгредно: «Дочуо сам ја још много шта о војводињу шуровању са аустријским људима и о другим работама које нећу и не треба да овдје напомињем! То спада на другу страну!»... Онда устаде и након кратког станка заврши: «Пошто је војвода Врбица изгубио моје повјерење он од данас престаје бити министар унутрашњих дјела, нити већ може бити икакав мој чиновник! Као министра замјениће га војвода Божо».

Кнез се упути из суднице. Мени као да спаде камен са срца и прошаптах: «Хвала Богу, кад се сврши на том!» Машо се трже као иза сна, поклони се кнезу и пруживши му своју капу, запита: «Хоћеш ли ми, господару, узети грб (војводеки знак на капи). Кнез га сажаливо погледа и одговори: «Не, не, то ти остаје!»...

По обичају, сви отидосмо за кнезом до двора. Врбица сам пође својој кући, једва корачајући. Мени се ражали, те уђох за њим. Он се једва спусти на столицу, и узе говорити:

— «А виђе ли шта учини од мене? А шта му то шће? Што не нареди перјаницима да ме разнесу, без бруке! Знао сам да ми се спрема њеко зло, али ко би могао помислити да ћу онако и за оно бити суђен!?»

Истог дана жица разнесе догађај преко границе на многе стране: одавно се њешто није јављало са толиком журбом и трошком. По Цетињу се ликовало, — «не пуче уже, него се коњ притегну ка стојеру!»

Знајући да би моја похода могла имати злих пошљедица за мене, отидох послуже ручка у двор да сам јавим. Затекох кнеза гдје хода горе-доље по оцаклији, врло узрујан. Он одобри мој самаритански поступак и запита ме, шта мислим о тој работи. Ја му одговорих да се не усуђујем судити његова дјела, али да ми је жао што је стари и вјерни слуга његова дома дочекао онако понижење!

Војвода се затвори у кући. Похађао га нико није осим мене, а он (нека му је на част) ни за тренутак не посумња да га ухидим, као што је то «пљача» мислила. Да он о томе не сумњаше, имао сам доказа у његовим разговорима, а да су многи по пљачи тако мислили имали су основа, судећи по себи.

Први број «Гласа Црногорца» што за тим изиде (бр. 52 од 19 децембра) донесе ову изјаву: «Н. В. Књаз благоволио је у четвртак шеснаестога овога мјесеца отпустити из државне службе дојакосњег министра унутрашњих дјела Г. В. М. Врбицу, а поставити на његово мјесто Г. В. Божу Петровића за министра унутрашњих дјела».

Уводни чланак објашњавао је да је та дјеломична измјена кабинета личне природе. «Пошто Врбица није одговарао удјеленом му највишем повјерењу».

По највишој наредби, растури се «економско друштво» и почеше се враћати улози.

Неколико дана затим, В. Врбица паде у крвет, тешко болестан. Кнез му посла свога љекара, па га једнога дана и сам походи и дуго остаде. Одмах затим почеше долазити редом сви достојанственици, па и грађани, али вијест о томе не допріје у новинарство. Слободнија српска штампа у Аустроугарској и Краљевини радоваше се паду Врбичину, који је «завео државни брод у аустријске воде», који је «кињио бјегунце устанике, не давајући им потребно издржавање», итд.

Нико онда у Црној Гори није вјеровало да Врбица неће опет доћи до власти, али, ето, знамо да се сваки преварио.

Пошто већ неће бити говора о њему у овим биљешкама, додаћу још неколико ријечи о њему. По ономе што сам рекао у глави 4., види се да су га земљаци мрјели зато што су га се и бојали, а, може бити, мрјели су га његови парњаци и стога, што је био неуморан радиша, живи пријекор њима. У пошљедњем рату био је заповиједник топништва, те његови радови при опсади најприје Никшића, доцније Бара, остаће као јединствени примјери војничке смјелости, увиђавности и нечувених напора. Пошто се мир утврди, те се на све стране по земљи почеше градити путеви, Машо је тим радовима управљао; кадар био по цио дан не јести, па чак се није либио сам полугом или будаком радити. Такав је био у сваком послу, нпр. могао је по цијелу ноћ у ћеро казивати, па онда сутрадан до ноћи радити у канцеларији. Дружио се радо са стручним људима, особито са инжењерима, које је онда црногорска влада набављала из Аустрије, као привремене или уговорне посленике; имајући силну вољу да се поучи, брзо схватање и необично памћење. Мамо је збиља био спреман техничким радовима, и ако на дохват. Спомињем се једног случаја, који ће га најбоље карактерисати у том. Кад се рашчучло да ће аустријска влада регулисати Неретву, он набави све планове и списе о тој ствари. Сјем пријевода ријечи, нико му од нас у томе ништа помоћи није могао, а он је ипак дугим, стрпљивим проучавањем и нагађањем, проучио ствар. Такав се показао и кад је покренуо економско друштво. Доиста је он негдје натрапао на какву наснову те врсте, па се набрзо снабдио читавом привредном библиотеком; разумије се да му је у томе ваљало и његово практично знање, које је имао, будући сељак поријеклом, а црпао је и од «Старца» и од других, који су што

знали у томе. Тако се исто мијешао и у ствари школске, судске, финансијске, у сваку граду управе. Његова превелика енергија и амбиција да се у свачем истакне мимо друге, да се без њега ништа не може, немајаху међе. Да је био школован и у погоднијим приликама, починио би чуда; онако је био почешће и смијешан, и стално немио друговима. И као што је то добро извео, тако је и сваки посао којег се латио. «Сјем што не мога утврдити аустрофилску политику». Шта сам о томе мислио, казао сам у поменутој глави.

Имао је мане које су у црногорској крви, само што су при њему биле ослабљене. Прецјењивао је своје подобности, погцјењивао је свачије друге, градио се да све разумије, све је доводио у везу са собом и својим радом. Ево једног догађаја, који ће га показати и с те стране, а у исто вријеме и доказати колико је, у њеким тренуцима, био и наиван. Њеки исељеник бокељски пошаље из Калифорније кнезу на поклон минералну грудву у којој је било доста злата. Кад је кнез то примио, десише се с њим двије три војводе, а у исти мах деси се пред двором њеки сиромашак. Кнез звону тога човјека и давши му грудву, рече му: «Пази добро што ћу ти заповијети! Стави ову гуку под струку, па хајде ка војводи Машу, али немо да одмах и слободно приђеш к њему, него учини се ка да се прибојаваш! Најзад, све нако бојажљиво, предаћеш му ову гуку и питај га: ваља ли што? А кад он тебе запита, одакле ти то, ти реци, да си наша копајући нов бунар у своју авлију! Ма немо ни то да му одмах кажеш, него све нако, ка околишући и ка прибојавајући се».

Црногорац изврши све по упуству и ванредно глумачки, за што сви махом имају талента. А кад војвода узе грудву у руке и разабра гдје ју је нашао, онда се развика на њега: «А, лупежу један, ово си ти укра, а ја знам и ће и кому! А чекај, лупешки сине... Амо те, десечари!»...

Селак не сачека, него тобож побјеже и врати се у двор, да исприча све како је било.

По вечери бахну Машо усред дворскога посидења са узвиком: «Благо теби, господару, и свој Црној Гори! Ево ни дара бољјега». И исприча изненађеном скупу све потанко, како се нашао златна руда у том и том селу, у дворишту тог и тог човјека, који је крио проналазак, докле му он (Машо) не уђе у траг!...

Докле је Машо боловао, дође на Цетиње и други војвода, који бјеше пао у немилост, кога ја тек онда први пут видјех, а коме, баш сад, ових дана, кад ово пишем, новинарство чини мртвачки помен. Читаоци разумију да је говор о војводи Марку Миљанову Поповићу Дрекаловићу. Бјеше онда Марко у педесетој години, али у пуној мушкој снази, здрав и виђен, мимо све главаре црногорске и брдске. Бјеше дошао у походе својој кћери удатој за Филипа Петровића, који је онда био опет њеки «заступник» министра грађевина. Војвода је вечеравао и ноћивао у локанди, те се сједило много дуже него обично, а друштво слушало је само једнога, њега, висило је о његовој ријечи! Та, гладан и жедан човјек, а некамоли сит и напит, слушао би војводу Марка Куча, кад прича своје доживљаје, или о старим временима и јунацима, или кад износи чудне и дирљиве и луде и смијешне догађаје из народног живота у оним крајевима. Ја сам двије од његових прича запамтио и обрадио, а о њима ћу проговорити када дође ред и на то. Марко је био заиста архитип брдског јунака и старјешине, који би свратио пажњу и кад човјек ништа даље не би знао о њему. А колико смо ми знали, у немилост га оборисше највише «фојетари» (новинари), који га сувише изнијеше на видик, тако високо, да се погледи из далека највише, ако не једино, на њему устављаху! А највише га уздиже фојетар Шпиро Гончевић. Кад је већ случај хтио да и ја морам војводу Марка поменути ов-

дје као покојника, проговорићу о њему изостављајући биографске податке, којих су све наше новине пуне; главно ми је да нагласим њеке ствари у штампи изостављене.

У жаљењу за војводом Марком и у суђењу о њему, наше је новинарство било једнодушно и сложно, како је ријетко кад, кад је говор о јавном човјеку. И сва словенска штампа придружила се нашој, а и туђинска одала је покојнику лијепу пошту, те ни један Србин, сјем Милетића, није испраћен на други свијет таким поменом! А Судба је хтјела да оба ова необична родољуба, прегоаца и вођа, који су вијек провели на два краја Српства, у борби за истовијетни смјер, у борби по облику неједнакој, а у суштини истој, слична у њеколико и по трагичности њихова живота на заласку, — Судба је, рекох, хтјела да, један за другим, у кратком размаку времена, отиду пред суд Историје. Пијетет (може се рећи: стид због неправичности судбине) чињаху да се не говори о потоњим годинама војвођанског првака. Тако исто стид због неправичности... судбине, која је војводу пошљедњих година подвргла свакојаким унижењу и кињењу, наводе ме да о томе подробније не говорим, али се то поменути мора, јер је војвода синао у гроб веома огорчен! Његов се ум под старост не бјеше помрачио, него, баш напротив, бјеше се оснажио у самоћи медунској, на најбољем, њему новом извору, на књижи, која је њему постала приступачна тек у другој половини живота; у путовању и састајању са просвијећеним родољубима. И ако војвода Марко жив не бјеше јавно пожаљен, лако је било предвидјети да ће мртав бити веома ожаљен, јер за ових пошљедњих тридесет година више је о њему било говора у штампи, него о свима скупа црногорским војсковођама и јунацима. Његове слике, биографије, pjesме о њему и њему намијењене, чак и легенде испуњаваху листове и часописе. Та необична популарност није једностран

и извјештачена, тј. не постоји само у штампи и у крајевима на које она утјече, него је жива и тамо гдје новине не допиру, по Арбанији и по српским земљама што су под Турском. То се објашњава тим, што се Марко још у дјетињству огласио јунаштвом, што му у јуначкој смјелости не бјеше равна, што се одликовао и као мудар и вјешт војсковођа и што су у њему била необично развијена два племенита осјећања која увијек карактеришу правог витеза: осјећање правде и милосрђа. Покупити и средити доказе свега тога из његова живота, значило би објелоданити његову потпуну биографију, а значило би и пустити у свијет ваљану књигу. Свакако, ванредној популарности његовој много су допринијеле и друге споредније особине, које правце и силно утјечу на масу: бјеше необично лијеп, жустрих покрета, жив и бујан бесједник, у шали ненадмашан, а увијек опрезан према туђој осјетљивости. Ни о коме није говорио с презирањем или потцењивањем, ничије недостатке није истицао, него их је правдао колико се може. Новинаре и учене људе, од којих су многи ишли нарочито на Медун да се с њим састану, предустретао је најљубазније и није се снбивао да иште од њих поуке и тумачења, дајући тако примјер својим племенцима, који га сматраху као најмудријег човјека.

Тешко болестан, изненадио је београдске пријатеље и поштоваче, донијевши рукописа за три књиге, оставивши им завјет да се у пријестоници штампају! По љекарском савјету врати се у завичај, али га смрт задеси у Херцеговном на Срећење ове године. Тијело му Кучи пренијеше на Медун, гдје би сахрањен уз велико жаљење, али без војних почаста!

VII

Као што је обичај, о новој години (1883) дођоше поглавари и учитељи из цијеле земље, да приме упуства и плате за пошљедњу трећину го-

дине, јер се државни службеници исплаћиваху три пута годишње, тада, о Ђурђеву и Митрову дне. Исплаћивање учитеља бјеше посао доста заматљив, зато што плате бјеху у аустриским фонтима, али једнима у злату, другима у сребру, и што, сјем ситнога и папирнога новца, бјеху у течају и старе аустриске цванцнике, а сви свјетски златници. Али, ма како досадни били ти рачунски послови, с њима се ипак изиде на крај, него мука бјеше извршити премјештаје и унапређења, по примљеној наредби. Знао сам да тако бива, да надзорник у томе нема никакве иницијативе, и то је био један од најјачих разлога због којих се нијесам желио примити те дужности. Пред нову годину позва ме министар иностраних дјела, војвода Станко Радонић, па, држећи у руци списак свију учитеља, казива ми у перо: којима да повисим плату, а које да премјестим! Томе не бјеше говора, тим мање што ја те људе ни познавао нијесам, а разумије се да је морало изгледати као да бива по мојој иницијативи! Што је најљепше, и учитељи сами знали су како то иде, па ипак они којима се чинило криво мени се правдаху и мене мољакаху! И они се дијељашу на «кућине» и «никоговине», на оне који су се у ратовима одликовали и оне који рата ни видјели нијесу, на свештенике и свјетовњаке, на праве учитеље, оне који су стручно били спремни и учитеље за невољу, а тих бјеше велика. Бјеше их који су свршили учитељску школу у Београду и у Сомбору, али то им не даваше права на боља мјеста, ако не бјеху од добрих кућа, други бјеху запопљени или незапопљени цетињски богослови: трећи бјеху само писмени, и баш међу овима бјеше их са пуним грудима одличја, те им је стога дато «кућебије», а стога је надзорнику и требало имати обзира према њима. Немогуће је дакле било да међу њима буде ни утакмице у школском раду, ни љубави према своме послу. Какав би дакле темељити преображај

могао извести и најумнији школски надзорник према духу који је владао, а располагајући таким смјесом наставника?

Око митрополита такође мотаху се његови подручници, архимандрити, игумани и протопопи и погдеоји младић спреман за рукоположење. Само они монашког чина бјеху у мантијама, а сви остали у народној ношњи. И међу њима бјеше старих одликованих ратника, са правом на властице.

Војни главари, бригадири, командири, барјактари, врзаху се око свога старјешине, попа Илије Пламенца, који бјеше и поп и војвода и војни министар.

Остали чиновници «грађанскога реда», племенски капетани, судије, поштанске и телеграфске старјешине, имађаху посла понајвише са новим министром унутрашњих дјела, војводом Божом Петровићем.

Али сви ти људи, у истини сви војници, само «откомандовани» на разне државне службе, ње-што привезани својим старјешинама по струкама, тежаху око врховног команданта и једино од њега очекиваху главну ријеч. И тако мора бити у једном великом војном логору, који се, више ради другог свијета зове и државом, и, колико може, фунгира као држава. Зато и нама извањцима, иако не бјесмо прожети црногорским предањима и црногорским духом, ипак биђаху смијешна новинарска нагваждања о уставу, о политичким слободама и преображајима по угледу на модерне државе. О, да знају ти новинари како изгледају дјетињаста та нагваждања, кад се о њима размишља на «лицу мјеста»; друга је пак ствар преображај опћинске самоуправе, школства, судства, развитак привреде и заната! То нимало не би сметало политичком устројству.

Овдје ми је с руке да поменем знатније главаре, које затекох у Прној Гори. Већ и стога заслужују помена што неколицина бјеху славне војско-

вође, потомци такође чувених народних старјешина и јунака, људи у правоме значењу ријечи, «достојанственици», који напомињаху древни појам о достојанству главарском, представници народне културе и мудрости, пред којима се ми, извањци или урођеници новијега времена, поред свих наших претензија, осјећасмо мали. Рекох: њеколицина бјеху таки, а од њих: једва ако су данас у животу још двојица. Стари и онда бјеху ти људи, који су на снагу стали кад су још Црногорци живјели по старим уредбама, у племенском животу, па су се ти главари поступно прилагођавали државној централизацији, задржавши у новим приликама старе врлине: лични понос, искреност, неснебивање ни пред ким! Затекох петнаест црногорских војвода, који се могаху видјети на окупу у поменута три годишња рока, на Цетињу. Од шест Петровића, кнежевих рођака, само један, најстарији, Божо, имађаше тај чин. Сјем њега наставаху на Цетињу војводе: поп Илија Пламенац, Ђуро Матановић, Машо Врбица, Ђуро Церовић и Станко Радонић. На цетињском пољу, у Бајицама, бјеше војвода Марко Драго Мартиновић, кнежев ујак. Од оних што дођоше о новој години, бјеху: Петар Вукотић, војвода озрињки, таст кнежев: Новица Церовић, војвода дробњачки, чувени јунак чувенога епоса «Смрт Смаил-аге Ченгића»; Миљан Вуковић, васојевићки; Машо Андро Ђуровић, црмички; Лазар Соџица, пивски; Петар Филипов Вујовић, ријечки; Симо Поповић, гувернер уцињски. То је други извањцац, који је вођство на перу добио; претеча му бјеше пок. М. Медаковић. Кад се дода још Марко Миљанов, онда их бјеше петнаест. Петровић, Поповић, Радонић и Церовић бјеху школовани, сви остали, без двојине, писмени. Старе корјенике, прави «косовски банови» бјеху: Новица Церовић, Миљан Вуковић, Петар Вукотић, Марко Миљанов.

Од осталих знатних старјешина, који такође

бјеху банови, поменућу сердаре: Сава Јовићевића и Шкрља, оба из ријечке нахије.

Уочи нове године све их је кнез гостио у двору. У поноћи, уза грување топова, кнез устаје са здравицом својим доглавницима и своме народу.

Кад се збор разиђе, остаде Цетиње готово пусто, настаде опет живот сувише једноличан у зимској студени и влази. Пошто ми трошкови бјеху већи него прве године, узех њеколико часова и у вишој женској школи.

Пошта је онда долазила три пута недјељно, и ми с нестријењем очекивасмо српске листове из Далмације, Аустроугарске а особито из Србије, а кад би стигли, са још већим нестријењем очекивасмо који ће бити пропуштени за читаоницу. Цензуру је вршио Филип Петровић, човјек тром и сувише педантан. Докле је Машо Врбица био на власти, није била блажа цензура, али је ишла брже: мислило се да ће с Машовим падом престати и тај замет, али он постаде још приметнији. Цензор би засио и све читао од аз до ижице. Од њеког времена опазисмо, да се задарски «Српски Лист» редовно пропушта, ма какве вијести доносио. Руске и туђинске новине примао је Павловић и послје два три дана предавао читаоници оне, у којима не бјеше ништа зазорно: ја сам се испомагао и задовољавао своју радозналост читајући их понекад код г. Пигета, чија ми је библиотека била једнако на располагању и с којим бјех преузео спиритисте сједнице.

Позиван бијаш и на дворска посијела, већином на она, намијењена читању и претресању драме «Балканске Парице», која је онда имала само један чин, онај што је сад у средини. — о чему ћу говорити доцније. Кнез је своје стихове мијењао и допуњавао, најрадије пред малим друштвом, које састављаху ађутанти, Павловић, Бакић и ја.

Почетком фебруара кнез разријеша војводу Петровића од дужности заступништва министарства

просвјете и црквених послова, а то пренесе на црквеног поглавара. Митрополит Висарион Љубиша постаде дакле министар просвјете и црквених послова, а ја као надзорник његов подручни. Тога сам човјека искрено поштовао и волио, због његове скромности, искрене оданости цркви и презирања таштине. То је био човјек достојанствен и одмјерен, као што су сви Паштровићи, бистар као и чувени му рођак Стјепан Митров, човјек који би најсрећнији био да је остављен само у служби цркви. Доста му је узалудне главобоље било и са подручним свећенством, које се слабо покоравало црквеној стези, а још мање настојало да буде на моралном угледу. Митрополит се сам највише зачудио кад му се наметну то ново достојанство, а тјешио се надањем да неће дуго трајати. Њешто доцније, кад се смањило број школа и основна настава свела на три године, разумио је старац зашто је постављен на чело тој грани управе, — та, од кога ће рекција потећи, ако не од црквог поглавара!

Тих дана изиде проглас цара Александра III. да ће се крунисати у мају мјесецу у Москви. Разумије се да ће и кнез на крунисање.

Једнога дана пред вече (око 20 фебруара), стиже у госте војводи Божу Петровићу неки господин. На први мах толико је знала сва «пљаца». А у то доба године и простији непознат путник, па да је отпочинуо и у најмању гостионицу, изазвао би радозналост Цетињана, а камоли неће Петровићев гост. У локанди се узалуд нагађало ко би могао бити, а, као за пркос, не сврати ни један од млађих Петровића; али сврати секретар грчког посланства, који је долазио у наше друштво највише онда, кад би имао да пусти какву сензациону вијест. У обичном разговору, сасвим као узгред, опази да је принц Петар Карађорђевић доиста морао озелести, путујући по онакој зими од Котора до Цетиња.

Значи да су дипломати унапријед знали за тај долазак, који ће подићи велику грају.

Кнез Карађорђевић остаде на Цетињу до краја фебруара, бавећи се по цио дан у двору, похваливши само оне три четири куће до двора. Гласови о женидби дођоше нам у новинама, пошто он отиде. Највећу вику подиже «Пештански Логд». Новосадска «Застава» писаше како «са Цетиња долази и сувише чудна вест». Чланак бјеше увредљив за Петра; упоређивао га је са принцом Плонпеном Бонапартом, који баш оних дана бјеше извршио некакав «пуч». И наш приморски орган, биљежећи глас о женидби, затуђено каза да би тај брак имао зле последице за цио наш народ. То, више него службено порицање «Гласа Црногнца», увјери нас да није било ничега озбиљно; али, после двије недјеље, задарски лист донесе вијест да се кнез Петар вјерио са кнегињом Зорком. Лист не бјеше забрањен, нити се тврђење опорече.

Онда је кнез имао три кћери за удају и три шипарице, о којима су сви поданици велику бригу водили, јер би велико зло било кад би се удале у земљи, а слаб је изглед био да ће се пристојно, према своме положају, моћи удомити у туђини. Тај већ несумњиви глас о удаји најстарије, није био весело прихваћен ни на Цетињу. Са највећим нестрпљењем очекивамо даље бројеве «Српског Листа». Прође један и не донесе ништа; прође и други и не донесе о томе ништа, али донесе бомбу друге врсте, која се громозвучно распрска. У лиску бјеше Сундечићева пјесма: **Сирак госпару на прагу**. Бјеше обично Сундечићево «стихотворство», у коме се прича како је богат и немилостиву госпару предан и сиромашан слуга работао докле бјеше у снази, па кад остари и орону, кад на госпареву прагу вапијаше од глади, онај га немилосрдно одгура ногом!... Алузија је била сувише очита, тим више што се знало, да се прото Јово по Котору тужи

како га господар неће више да помаже. И тако, почасни кнежев секретар, дворски pjesник, који је спјевао барем десет ода свима члановима династије, коме је заиста у двору дијељено и капом и шаком, на један мах излази пред народ са таквом тужбом! Послије неколико дана дође Сундечић на Цетиње, да објасни како његова pjesма има опће значење, а како су непријатељи његови pjesми дали особито тумачење. Тумачење му је помогло, и он, умирен, поче спремати нове пригодне pjesме за домаћа весеља, која су се примицала.

За друго весеље, за долазак кнеза бугарског, знало се већ почетком априла, прије него што новине јавише. А, на добру основу, нагађало се да ће тај принц, по жељи рускога цара, свога рођака, испросити једну од три кнежевске удаваче. Томе се свако обрадовао. Чињаху се велике припреме да се достојно дочека први бугарски владар, уопће први страни владар који ће ступити на црногорско земљиште. И кад дође, крајем априла, би дочекан заиста срдачним весељем. Најљепше и најбоље што Црна Гора има, пробрана војска њена, начинила је дугачку живу улицу, кроз коју је кнез пролазио. Ми грађани набависмо из Задра ватрометног вјештака и грађанску музику из Котора, те су по цетињској долини, први пут од кад је Бог саздао, сијале и прскале ватрене змије, кугле и свакојаке прскалице, а стао тандрк и тугњава «лацманских трумбета и бубњева». На сина клицања, Батемберг је захваљивао бугарски и наглашавао словенску слогу и заједницу. Сутрадан у почаст госту бјежу војна вјежбања и трка младића. При тој забави десило се њешто малко смијешно, али врло лијепо и карактеристично. За уткривање бјеше одређена пространа ливада иза локанде, а пробрано двадесетак чистих, лијепо одјевених и виђених перјаника. Тркачи се наврсташе на једном крају ливаде, очекујући пуцањ, као знак по-

трке; на другом крају чекаху кнежеви, кнегиња са поклоном најбржему младићу, кнегињице и господа. Силан народ опколио ливаду. На знак, момци потекоше, али у исти мах од некуд из гомили потече и с њима се испореди њеки голуждрави и кракати клипан, без докољеница и без гуња, врата као у чапље, а руку као весла! И прије него што гиздави перјаници претрчаше двије трећине ливаде, голуждрави клипан стиге пред кнежеве. Диже се урнебесни смијех, који обузе и господу, те незвани тркач доби намијењени поклон, скупоцен револвер. Био је из Цуда.

Батемберг отиде, а вјеридба се не прогласи, али остаде увјерење да ће то бити у Москви, гдје ће се оба кнеза до неколико дана састати, на свечаностима крунисања... Била би срећа и за Батемберга, а, по свој прилици, и за оба народа, да се то обистинило.

Мало прије кнежева одласка у Русију, заврши се, без испита школска година у заводу царице Марије. Началница, Мпе Месарош, отиде сасвим. Све је то било «због њеких непредвиђених околности», како објасни службени лист.

Кнез се врати са московских свечаности око половине јуна. Сјем осталог, очекивало се да ће бити ријешено питање херцеговачких и бокељских ускока, који бјеху поднијели заједничку молбу, да буду примљени у црногорско поданство, да им се удијели земље, стоке и оруђа. Надање је било да им Русија шаље помоћ у новцу, да тим олакша трошак Црној Гори. Од тога не би ништа. «Српски Лист» донесе кратку и утврђену вијест да ће кнезу Карађорђевићу кумовати Александар III. У исто вријеме рашчу се други такође невјероватан и чудан глас да ће, одмах, послје свадбе, кнез отићи у Цариград, султану у походе. То врло угодно паде у народ, јер се због несрећног помеђашког питања једнако крв прољевала и настао застој у радиности. Тада ми тек разумјесмо њеке знаке претече тога знатног

догађаја. Почетком године 1884 изиђе у дубровачком *Slovinci* кнежева пјесма „Турчину“ која почиње:

Источнога, царе, свијета?...

Што те руже, лаве стари,

која се необично свидје по свим нашим крајевима, јер се у њој велича Турчин као јунак, као једини супостат достојан Србина:

Што те руже?... Да још није

Мог спрам тебе рода било,

Море твоје, силно море,

Уплашен би крст славиво!...

... Борба страшна и велика

Настане ли изновице,

Задиме ли бојном маглом

Наша брда и равнице.

Проз ту маглу засјају ли

Сабаља нам бистри зраци,

Бићемо се!.. А по том се

Ипак штоват' ка' јунаци!...

Пјесма је била преведена на француски и на турски; султана је толико занијела, да је осјетно потребу да кнезу пјеснику писмено и топло захвали. Политички свијет чудно се гој и такој измјени комплимената, усред гогово отвореног непријатељства између двају народа! Али свијет се још већма чудно разумјевши у потоњу, како може и у пјесми бити политичке клице!

А неколико дана касније, прије него што аустријска штампа имаде кад да излије зву своју љутњу, даде јој се опет прилика зато, и опет у пјесничком облику. Додуше, не само њој!

У «Гласу Црногорца», на мјесту уводнога чланка, изиде њека историјска прича, без потпи-

са, коју ја бјех написао, по казивању кнежеву. То је била моја прва штампана прича. Од онда до данас објелоданио сам их око шездесет, али све скупа не захватише ни десети дио хартије, колико та прва, јер је била прештампавана, превођена, коментована, колико, може бити, ни једна Тургењевљева или Мопасанова. Само с том разликом, што се њом не бављаху књижевни часописи, ни књижевна критика, него политички листови, а овима, с разлогом, не бјеше до тога ко је причу написао.

Ево како је постала.

Пошао ја из јутра на свој посао у Биљарду, као обично, а у проласку видјех кнеза гдје сједи на тераси пред двором, сам самцит, што није бивало обично. Он ме дозвола и започе: «Слушај крајишнице! (Тако ме бјеше почео звати од неког времена). Ево ћу ти дати сиже за једну причу, а ти ћеш тај сиже обрадити и искитити како најбоље умијеш! Дакле чуј... Година је 1464-та, уочи Никољ дана. Догађа се на граду Ободу, ће се од поплаве турске склонии Иван Црнојевић, господар Зете, напустив своју пријестоницу Жабљак. Никољ-дан је крсно име Црнојевића, те по старом обичају, још уочи Свеца, очекује своје званице, велике и мале властеље, који су сви листом пребјегли у ове горње крајеве. Око вечерње, почеше долазити званице са разнијех страна. По обичају, долазе пред господарев двор и пројаци, слијепци и богаљи. Слуге дочекују свакога, како коме пристои, сиротињу одводе у посебну зграду. Међу јадницима наиђоше и два млада слијепца, које слуге одведоше ће им је мјесто. А један од тих сликенаца рећи ће: «Е, да зна господар Иван ко смо ми, не би нас овамо издвајао, него би нас посадио баш до себе». То слуге јавише господару, прије но што гозба започе, а он заповиједи да му доведу та два млада слијепца, па се с њима затвори у једну одају. Послије подужег времена, он изиде врло узрујан, водећи два

слијена младиња за руке, и уђе с њима у велику дворницу, ђе сви властели бјеху на окупу, па, на њихово веће чудо и незадовољство, посади до себе у зачеље оба слијепца! А кад би вријеме здравици, Иван устаде и објави господи да су ти слијепи младићи Стеван и Гргур синови Ђурђа Смедеревца, које је коварни султан Мурат 2. зет њихов, ослијепио и које је ето судбина довела под његов кров! Господа пролише сузе, а у жалости се и обрадоваше што су се први српски кољеновићи склонили у Зегу. А сутрадан, за ручком, објави да хоће да озети деспотовића Стевана, те му даје за жену своју кћер Марију. Али Марија врисну и рече да неће да буде слијепчева жена! А на то Ангелина, Иванова синавица, кћи храброг Ђорђа Арванита, приступи понизно стрицу и рече: «Господару, кад Марија неће, хоћу ја да сачувам племенити сој деспотовића». Онда је стриц и сва властела благословише најљепшим благословима и тијем: «да Бог да се посветила и спомен твој до вијека био свет у народу српском!» Тај се благослов и обистинио. Ангелина роди слијепоме мужу деспотовиће: Јована и Максима, а при крају живота се закалуђери, а, по смрти, почину у својој задужбини, Крушедолу, и народ је призна као угодницу божју, и прозва је «мајком Ангелином». Српска црква слави њену успомену 30 јула....

— Ето, то је у главном! Јеси ли угувно?

— Није тешко, господару.

— Е, сад иди, обради, како најбоље умијеш! Наравно, ту треба описа и дијалога, да не буде сухопарна. Јозо (Павловић) мисли, да ти имаш њеког дара за новеле, сада да видимо!... За колико би времена могао написати то?

— Мислим да би могао до ноћи да немам посла у школи.

— Ја те ослобођавам од свакога посла за данас. Сутра, у ово доба, донеси ми причу, да је прочитам.

Сутрадан затекох кнеза на истоме мјесту и сама, — као да ме је чекао. Он узме да чита пажљиво, врло пажљиво и неколико пута узвикну: *C'est pas mal!* Кад сврши, рече *c'est bien*. Зон-ља имаш дара за ову врсту работе! А стихове, — јеси ли кад покушао писати стихове?

— Јесам, али, канда, не иде! Одговорих смијући се.

— Е, па његуј оно што ти иде од срца! Ће би на свијету могао наћи благодарнијег земљишта за причање, него што је Црна Гора!? Она чека свога приповједача. Ја ти могу дати предмета, ако сам нијеси прибрао, а и за штампање, ако би саставио књигу, не мисли!... А сад, тој твојој првој причи додај још неколико ријечи на крају, ево ово: «Зато ће вјенчање њене свјетлости кнегињице Зорке са његовом свјетлошћу кнезом Петром Карађорђевићем бити на дан Мајке Ангелине, 30 јула».

Ипак се изненадих и збуних за тренутак, па се прибрах и учиних своју дужност:

— Да Бог да срећно, господару!

— Однеси то Јози, нека прочита па њека да у штампарију за «Глас Црног ордца». То ће доћи на прво мјесто, као уводни чланак.

Јозо се тек изненађивао, све крешчендо.

— Шта је то?

— Рукопис за уводни чланак «Гласа», по господаревој наредби.

— Ваш рукопис?

— Јест. Има и иначе што-шта мога у томе чланку.

— Како то!?

— Прочитајте све и «кашће ти се само».

Пошто прочита неколико врста, викну:

— До ђавола, та ово је њека прича!

— И још како лијепа! Господару се веома свидјела! Моја прва прича!

— Па зар прича као уводни чланак?

— На сваки начин! Наредба је јасна и одлучна!

Читао је даље, хукћући, пратећи редове свакојаким нервозним покретима; час би се осмијекуо, час намрштио, час дизао обрве. Одједном, прије него што прочита, прсну у смијех и рече: — Е, њека буде и то! Свакојаких је чуда било у нашем «Гласу», па њека једном дође и њекаква легенда на првом мјесту!... Та, за Бога, ово је за листак, а не...

— Читајте, драги господине Јово, прочитајте све, па ћемо се о томе поразговорити!

Пошто прочита, постаде сјетан. Само рече: добро!

Ја му испричачх све што и читаоцима малочас а он одмахну главом и рече:

— Али, за бога, оставимо на страну све друго, али... али... зар ви не видите каква је уврједа у овој алегији за добросрећног зета!? Та то је страшно! Нашто то! Сувише је јасно! Два брата, два слијепца, а баш долазе два брата, Петар и Ђорђе!... Па онда и та Марија што неће да пође за слијепца, и она друга која се сама нуди, све то изазваће неугодне коментаре, јер се већ шапуће да се најприје мислило удати за Петра Олгу!....

Ја сам помишљао на њеке од тих ствари, а за друге, (за Олгу кћер пок. кнеза Данила, која с матером наставаше у Мледима), не бјех ништа чуо. Рекох Павловићу нека покуша да се то измени, ако баш налази да треба.

Прича изиде, потпуно онака, кака бјеше у рукопису, истога дана кад стигоше женик и девер. Не знам какав је утисак на њих учинила, али, јадни старац Беара просто се помами! Видио сам га гдје бјесни, шкрипи зубима и спушта с небеса сву вишњу јерархију, па онда га облију сузе и нариче. Жао му бјеше унука Црног Ђорђа, јер је овога обожаво. Мене је грдио да се грђе не може, иако је на мени видио како ми је тешко, иако је знао колико је у томе моје кривице, — то толико да се на њеком искали. И ја,

због оног придавка на крају, који објашњава све, помрзјех своју причу првачу; све једнако у памети обрисах придавак!...

У лиску изиде и Сундечићева пјесма младенцима, а за њом још неколико пробраних од небројених цетињских пјесника.

Тада сам тек имао прилику сазнати колико рода има кнежевска кућа! Уз војску и главаре дођоше и сви сродници, мушко и женско, из седам старих племена и из Ђрда! Та тај род по себи бјеше права војска!

Дође и замјеник кума цара, њеки кназ (Долгоруков?). Свадба би сјајна, свечаност веома живописна и занимљива, због сукоба између народних свадбених обичаја и латинских парада, којима Цетињани вјешти постадоше доласком Батемберговим.

У исто вријеме дође под Котор султанова јахта, која ће кнеза одвести у Цариград. Сјутрадан по свадби, младенци отидоше у Италију, а два три дана доцније и кнез пође у Стамбул, у пратњи министара: војног и «спољног».

Бокељским бјегунцима би наређено да се одмах враћају у свој завичај. И то би извршено на врат на нос, прије него што су путницима на јахти ишчезле испред очију наше обале.

Тада ми са највећим нетрпљењем стадосмо очекивати свадбене одјеке по новинама. «Српски Лист» донесе прештампану моју причу са напоменом: да ће се политички свијет чудити кад види у каквом се облику пишу на Цетињу политички чланци, а да ће се добро размислити кад разумије «политичку прозу у тој појезији». Иначе нада се добру од те свадбе, јер је она благословљена била у Петрограду. Али не могући мимовићи насилни повратак Бокеља, додаде: «Црногорски главари оштро извршише ову наредбу». (Бр. 32, 2. августа). Сви српски и хрватски листови у Аустро-Угарској прештампаше

причу; словенски и туђински преводише је и сви је коментоваше.

Не треба казивати какву је буру догађај дигао у Биограду! Абердар изнесе из своје богате ризнице реторичких фигура све најдрагоцјеније и најбриљантније и њима начичка «Видело», а међу њих уметну извјештај како је краљевић Александар истога дана кад је на Цетињу била свадба, произведен за каплара у српској војсци.

Из Цариграда стигоше гласови о сјајном дочеку, као и то, да је султан дао најсвечаније обећање да ће се што скорије свршити гранички спор. У повратку кнез донесе бреме турских одлича, намијењених чиновницима и официрима, те паде прави плусак «ордена», — најкрупнији на оне који су највише Турака потаманили!

Па, након два далека и значајна владарева путовања и двије заглушне светковине у једној години, настаде у малој пријестоници опћи одмор и тишина. Тек крајем септембра узрујасмо се малоко због одласка озлоглашеног барона Темела. Био је премјештен у Биоград. Био је бољи и гори него што га је његова fama приказивала: бољи у толико што није Црној Гори толико зла учинио, колико се причало, јер га није могао учинити; гори, утолико, што га је fama приказивала као њеки ванредни дипломатски таленат, а међутим он бјеше обичан бирократа аустријски, само још ситничар и сплеткар. Замјени га пуковник Милинковић.

Почетком новембра дођоше: нови руски представник Којандер и нова началница више женске школе, г-ђица Лопухина, а послјије њих дође — зљута зима.

Ујосмо у зиму с увјерењем да ће на прољеће бити рата, са надањем да ће тај рат, у најгорем случају, ослободити бар коју српску земљу, те да ће се наша државица раширити и добити достојнију пријестоницу. То се надање обнављало сваке године, обично под зиму, али никада јаче

но тада. У то вријеме руски официр, Црногорац Јован Поповић Липовац, са оружаном четом Црногорода и са бременем оружја упаде из Бугарске у Србију и стиже ка босанској граници, с намјером да дигне буну у Босни, али га српска власт ухвати. То чудо смјелости учини силну сензацију.

Пређашњи руски ђаци, Липовчеви другови, не цртаху га најљепше; али одавно се бјех увјерио да и они, као год и прости Црногорци, лако подлијежу зависти, особито кад се њеко истакне ма у чему. Главно је да тај догађај распали већма ратоборни дух. Ратне успомене проглушине поново, узеше маха јуначка бакочења и познато презирање «учевнијех». Радо се понављала Наполеонова команда, коју изрече у једној узбуни, у Мисиру: «Војници, начините каре! Магарци и учевни људи нека стану у средину!» Нас оно њеколико ускогађа у државној служби подврглоше подмијењу и чикању. Оно осјећање сваког Црногорца, да је све око њега привремено (које, особито уочи рата, снажи његов природни немар према сваком свакидашњем послу, према захтјевима живота), појави се у велике у тој прилици: све што није војничко, немаћане вриједности. То расположење, мало по мало, најкосије обузе и нас! Ко ме бјеше до школе, до канцеларије, до ма каква посла те врсте? Само старац Беџа врти је вје сјао у та наша поуздана пророчишта, бити се одумевљавао ратом, него је сваког дана био нервознији и саркастичнији, те је једнако узвиковао. — «Нокте у земљу, бегније! Свијех десет погата у земљу, бештије порке!»

Као знак времена бјеше то што се и Дука од Медуна поче мијешати у боље друштво. И дотле је он живио на Цетињу, али се либио локаде, а тада поче долазити. Причао је своје доживљаје, најрадије оне којима се хтио подичити, већином невјероватне, измишљене.

Ко је тај Дука од Медуна? запитаће гдјекоји млађи читалац.

Старији људи и у овим крајевима сјећаће се тога пустолова, о коме се много говорило по новинама, прије тридесет година. Ја сам још као ђак читао његово суђење у **Гласу Црногорца**, а њако што шта и по другим новинама; послје сам слушао о њему од Бокеља, који су се с њим налазили по свијету, а од којих је многе «оперушао»; најпослије познао сам Дуку у Новом, за вријеме херцеговачког устанка.

Родом је био из Бјелопавлића, одакле је као младићак одлутао у свијет, по свој прилици најприје у Србију, гдје је имао исељене родбине. Ваљда је у Србији нешто учио, па се одатле упутио у пустоловину, јер је врло млад обишао Италију, Француску, Њемачку и Грчку, приказујући се владама и појединцима као црногорски кнез и наслједник пријестолоа. Кад се узме на ум да онда Црна Гора не бјеше призната као држава, да се о њој у Јевропи, особито на Запалу, мање знало него данас о Конгу, да је Дукин задатак био само «проучавање» модерних установа и тражење «зајма», онда није чуда што је пустоловина дуго трајала. Најпослије, у Риму, опљачка њеког каноника, словенског родољуба, (да ли је био Причић?) увјеривши га да је хришћански устанак у Турској спреман и да је он, Дука, пуномоћник свију тајних одбора. То му је била посљедња работа, јер одатле отиде у Боклу, одакле га вјешто умамише у Црну Гору. Већ се имало доста података о његовим работама. Суђењу је присуствовао и кнез. На главну оптужбу: «Зашто се приказивао као кнежев брат?» веле да је одговорио: «Па, господару, ја сам још у вјетинству чуо, ће ти велики, да смо ми Црногорци браћа, а ја нијесам крив **што су они бестије!**» У даљем току суђења хвалисао се, те ко ће разабрати шта је истинито, шта ли измишљено. Причао је да је био приман у Тијеријама од Наполеона III; да се спријатељио са многим француским великашима и са руским у Ници и Монте Кар-

лу; да је у Италији био ожењен са њеком грофицом ди Кастелфидардо и с њом имао сина; да је био Гарибалдијев ађутант; у Њемачкој да га је највише одликовао саксонски краљ, који је у његову почаст држао војну смотру... На питање: колико језика зна? Одговорио је да их зна четрнаест. Увјећавао је и новац који је «придизао од бестија»... Осуђен је био тобож на смрт и пуштен био из тамнице послје двије године.

У Новом га видјех први пут у гостионици, у којој сам се хранио, код њекога Коњевића, гдје су се скупљали знатнији бјегунци херцеговачки, новинари, добровољци црногорски, руски, талијански, — сва она мјешавина што је у почетку устанка наставала у Суторини и слободно ходала по Приморју (као што сам испричао у 2. глави ових **Билежана**). Једнога вечера, пошто посједасмо, уђе осредњег раста човјек, окошт, кратке црне браде, «конаничких» ногу (малко кривих), а по одијелу шарен као дјетлић. Имао је гарибалдинску црвену кошуљу, шарен турски трамбукос око појаса, а остало нешто црногорско, нешто лацманско. За њим уђе млад, снажан Црногорац, разбојничког изгледа, и тај брзо одмаче столицу, па је намјести под Шаренка, па, прекрстив руке, стаде иза њега, сасвим онако као што раде консулски кавазии на Истоку. Пошто господар изабра себи јело, окрете се ка слуги и рече му српски, црногорским акцентом, да се и он прихвати. А каваз се смјерно поклони и сједе за други сто, па, држећи се за револвер, уочи поглед на потиљак господарев. Свак се насмјаја тој комендији. Шарени војвода, одједном се окрете ка њеком човјеку, који је био задубљен у мислима, те га запита француски: — «Извините! Јесте ли ви граф Монтеверде?» — Човјек, забезекут, одговори: — «Ја сам Монтеверде новинар, а не граф! А ви ко сте?» — «Ја сам Дука од Медуне, писар војводе Богдана Зимоњића!... Ја ипак тврдим, да сте ви граф, а знам да сте руски пу-

ковник на расположењу, а сада дописник!» — «Ја вам опет кажем да ја нијесам никакав граф; ја имам пасош!» — «То не чини ништа! Ја сам некада био дука, принц, граф; све што хоћете, и за све сам имао документе!» — «То вам вјерујем на ријеч и по томе судим што сте!... Али, што ви управо хоћете?» — «Хоћу задовољење!» друкну Дука и устаде. Каваз такође скочи и повуче револвер иза појаса... «Хоћу задовољење зато, што сте увриједили мога војводу, што сте у својем листу написали да је поп Богдан обичан муџик, да има бујну и прљаву браду!...»

Пошто се Монтеверде уклони, ми смирисмо Дуку и одобровољисмо га, те нам је причао, а «каваз» је ркао.

У рату се добро подносио; често је, без потребе, стављао живот на коцку. Први је јавио кнезу пад Медуна, ријечима: «Господару, предајем ти се заједно с мојим градом».

Шест година доцније, затекох га на Цетињу оронула, сиромашна, са женом и пуном кућом дјеце; животарио је пишући молбе и жалбе Црногораца кнезу. Пропио се бјеше, те би се ђорнут приказивао дипломатама и странцима: Дука од Медуна нагодни адвокат (*Duc de Medona, avocat national*). Говорио је француски још прилично, талијански слабо; од осталијех дванаест језика не остаде му у, некад силној, памети ни ријечи.

Те године, или годину доцније, изишао је чувени роман Додетов: **Тартарен од Тараскона**, у коме је Дука обесмрћен под именом: принц **Гргур од Црне Горе**, (*prince Grégoire de Monténégro*). Доиста је славни француски писац знао нешто из живота црногорског пустињака, или се, може бити, с њим негдје нашао и познао га под горњим именом. Тек приказује нам Дуку у Алжиру, у часу кад га неки официр проглашује као варалицу у картању, у часу, кад се несрећни Тартарен спријатељи с њим, докле да Дука не опљачка и

остави сама усред пустиње! Најпослије Тартарен се домишља да је тај Гргур од Црне Горе одлежао неколико мјесеца тамнице за варања, и то баш у Тараскону!

Та прилика у роману, који је велику сензацију учинио, немилу дирну господара, његову дједу па и нас све. Сјећам се да ми је кнегињца Милица, говорећи о томе, с горчином рекла: «Зар г. Доде није могао из наше земље што љепше изабрати, него јединог пустињака, који се међу нама родио!»

Али сваки не мишљаше тако и, нажалост, није тако, те ми то управо повода даје да Дука од Медуна оволико мјеста заузме у овим биљешкама.

Доде даде томе дјелу моту: «У Француској сваки је помало Тартарен». Један Француз на Цетињу, који ми је тај роман позајмио на крајку стране гдје је говор о Гргуру, написа: «У Црној Гори сваки је помало принц Гргур!»

Ако није сваки, а оно, било их је и има их доста, те нема имућнијег српског краја гдје не оставише трага. Дука бјеше прирођене јаке интелигенције и имађаше неког полета, те је радио у великом стилу и успио у своме послу необично, те се зато може узети као тип; али по основним подстрекачима и по главном обиљежју, није се разликовао у томе од других својих еснафија. Оно његово правдање: «ја нијесам крив што су они бестије», врло је карактеристично. Варати «њих» кад су «бестије», тј. кад се варати лају то није било зазорно у старој Црној Гори; то је било старинско, опће и дубоко укоријењено схватање, у племенском животу. До владике Рада, (Петра Другог), кад је народ још живио племенским животом, није била никаква срамота красти, варати и друга зла чинити у другом племену. Ријеч «дупеж» не бјеше онда погрдна. «Они» значило је оне из других племена, а немоли оне изван Црне Горе. Пошто владика и кнез Данило гвозденом стегом сјединише племена у народ, онда

се «они» одмакоше; «они» бјеху заграничари, дакле Херцеговци, Бокељи, Арбанаси. Морал је ипак напредовао, кад се од два морала, онај први (за себе) раширио на веће земљиште; тако је нешто и у Турака, а да не помињем сасвим дивље народе. Дука је дакле далеко одмакао «њих», кад је разумијевао туђинце!

Варати другог за своју корист, то је човјеку у крви, а ту тежњу сузбијају примљени морални принципи. Варати непријатеља у рату, не бране ни данас ти принципи. Варати иноплеменика и у свакидашњем рату за опстанак, то је било правило у племенском животу, а рано је још да то ишчезне из душе народне, те га сузбија само страх од казне. Дука је дакле пошао у свијет с том намјером, а мирне душе. Он је при суђењу увјерен био да га велика већина његових земљака истински, у себи, не осуђује; осуђују они само страхљивост, прецењивање живота, немање јуначког поноса, кад устреба. Дука се у рату добро поднио. У другом свијету рекло би се, да је тим загладио своју прошлост; у своме свијету Дука, у истини, није имао шта загладити, него је имао да покаже шта вриједи, као и сваки остали, те пошто је показао, добио је војна одличја и носио их поносито, као и сваки признати јунак. А последије тога, у нашем свијету, мало би се ко либио да одликованом Дуки руку пружи. Доказује ли то да нијесмо «на правој моралној висини», или да смо склони компромисима са савјешћу у таким стварима, или да ми то објашњујемо нејасним законом накнаде, по коме људи који су увијек готови да жртвују живот за неко осјећање (што је највећа моралност), имају права да одступају од мањих моралних запошљеди?

Неке особине црногорског говора, које Вук није забиљежио, могу нешто објаснити црногорско схватање неких душевних радња. Казао сам у почетку да ријеч «добар» значи само јунак, а што

је у нас добар човјек, то је у њих «лијеп», а лијеп је «згодан». Ријеч «лупеж» до скоро није била погрдна. «Бестија» је онај ко се да варати; то је најобичније значење, поред онога «луд». «Лукав» је не само хитре памети, препреден, него поглавито mudar: није увјједа, него је похвала рећи неком у очи да је лукав!

У овоме објашњењу свакако се налазе «олакшавне околности» оним Дукиним земљацима, који по свијету носе на кутијама, на печатима, на картама племићке грбове и предикате, који се не либе просити, а, кад им је згода, надимати се преко мјере и у понашању угледати се час на турске бегове, час на једну врсту блазираних и празноглавих јевропских властеличића....

Усред ратничког «настројења» умножи се мали круг «учевнијех».

Дођоше на Цетиње два бечка ђака, приморац Ф. Ковачевић, који је учио философију, и Лабуд Машов Врбица, који је свршио права. Ковачевић одмах доби мјесто наставника у гимназији; он је као ђак уређивао неки српски књижевни лист у Бечу и пунио га својим pjesмама; од тога листа (чини ми се, звао се **Приморац**) изишло бјеше неколико бројева. Лабуда, средњег сина војводе Маша, поменуо сам раније, рекавши да је долазио о феријама. И онда се видео дјеп и елегантан кавалир, храњеник завода у коме се гаји аристократски и дипломатски подмладак старе државе. Лабуд је као Терезијанац свршио горњу гимназију и факултет, дакле провео у заводу осам година. Али, кад коначно изиде из господског творила, кад га култура предаде готова, као да рече: «ето шта могу учинити», онда се тек видје преображај, супротност. онда се помами женскиње по пријестоници! Павловића и Беару задивило је знањем класика, свакога питомошћу, начитаношћу и знањем живих језика.

Неко за њих рече: «У добри час дођоше ни двије добре пушке!»

Али, нуто ђавола, последије неколико дана, дођоше још четири такве пушке, четири Црногорца правника из Русије, а новине јавише да је готов црногорски Имовински Законик, који је израђивао Богинић. «Чибукаша» (нешколовани чланови великог суда) рекоше: «Е, оволико учевнијех не само што никада не дође одједном, но их нема у сву државу толико. А, нека их, ваистину, нека на прољеће прођу кроз црногорску школу, па онда им је просто, нека суде по Законику!» Од те четворце, један, Пламенац, бјеше «од куће», те га је мјесто већ чекало у министарству иностраних; један, по тврђењу истих његових другова, најспремнији, стаде се погађати за плату, па кад му понудише њешто мало, отиде у Бугарску; остала двојица попричекаше, па постадоше писари код чибукаша.

Одједном се кнез повуче. Дознаде се да ради по цио дан. Мишљасмо да је тај рад у свези са политичким стањем, какво смо ми замишљали да је, али кад опазисмо да често призивље Павловића, онда посумњасмо да би могла бити у зачетку каква нова књижевна работа. Ми се чуђасмо да је господару до тога, а кад разабрасмо да прерађује и раширује **Балканску Царицу**, рећи ће неко готово љутито: «Та што да пише драму он који ће је на љето радити!» Ипак жељно очекивасмо да дођемо на ред као слушаоци, јер кнежева давнашња навика бјеше да сваки свој напис прочита њекоме, да види утисак, да изазове критику и да протријеби језик и интерпункцију, па онда да призива шира кола. Док је војвода Симо Поповић живио на Петњи, он је уживао првине кнежева духовног рада, па га у томе замијени Павловић. А Павловић, зналац у многим наукама, тек се у то вријеме сав жив предаде Даничићу, да од њега научи законе српскога језика; и као сваки неопфит, постаде и он реван гонитељ језичних јереси, па биле и кнежевске. (Јадни бјесмо ми и јадна корист од нас српској

књизи, кад се морадосмо тек «у потоњу», пошто се већ прочусмо као њеки књижевници, упознати се граматиком рођеног језика).

Као што сам раније испричао, ми сви писменији прошле зиме иђасмо на књижевна сијела у двор, гдје нам је господар читао своје дјело; дабогме, сад бјесмо радознали да видимо како ће се дјело преобразити на боље; али замислите како су горјели од жеље скородошли «учевни», међу којима бјеху два стихотворца, Ковачевић и Врбица. (не Лабуд, него Марко из Русије. Лабуд се баш није заносио).

Усред тога очекивања бахну Липовац на Цетиње. Српска га влада ипак пусти, пошто га је неколико недјеља држала у затвору, те дође, мислим, преко Италије, на Бар. Бјеше му онда око тридесет година, а бијаше повисок и вицкаст, угледан, веселе нарави, оно што се каже, симпатична појава. Имао је браду, црну, раздијељену а ла Максимилијан, врло његовану. Уз то, знало се да има имање у Русији, и то га је највише дигло пред очима земљака, јер од «празнова», који се врати из свијета, горег човјека нема, већ Црногорци. Липовац се већ на први мах битно разликовао од својих земљака, јер нам је хумористично причао своје скорашње доживљаје, подсмјејивајући се и другим и себи; а заиста је имао хумора; уопће, није позирао, није «важничио», није се прецењивао, а ипак се видјело да сам себе цијени колико је доста, да се о себи може и нашалити и друге пустити да га мало огребу.

И он је вјеровао да ће на прољеће бити трке; зато и дође, вели. «А, међутијем», вели, «жа би ми било да погинем прије но што објелоданим моје пјесме! Донио сам их пуну торбу. А, Бога ми су лијепе, виђете! Чекајте докле вас почнем гњавити!»

Што сам га дуже гледао и слушао, све ми се већма чинило да смо се његдје давно познали,

давно, као дјеца, и за кратко, а кад помену своје pjesме, онда га се сјетих, и сјетих се да је говорио далматинско-талијанским наречјем, као какав прави примјерски берекин. Говорих му тим језиком: — «Све ми се чини да смо се ми познали једном у Задру, за вријеме ферија! Били сте на проласку из Загреба, као ђак петог или шестог разреда гимназије и читали сте ми једну вашу pjesму штампану у Бијенцу!... Да вам кажем и коју! Њеже јој име: «Краљева дубања!»... — «Оштија, ти си то!» викну Липовац веома обрадован. «Сад се свега спомињем! Провели смо дијелу ноћ заједно и обећали један другом да ћемо писати! Дакле тако!? Овђенак се наосмо и то...» — «И то, ти као прослављени кондотиере нешто већ налик на Гарибалдија, а ја... ја озарен првим зрацима славе, јер сам штампао прву своју причу, која је готово обиграла свијет!»...

Јован Поповић Липовац бјеше родом из Грађана, син једнога од оних исељеника црногорских што побјегоше са Ђорђевићем и осталим Петровићима, за вријеме кнеза Данила. Јован је провео дјетињство у Котору, Задру и Загребу. Рече ми да је из Загреба прешао у Београд и ту довршио гимназију. Одатле је отишао у Петроград, на универзитет, гдје га затече српски устанак, те отиде у Херцеговину, одатле се врати у Русију и ступи у војску као добровољац. Шта је даље било с њим, испричаће нам службени лист црногорски. Јер чим се дозна да је Липовац на Цетињу и у милости кнежевој, аустро-мађарски листови осуше ватру, називљући Липовца свакојаким. Глас Црногорца (почетком марта 1884) донесе ову одбрану: «Из вјерна источника знамо да је Липовац у све ратове био командир чете «Изгубљене Веце». Под Авлијар, први се попео и посјекао турскога команданта, зашто је добио крст Светога Ђорђија 4. реда. На Девебојни, 1878, стео је осам топова и заробио све топнике, зашто је добио крст Св. Ђорђија 1. степена, број 14, ко-

јега не носи ни један официр у милион руске армаде.¹⁾ У Азији, у вријеме штурма Тео-Теке, показао је такве услуге, да је добио орден Светога Владимира; осим тога и другијех десет ордена; добио је од Цара на дар богати спахилук у Криму и дослужио се личним заслугама у двадесет седмој години чин капетана. У погледу свега овога Н. В. примило је Липовца као Црногорца и поставило га Својим ађутантом и сад се налази на Цетињу, далеко од мисли занимати се са четништвом».

Тај чланчић није изишао одмах, првих дана по доласку Липовчеву, него три мјесеца доцније, али га ја пренесох овдје, јер је тако згодније, да читаоци имају одмах њеки цијелокупан утисак о Липовчевој прошлости. Оставно сам језик и стил какав је у Гласу, те се види, да то није писао Павловић.

Кад Липовац пође први пут у двор, дочека га гомила простијег свијета пред локандом, да се нагледају његова богата руха и небројеног «ордења»; једино му замјераху што није обријао браву. Црногорци је не трпе. Готово сви што дођоше са школа, дођоше брадати, али, чим презеше домаћу ношњу, морадоше је обријати. Липовац се помало зарицао да се неће растати с њом, али се мислило да ће га кнез приморати. Сјем те замјерке, људи из горње «пљаче» рекоше да млађег а јуначнијег, китљастијег и богатијег Црногорца не видјеше; јер се за оних неколико дана свари легенда о Липовцу.

Врати се из двора као кнежев ађутант. Мени, у првом сусрету, берекињским начином и језиком рече: «Њенте гвера! Паже профонда! Тути фаре-мо поежије! Ма ла мија барба решта!» (Нема ра-

1) Треба разумјети солдатски крст св. Ђорђа, а не официрски, јер такав првог реда може добити само главни заповједник побједне војске.

та! Дубоки мир! Сви ћемо градити стихове! Али
моја брада остаје!)

Тај глас мало нас је расхладио, Старога нешто
обрадовао.

Кнез је Липовца одмах заволио, те од тада го-
тово не избиваше из двора. До мало дана, уз
Павловића и њега и још два ађутанта (Блажа
Петровића и Петра Машова Врбицу), прибројих
се у «кнежевски pjesнички савјет», како то назва
војвода Станко Радонић, велики непријатељ
«скриба».

Кнез нам читаше свој прерађен и већ скоро
готов драмат; читаше, понављаше без одмора,
тријебећи језик, мијењајући ријечи и стихове,
наводећи нас на препирке без краја. У томе кнез
бјеше заиста неуморан; ја се и данас чудим како
човјек може толико пута читати своју ствар. Од
писаца које сам познао, сличан му само бјеше у
томе прото Сундечић, који је знао наизуст њеко-
лико хиљада својих стихова и у свакој пригоди
знао по који изрећи. Јадни Сундечић не могао је
бити гдје му је мјесто било, у «pjesничком савје-
ту», јер му син један, зрио младић, бјеше тешко
оболио.

Ондашња **Балканска Царица** бјеше сва у да-
нашњем другом чину; прве четири појаве састав-
љаху први дио, а пошљедња пета, други, — бје-
ше дакле позоришно дјело у двије радње, са
осам лица; бјеше једноставно, а по начелу: што
мање лица, а што више радње. И данас је тај
чин сам за себе цјелина јасна, језгровита, доста
сугестивна; у њој се сва радња стекла око глав-
ног лица: Станка. По моме данашњем мишљењу,
тај други чин, та првобитна цјелокупна **Балкан-
ска Царица** складнија је и од јачег утиска од по-
тоње, која је постала дометањем двају нових чи-
нова и четрнаест нових лица, сјем небројених
фигураната; али сам се онда и ја слагао с онима
који жељаху да драмат буде романтичан, да
у њ уђу и говоре: стари Црнојевић и старији му

син Ђорђе, њихове жене, њеколико војвода, Тура-
ка, сељака, итд.; да у њему буде што више за очи,
призора дворских и ратничких, дакле, вијећања,
скупштина, бојишта; поглавито пак да буде што
више пригоде и прилике патриотским тирадама
и декламацијама, да узбуди, што је могуће више,
алегорије ондашњем политичком стању и народ-
ним тежњама. Еле, жељасмо да Балканска Ца-
рица постане онака, кака је доцније пуштена у
свијет... Али онда кнез остаде при својој пр-
вом укусу и изрази, те закључујем да би боље
било да у књижевним својим радовима није слу-
шао ничији савјет!

Шире коло слушалаца бјеше пробрано, а у нај-
шире једнога вечера имадоше приступа и пер-
јаници и готово сви писмени Цетињани, само
што у њему нико немађаше «савјетујућег» гласа,
ни права на примједбе, или каке приједлоге;
кнез је читао и устављао се докле би минула
грађа одобравања, па би читао даље, и све тако
наизмјенце.

Најпослије сврши се читање, настаде гозба и
чуше се «одједи публике». Највише је грајио
управник вароши Томаш Вуковић, човјек дебео,
рјечит и сентименталан, све то у необичној мје-
ри. Рођен Црногорац, од рода књезићина, али је
дјететом отишао у Србију, гдје је изучио бого-
словију, био чиновник, па најпослије и народни
посланик у скупштини. Због политичких узрока
побјегао је из Србије и дошао на Цетиње, гдје га
кнез постави за полициског старјешину, премда
би за какву другу државну службу подобнији
био. Томаш, разумије се већ, и он велики кафан-
ски политичар, а и слободнији од нас осталих,
покушавао је да се закачи за њеки стих, па да
распреди о политици, али се кнез не даде на-
вести.

Кнез запита Беару: «Шта се теби чини о овој
мојој работи?» — «Господару, ја се у то разуми-
јем таман колико и магаре у кантар, али, на мо-

ју душу, задовољан сам, врло сам задовољан!» И трљаше руке од задовољства, а већ сви разумјемо, због чега је оно.

Кад наста мало тишине, рече кнезу нови ађутант: — «Ми сви кажемо, да је ваша драма лијена, господару. И јест лијена! Али њену праву вриједност, њене недостатке и добре стране, могли бисмо право оцијенити, кад бисмо је видјели на позорници!» — «Тако је!» потврди кнез. «Па ето, чекајмо до љета, дако наиђе каква скитачка позоришна дружина!» На то Томаш викну: «Далеко је до љета и ко зна шта љетос може бити! Да ми је то што прије виђет! И зар ти скитачи умију говорит по нашку, овако чисто црногорски, ка што је то писано? Боже сачувај! Не би им сваку трећу разумио, — нагрдили би ти, господару, твоје лијепе стихове!» — Готово сваки потврди да је тако, а Липовац прихвати: — «Ни најбољи глумци у Биоград не умију говорит нашијем говором. Да ви их је само чути, рецимо у Бановијем комадима!» — «Ваљда прећерују, ка Љубо за «вјечеру»? — «И још горе! Па онда, не налазим да доликује да ваше прво драмско дјело, које, ка што рекосте, нећете засад објелоданит, играју којекакви, који први наиђу!» — «Е па шта би ти стео, чоче!» Не могу ја друге створит!» ... — А Липовац: — «А што не бисмо моргли ми, нас њеколико проват!? Ево ја... напријер ја, мога бих, Станка! А да, божа ти вјера, глумац још нијесам био, ал ћу проват и то! А ево чујте!»

И отиде наред дворнице.

Тај његов неочекивани приједлог учини нам се чак и настран!

Липовац причека да се смиримо, да се радозналост надражи, па, као што је прописано у почетку 2. чина будући се и протежући се, започе:

Из Скадра овђе! тамо из Љеша!

Та то је трчаг, добри Угљеша!...

Како сам спава'... како сам снови'...
А у бој густу сву ноћ сам бива'...
Слијета' Турке уз Кастриота,
Тамо се амо проз поља мота',
По Дибри трча, горе и доље,
С Турцима бих се до миле воље...

Говорио је са добро погођеним изразом човјека који се буди; ријечи су текле природно, баш као да бијаху његове. Кнез хтједе да запљеска, али Липовац рече:

— Молим да ми њеко шапти! Нијесам даље сигуран!

Павловић узе рукопис, стаде иза њега и поче шаптати и «давати му шлагу». Кад дође до монолога, Липовац поче с највећим патосом:

Дивна је Зета и Кучка гора
И све је дивно управ до мора!....
Поља су родна, богата села,
А чељад здрава, чила, весела!....

Заносио је и заносио се право црногорски, те је сваким новим стихом и покретом освајао слушаоце; очевидно ми је било и да се вјежбао и да је имао у памети кретања каква добра глумца, јер је приказивао заиста умјетнички. Дуго је трајало док се стивасмо; кнез је био одушевљен. Липовац, вратив се на мјесто, рече смјерно: — «Ето, господару, видите да није лоше!»

Кнезу су очи пламтјеле од узрујаности. Рече му с увјерењем: «У тебе је изгубљен велики глумац!... А да ко би мога Деана?»

— «Ја!» викну крупни Томаш и од страха да га не претече њеки од многих који се јављаху, изиде из гомиле, млатајући рукама: «Молим ве, господару, само да провам: Деан је био старији чојак, дакле то мени личи! Дед, господине Јово, нађиде оно, ће се поинаде њих два, Станко и

Деан!... Одиде. Липовче, да се најприје поца-
вљамо, па да ме пробудим!»...

Колерични Томаш бјеше као створен за таку
сцену, те му је збиља ишло, а кад се стровали
од сабље Станкове, заори се смијех. Устајући,
Томаш запита: «Е ово ми већ нико не узме, је ли,
господару?»

Стадоше се грабити, ко ће још што. Беара, до
кога сам сједио, гледајући Липовца (кога је та-
кође од дјетињства познавао и волио) рече: «—
Фиол дуна тећа! (Доначки син). Какву ће још тај
улогу одиграти!» Из шале навалисмо на Беару да
буде Перун, па озбиљно заокуписмо Павловића,
и он се прими. За слуге се нико не отимаше; ја
се јавих за једнога. Онда кнез рече: «Сви се оти-
мате да играете господу и војнике, а слуге неће
нико, само Крајишник пристаје да представи јед-
нога! А ко ће другога?» заврши и значајно по-
гледа свога рођака Марка Петровића, који се ве-
село прими. Тим бјеше пресјечена свака могућа
прикривена противност за такве рабове; кад један
Петровић може приказивати (и то приказивати
слугу!) у господаревој драми, може сваки!

— А шта бисмо за ђевојке? запита најпосли-
је кнез.

Павловић одговори: — Лако ћемо и за њих!
Има учитељица!

Онда се кнез уозбиљи. Позадуго је упредао бр-
кове, замишљен, намрштен, док не рече:

— И ви, збиља, мислите, да бих ја допустио,
да један мој рођак, један мој ађутант, официри,
професори, виши чиновници, буду комендијаша,
па ма и у мојој драми!?

Згледасмо се, пренеражени: већ неки отворише
уста, ваљда, да повикну: «Тако је, господару,
опрости!» али Липовац одврати:

— Господару, да је то зазорно, ја се не бих
нудио! У Русију није то зазорно ни највећим
кућићима, наравно, који то не раде за новац.
Ето велики књаз (не знам кога рече) често игра,

наравно не у јавном театру, ни с правијем глум-
цима, но ка' дилетант, са својим паровима, у за-
творени круг, за своју забаву! А у Француску
продуцирају се и највећи великаши, кад се ради
у добротворну сврху!

Кнез га оштро посматраше, па се ублажи:

— Е то разумијем и то одобравам, кад је у до-
бротворну сврху!

Сви викнуше једногласно:

— Па и ми ћемо тако!

Липовац настави:

— Још нешто, господару! Ми јесмо ваше слу-
ге, и сваки је у неком чину, али, допустите, ми
бисмо могли то предузет, по нашој иницијативи.

— Како то?

— Као чланови Читаонице! Ми смо сви чланови
Читаонице. Ка' такови, ми бисмо могли при-
редит играшку, предавање, представу, макар как-
ву културну забаву, увјерени да бисмо вазда на-
ишли на највише ваше одобрење. Наравно, у ови
случај, требало би, да измолимо у вас ваш ру-
копис!

— Е јеси, ваистину, ти неки адвокат! рече кнез
смијући се... Ево морам јавно признат, да твоје
разлоге не могу побит!

Тада се Павловић поклонил и изговори свечано:
— Господару, ова мисао господина ађутанта Ли-
повца заиста је одлична и утврђује опште ми-
шљење о његовој необичној увиђавности. Ја се
само чудим, како така проста мисао, која се са-
ма намеће, не дође ником другом! Е, али то је
као и са Колумбовим јајем! Ја је, дакле, прихва-
ћам и као председник цетињске читаонице, — а
увјерен да ћу тијем изразити жељу свију чланови-
ва, — усуђујем се најпозније замолити В. В. да
нам изволи дати у зајам рукопис Балканске
Царице, да је добровољно позоришно друштво
читаоничко буде могло приказивати!

— Фјој де теће! Фјој де теће! мрмљаше Беара,
чупкајући брадицу... од куда се брже створи

позоришно друштво, кад нико, бар од нас већине и не снјеваше о томе!

Кнез одговори:

— Добро, г. предсједниче, пристајем! Нека ви буде срећно!

Кад престаде урнебес, он додаде:

— Не само то, него вам обећавам да ћу на прољеће подићи велику зграду, у којој ће бити позориште, музеј и читаоница!

Послије другог урнебеса, кнез настави:

— Још нешто! Ето у сусјеству једнако говоре да ми само о злу мислимо, о рату! Тврде једнако да овијех пошљедњих година у моју државу није ништа урађено за културни напредак, премда има доказа много колико је учињено! Наумио сам дат један доказ више! Господине предсједниче, одмах сјутра поручите једну добру штампарију, коју поклањам друштву читаонице. У ту ће се штампарију штампат један књижевни лист, у који ћу и ја, колико будем могао, судјеловат. Има ве, фала Богу, доста, који умијете пером владат и лијепе ствари приказиват, да се народ наш и просвијетли и оплемени! Ја сам вазда вјерова да је перо силније него мач; да то нијесам вјерова, не би га се ни лађа. Чусте ли у моје дјело ће рекох: да је наша земља не само јуначко гнијездо, но и гај пјевача!... Ја желим да тај лист почне излазит, ако је могуће, још од нове године! Примате ли се за главног уредника, г. Јово!

— Врло радо! рече Павловић...

Шампањац запјени, здравице се изнизаше, изидосмо пијани... од културног духа, који нас, одједном, ненадно, силно проже! па дочекасмо дан у локанди.

Сутрадан неколико писара исписиваху улоге, а нађосмо двије ученице из института, које ће приказивати Даницу и Марту; дан послјије, сви ђаци декламоваху по пјаци Балканску; трећег дана држасмо прву пробу у новој кући војводе

Врбице, која бјеше изидана и покривена, а изнутра још не преграђена, дакле као поручена за привремено позориште. На брзу руку подиже се позоришница: њеки мазало наслика завјесе и кулисе. Павловић нам бјеше артистички управник. Кнез поче долазити на пробе; десетари једва могаху одбијати гомилиу.

Само се по себи каже, да опет «учевне работе» узеше мах над војним, да скочи цијена перу! Сердар Перо Матановић поче писати драму Бој на Грахово, — њеко други другу, а сваке се постара да научи на памет што више господарских стихова. Сјем тога, нас десетак, које је кнез показао, а на које је Павловић рачунао, почесмо «састављат». Обична питања бјеху: «Шта састављаш? Колико си одмака?»....

Свак је мислио, да ја имам готових прича, (као што су Липовац, Ковачевић и М. Врбица имали готових пјесама), па да их само дотјерујем, а ја сам био на чуду. Павловић се нарочито уздао у мене и савјетовао ме да израдим какву дугачку приповијетку, која ће пунити лист цијеле године. Ја сам почињао, а слабо одмицао; почео бјех причу њеку из приморског живота; па другу историку; па трећу алегоричку... па све тако, почни па клони. Био сам, на махове, пун поуздања у себе и сумње у своју моћ; што ми се јутром чињаше лако, то ми се вечером чињаше немогуће!

И тако та «жестока година» на крају свом изврже се у тиху мирољупку, која поче тежити једино ка културном напретку!

Глумиште и завјесе саградише и измазаше мјесни марангуни. Та ријеч у млетачком дијалекту значи «дрводјеља», али по Црној Гори, сјем тога, она је погрдан назив за све ускогаће нижега реда, били они наши Приморци, или туђинци, били занатлије, или скитнице, без посла. Прави марангуни, и у обичним приликама на Цетињу, веома су скупи, а када им дође руке, онда просто одиру; ваљда нигдје у Јевропи марангуна

зарада није већа, а то је стога, што је онамо живљење сувише скупо и занатлијама, што их је мало и што су сложни. Можете, дакле, мислити је ли нас глумише мало стало.

Двор даде у наруч фотеље, ћилимове и господске ситнице за украс; из гостионица и бољих кућа узесмо столице; с муком понамијештасмо пећи и повјешасмо петролејске лампаде по пространој, непреграђеној згради.

Зима је дотле била блага, те стога, а још више зато што се по цијелој држави рашчуло бјеше, «да ће се говорити велика књажева пјесма о црнојевцима», стиже на Цетиње више главара и других људи, него почетком минуле године; дође доста и старјешина Мухамедове вјере из Зете и барског и уцињског приморја. Историска свијест у тијем крајевима, као год и у старој Црној Гори и у Херцеговини, снажнија је него по осталим дијеловима нашега народа; управо по осталим земљама слабо је и има. Кољеновићи, који примише Мухамедов закон, добро знају ко су били Балшићи и Црнојевићи, и вјерују да је Станко примио Мухамедов закон, као што учинише и њихови стари. Дођоше да чују «велику пјесму», да виде како кнез суди о догађајима и људма из оних мутних времена; њихова радозналост не бјеше она обична, какву по свијету изазива нека књижевна или драмска новина; њихова радозналост бјеше много живља и помијешана са чежњом, са стрепњом, као кад се јавно говори о догађајима присним, домаћим, данашњим! Да «велику пјесму» бјеше сјпевао ко други, доиста и онда би њихова пажња била заголицана и онда би жељели да се увјере, говори ли пјесник правично; али кад је њен творац господар свију њих, потомак вођа у вјековној борби за одбрану «старога закона», најугледнији представник српско-хришћанског предања, онда је природно што с убеђењем очекиваху приказ. Ја сам о томе разговарао са њеким беговима из Подгорице и Бара

и са муфтијом уцињским. Учтивошћу и опрезношћу, које их вазда одликују кад је ријеч о таким тугаљивим питањима, они тражаху да дознаду: има ли у томе новом «Горском бијенцу» чега грубог, уврједљивог према Исламу, као што тога има у Владичину? Бојаху се призора као што је онај са хоћом Брунчевићем и пословица и изрека, налик на ту: «Нико крупно ка' Турчин не лаже» итд. Ја их обавијестих да у новом историском драмату лица говоре онако, како би од истине говорила; свако велича и хвали своје, што боље може, али, ако туђе куди, увијек га и у томе прати помисао да ће му се вратити мило за драго!... И напима, особито Херцеговцима (мислим онима што су придружени Ц. Г., Бањанима, Пивљанима и Дробњацима), на страховање, е кнез сувише диже Турке, одговорих: »Не, вистину, него се дижу они сами, колико год могу, а ви добро знате да се имају и рашта дизати!»

Иако ти људи немају појма о драматској умјетности, ипак колико познају природну позорницу догађаја који се нижу у кнежеву драмату, толико схваћају моторе страсти и неминовне сукобе и трагичну величину свега тога, јер већином и сами учествоваху у тој борби; најпослије, то је неначет дио народа, који нам је дао толике пјесничке љепоте у својим умотворинама. Кад се све то узме на ум, видјеће се да такве публике пред једним глумиштем нема нигдје на свијету, да нешто слично томе бјеше само у јелинском народу у доба Аристофанова и Есхилова.

Ми, пригодни глумци, бјесмо прожети жељом да добром игром угодимо и писцу и својој сујети, а у исти мах осјећасмо и сву одговорност према захтјевима гледалаца и писца, осјећасмо колико много зависи од савјесности свакојега од нас, да се што не помјери у складу цјелине.

Писац бјеше у заплетенијем положају од обичних писаца позоришних дјела, који само од писмене критике очекују суд за своју работу. Кне-

зу је морало бити највише до тога, како ће његов народ узети к срцу и ка памети његово виђење онога дијела историје који је зачетак нових судбоносних догађаја што испунише четири вијека живота црногорскога и пограничког; хоће ли народ схватити поуке прошлости, како ће узети њеке наговјештаје који се и сами намећу?..

Другог дана нове године, с вечера, за тињ час испуни се позориште друштва цетињске читаонице. Ред је владао док уђоше: двор, дипломате и знатнији поглавари, — а за тим навали свијет као силна бујица. Улазак бјеше бесплатан.

Липовчево глумљење одмах занесе гледаоце. Кнез први закуца сабљом, а на тај знак пјескање испуни кућу. И даље се очекивао његов знак, а опазисмо да он већма призивље пажњу публике на мисли, него ли на вјештину глумовања.

Крупни и плахи Томаш Вуковић, коме свјезе успомене демагошког проповиједања по Србији дадоше полета у улози Дејановој, изненади већма публику. Кад, истргнув сабљу, загрми: «Црнојевићу! Црна је Гора и наша, људи!» настаде тајан, па се диже прави лом. То је напомињало гром, који изнебуха тресне усред грмљавине и сијевања, те се према његовој силини, пређашња тугава и блештање чине ситнице. И дотле се с глумишта, на махове, говорило из душе народне, али то бјеху мисли обичне, допуштене и у феудално доба, али ријечи: «Црнојевићу! Црна је Гора и наша!» што Дејан узвикну, то се крило и крије у дубини народне душе, те се истаче тим већма што потече из кнежева пера. Истина је, да то Дејан одмах плаћа главом, да, али тек рече, па умрије.

И Мухамеданци бјеху срећни слушајући величања Ислама и турскога јунаштва.

Одушевљење све већма обузимаше гледаоце; фикција све већма постајаше као збиља, запетост дође до вршка... Сумњам да је у наше вријеме други који пјесник славио таку побједу, да

је доживио такве тренутке, у којима душа цијеле гомиле тако потпуно вибрира с његовом заједно, у којима, међу мноштвом, нема других мисли ни осјећања до оних који су се у њему зачели и развили! И ја ево признајем да никада послје није сам доживио тако интензивних емоција, иако сам имао прилике да се дивим великим глумама и правим чудесима глумачке вјештине! Свакако, осим напоменутих прилика, много је приносио таквом успјеху и црногорски дијалекат; само Црногорци и они који су међу њима дуже живјели, могу, потпуно разумјети «со» и танчине црногорских изрека, које су готово неразумљиве осталим Србима, а већ у пријеводима постају «мртво слово». Како је истина да свако умјетничко-књижевно дјело, у пријеводу, много губи од битних одлика, тако је истина, да преведена «Балканска Царица» двоструко губи.

Најлошије су глумиле двије дјевојчице из више женске школе, које приказиваху Даницу и Маргу. Оне су се кретале и говориле онако, као девојчица кад декламују о светосавским забавама. Али њихова невјештина, бар у очима већине публике, није много одударала; јер тој публици, љубав, као силна, неодољива страст, не иде у главу, а љубавна пренемагања управо су јој смијешна. Зато Даничино кукање у првој појави наводило је мрке ратнике на смијех, а стидљивост њихова чињаше их симпатичним. Па онда, у свој тој оригиналности, не бјеше најмање необично то, гледати и слушати праве Црногорке на глумишту! Доиста, тада се први пут то доживјело. Од женских, посађених иза људи, често се чуше узвици и смијех: «Чујеш ли је, шта говори, трјељница је погодила! Аох, бруке! Јаде јађене!»

Послије представе кнез изрече Павловићу своје велико задовољство, те ми, глумци, и још многи млађи чланови читаонички, отидосмо у локалду да проставимо успјех. Вјечити зломишљенак туровни, мрзовољни Павловић, преобрази се, по-

стаде као чауш у сватовима; тим је казано како је расположење било у нас млађих и иначе веселих. Замишљам да је тако душевно стање могло настати у средњем вијеку, у неком граду талијанском, у близини каквог малог владалачког двора, кад оно духну дух ренесанса и пробуди у људма учмале тежње ка уживању умјетничком, ка радостима живота, ка античком погледу на свијет и на живот, наком феудалне и сколастичке стеге и суморности! (нако раздрагани, ми сновасмо како ћемо његовати и снажити културна срества, прије свега позориште и наш књижевни лист (који тек што се није појавио), па онда музику. Одлучисмо се да те зиме дајемо низ представа; први избор паде на Максима Црнојевића. Благо Петровић, кнежев рођак и старији ађутант, понуди се да глумије главног јунака. Блажа је доиста на то навела помало и суревњивост на млађег друга, Липовца, али Блажо бјеше истинска умјетничка природа, а уз то, као новосадски и београдски ђак, имао је прилике да посматра у тој улози Телечког и друге добре глумце. Поред тога, ласкало нам је што члан владарског дома сам, драговољно, ступа у наше дилетанско друштво. Госпођа Павловићка пристаде да глумије Јевросиму, остали остало, те се тако придадоше друштву нове снаге.

Говорећи о Максиму пријеђосмо на његова писца, чија нас је судбина веома занимала. Знали смо све што је с њим било. Прошле јесени (1883) морао је побјећи из Београда; налазио се на зимовнику у Сомбору, код једнога пријатеља. Лазо, осим великог гласа књижевничког и анедоката који кружаху о његовој настраности, бјеше на Цетињу лично познат и у доброј успомени. Први пут је долазио о крштењу нашљедника пријестолу, год. 1871; другом, бјеше га послала српска влада у повјерљивој мисији за вријеме босанског и херцеговачког устанка, пред оглас рата; најпослије, за трајање рата, био је горе као

дописник њемачких новина. Пошто смо знали да је своје знатно имање потрошио и да му, због његових политичких назора, нема више станка ни опстанка у Србији, мишљасмо како би лијепо и добро било кад би му се нашло посла међу нама, како би наш књижевни лист могао тек онда цвјетати! Њеки су били мишљења да би баш најбоље било, кад би се он примио уређивања књижевног листа; други би му, као добру зналцу туђих језика, радије дали службу у министарству иностраних дјела; трећи би желели да му се да мјесто у већ устајалом и анахронистичном црногорском великом суду, гдје би, као правник, најзгодније дошао, итд. Павловић, за кога смо знали да је не само давни и присни пријатељ Лазов, него и велики поштовалац његова талента, ћуташе за вријеме тих разговора, али на крају, притијешњен наваљивањем, рече: «Хе, ко зна? Може бити да се о томе већ ради, да нам Лазо дође!» Од тога тренутка бјесмо увјерени да ће доћи и по Цетињу се рашчу: «Е долази они чувани вилозов Лазо, те вазда иде гологлав и ка манит!»

Сутрадан приказасмо поново Балканску, уз улазне цијене. Доходак бјеше намијењен читаоничкој благајни — која, занато, бјеше баш добро оглађњела! Пулика је била готово иста, успјех такође, доходак обилат. Одлучисмо да је дамо и по трећи пут, али пошто се главари из унутрашњости разиђу, како ће моћи доћи сви Цетињани и «сва чељад са цетињског поља, која ту работу милује».

Павловић ме заокупи да дам причу за Црногорку. То бјеше име новом листу, чија се садржина већ слагаше у новој штампарији. Име није било ново, јер, прије рата, уз службени лист Црногорца, изашло је двадесет и неколико бројева књижевног листића Црногорке, под уредништвом С. Поповића. Улазак у штампарију бјеше забрањен (слагачима бјеше стављен катанац на уста), а уредник Павловић на питања: «Ко

је дао рукописа? Шта је ко дао?» одговараше само, да је Липовац дао једну своју пјесму, а на остало се тајанствено осмијеживаше. По томе држасмо, као у воску, да ће на прво мјесто доћи почетак Балканске. На то смо највише полагали, ради претилатника, управо ради «поплатника». Од мене је он тражио приповијетку из црногорскога живота; ни он, ни сарадници не помишљаху, да бих ја могао написати што друго, а не баш причу из Црне Горе, а да би ми и честољубље и друго што разбудило, увјераваше ме да и кнез то очекује и да је испитљив због те моје књижевне работе. Дале ми рока најдуже још три дана и узме ми ријеч.

А ја не бјех још ни ријечи написао! Колико сам дрљао и колико се око те работе мучио, напоменуо сам на крају пређашње главе. Сад, послије уредникових напомена, опомена и наговјештаја, тврдо одлучих да не пишем приповијетку из црногорског живота, него ма какву другу, зато што бјех начуо да се она прва (пригодом женидбе к. П. Карађорђевића), приписује «ципан цијела» самом кнезу; они који бјеху мање зловни, тврђаху да је не бих био кадар обрадити, да ми кнез не бјеше сасвим потанко дао приједмет, на послије још написе поисправљао. Дакле, из кичељства, честољубља, нијесам то хтио, али други, претежнији разлог, бјеше у мојој ђуди. Ни онда, као ни данас, није ми се милило обрађивати догађаји који ми није правце ушао у главу, или бар који није много сличан какомко који сам ја доживио. Сутерирани приједмети за обраду, не само што падају на неплодно земљиште, него ми постају антипатични. А већ ми бјеху дојадиле сујесте те врсте, почињући од кнеза па до последњег «љубитеља умјетности», све махом романтичне ствари и са тежњом на театрални ефекат, дакле, махом супротне мојој реалистичној ђуди и тежњи да ми прича не буде без идеје, иако ће бити без тенденције. Срећом мојом, утјепај руске белетри-

стике био је јак на мене, иако требаше доста времена да нови укус замијени пређашњи, створен и отхрањен у талијанској лијепој књижевности. Добро се сјећам шта ми је кнез сугерисао да обрадим; напоменућу само тај једини примјер, по коме се могу цијенити сви остали... «Узми», рече ми, «један догађај из нашега ратовања против Француза, почетком овога вијека, пошто они заузеше Дубровник. Свети (владика Петар 1.) водио је Црногорце. Имаш ту вазда епизода, ал' ево ти једне згодне за причу. Један Чевљанин ухвати у околини дубровачкој њеког младог попа властелина, необично згодна (лијепа) младића и одведе га са собом на Кчево. Поп се звао дон Антонио!»... Настају «прикљученија» дон-Антунова, његов невјероватни преображај у Црној Гори, што би све било, колико на удивљење читаоцу, толико на част новој постојбини свреимантиној, јер, по себи се разумије, да се морао распопити.

Прије свега, од тога свега није се десило ништа, нити ишта, што би личило на истину, што би могло бити. Баш напротив! Јер да је мрки Чевљанин задесио латинскога попа, ма како он «згодан» и кољеновић био, без сваке сумње одсјекао би му лијепу главу! Јер у оном походу на Дубровачко (на Конавле и Жупу) и на град, Црногорци су уништавали све што је «латинско» и сваког «Латинина» који им није могао умаћи! Друго би нешто било, кад бих из тих прилика узео као приједмет причања душевно стање владицино, који је узалуд настојао да заузда дивљаштво, који је узалуд покушавао да оразуми своју паству и војску, да Добровчани нијесу «Латини», коме су ти догађаји загорчали старост! Најпослије, могао бих узети и сушту истину, ијелокупну, али једино у намери да прикажем жалосне сукобе, као неминовне пошљедице ондашњег културног стања једног дијела српскога народа, — чему, занаго, он не бјеше крив.

Те помисли пролијетаху ми главом, докле је

господар китио своју фавулу; отидох са нелојалним осјећањем непослушности, нако иначе бјех лојалан.

Најгоре бјеше то, што нијесам могао потпуно задовољити природну и јаку жељу да, слободно, без устезања, искажем неколицини све што ми се комешаше у глави и у срцу, бар око тих работа; читаоци који су пратили ове биљешке од почетка, разумјеће зашто. У старца Беару имао сам пуну вјеру, као што сам цијенио његово знање, његову јаку логику и проницавост, али ме старац не гледаше радо на томе путу, а, као што већ рекох, презираше наше књижевне работе. Послије њега, најближи и најбољи ми ослонац бјеше Лабуд Врбца, с којим сам тада читао немачке класике. Лабуд ме утврди у тежњи да пишем само оно што ми навре, одлагајући свако «житејско попечење». Он сам пак не пристајаше да буде сарадник Прногорке.

Ја сам од дјетињства свог имао у памети, помало и у срцу, личност једну необичну. Бјеше то дјечак грбав, ружна лица, а бистар и добре душе, толико добре да га све поруге и сва кињења не учинише злим. Сам научи читати и писати, а заносио се за свачим, што му се чињаше лијепо. Звао се Тадија. Наумих, дакле, да тога Тадију, онаког каквога је Бог дао и у каквим је домаћим и другим приликама био, пренесем у јужну Херцеговину, јер кад би га оставио у Далмацији, не бих знао шта ћу даље с њим, сјем да до краја буде жртва злог удеса свог. У Херцеговини ће Тадија случајно свратити на себе пажњу неког настраног, али душевног калуђера, јунака и шаливчине. Задуго ће Тадија служити калуђеру као пука разбигрита, али, мало по мало, видећи га умна и добра, кале ће се тађи душе, те ће га почети учити књизи и, изим шале, почеће у њему развијати све добре особине. Дијете ће нагло напредовати, те ће се сваки чудити чудној работи. Кад Тадија стане на снагу (на сво-

ју јадну снагу!), букнуће устанак и он ће у њему, као писмен, разборит, правичан и жарки родољуб имати знатну улогу. У устанку имаће прилику да се позна и спријатељи са њеким младим, образованим и имућним Приморцем, лијепим примјерком културе. Доживјеће битке, доћи ће у додир са талијанским Гарибалдовцима, са Прногорцима, познаће дубровачко и бокељско приморје, биће гост младог побратима Приморца и заљубиће се у сестру његову, дивну дјевојку, која ће се Тадији одазвати топлим пријатељством, али не љубављу. Зато ће Тадија тражити смрт на бојишту, и наћи ће је, — даће живот за два најлепша осјећања.

Дакле роман!

Све главне личности бјеху истините и мени добро познате, само што их стављах у оквир у коме се нијесу кретале и нагоним их да раде по мојој вољи. Али тај рад и оквир такође су истинити и мени добро познати, само што су у неколико замијењене личности, те, у битности, ништа не бива по мојој вољи, него како је баш било! Идеја је јасна. Грбоња, вјечити приједмет поруге, у правом смислу «крив што је жив», љепотом и снагом душевном, и међу примитивним свијетом, продире у прве редове, истиче се, па, не могући савладати пошљедњу, али најјачу препреку, коју му је природа ставила у тежњи за природним правом, налази најчаснију смрт. Друга је ствар, хоћу ли ја умјети вјешто «говорити ликовима»; хоће ли тај мој говор у ликовима моћи читаоцима исказати ту моју идеју!? као што Гончарев тражи. — Узгред да кажем, овдје се налази објашњење онима који мисле да је реалиста што и фотограф; истицање и снажење главних одлика личности није необично и непотребно реалисти, а још мање да фотографски робује мјесту! Такође у овоме се налази одговор многим (не увијек простима и наивнима), који често запиткују приповједача: Је ли то баш било? Је ли то истина?

који не разликују умјетничку истину од друге.

Ту основу баких на хартију и по њој написан почетак, који дадох Павловићу. Приповијетку назвах: Милош од Поцерја. Сјећах се да су Тадију, ради веће погрде, често називали именима витезова или лијепих људи, те свог јунака крстих именом шумадинског војводе.

Десетог јануара приказасмо Балканску по трећи пут.

Дванаестог изађе први број Црногорке, са овом садржином: Из pjesама једног пропалог pjesника (од?); — Мозак и срце у књижевности (почетак студије); — Станко и Хајка (pjesма Липовчева); — Милош од Поцерја. — Натписи на њеким старим србуљама цетинског манастира; — Балканска Царица (реферат о представи); — Биљешке. — То бјеше штампано на табаку њекакве жућкасте, лоше хартије. Цијена годишња шест форината. Излазише свакога четвртка.

Разочарење бјеше ошће и велико. Свак рече: «Кад господар не хтједе дати у Црногорку свој драмат, што га уредник бар не умоли, да да какву pjesмицу? Да је уредник око тога настојао, доиста би и постигао!»

То су биле прве замјерке, ради онога чега не бјеше у листу, али оное чега бјеше, особито на првоме мјесту, чињене су крупније и оправданије. Pjesма уредникова: «Из pjesама једног пропалог pjesника», то је врисак очајања, одрицања, философски нихилизам! У њој се пита: «гдје ми је младост, љубав, полет, вјера, надање?» И одговара се: «све је то ђаво однио! ничему томе нема више трага!» Тога душевног стања има међу људима, оно се може опјевати и pjesма може бити лијепа, али су у овој стихови рогобатни, готово неразумљиви. То јој бјеше прва махна, али главна — главна јој бјеше она сама! «Зар, ви, са тих врлети, који се хвалите да вас једине сунце грије, који нам обричете спасење вашом помоћу, зар нам ви шаљете такве поуке и поздра-

ве!» могаху питати они доље «из низина», и доиста многи питаху. Рећи ће ко: «то су књижевне работи!» Да, али ми озго онда само кроз књигу могамо слободније разговарати са другим крајевима и све је послужило једном смјеру.

У чланку: «Мозак и срце у књижевности» бјеше тек «увод уводу» бескрајног, магловитог, енциклопедичког распредања о свачем. Писцу је смјер био да обавијести читаоце: «шта је књижевност и шта се од ње тражи», па, послје дефиниције да је «књижевност усмена или писмена радња душе човјечије», даде се у потјеру за душом, хоће да је ухвати, да је већ једном фиксира и објасни! И ту ти се ређају мишљења највише њемачких метафизичара и философа, па се са њима ступа у парбу, да не знаш шта је тамније, да ли оно што они тврде о души, или оно што им се приговара! Очигледно је да писац нема на уму своју публику, да се њој не обраћа, него се истиче својом силном ерудицијом и својим умовањем.

У pjesми «Станко и Хајка», само се каже, љубавно је градиво, — што нам је дојадило по белестричним листовима и што поче улазити у моду и у завичају сестре Батрићеве и Мандушићеве «снахе Анђелије».

Почетак моје приповијетке «Милош од Поцерја» мало се коме свидје, поглавито стога што је јунак наказа и што је заузео мјесто које би дољиковало каквом соколу црногорском. Што се мени доцније не свидје у томе првом моме замашнијем раду, то је поглавито стил и језик — амполозни стил, трчање за звучним фразама, силно кићење по угледу на Љубицу и Врчевића и на живи говор око себе! — Та прича, прерађена, и под именом: «Ново оружје», изашла је на свијет седам година доцније у Биограду и мени донијела велику радост, јер по одлуци српске Академије, добих за њу Мариновићеву награду.

Најпослије, реферат о «Балканској Царици» имађаше учеван предговор и анализу драмата, па онда оцјењивање глумљена.

Од црногорских народних умотворина, предања, обичаја, историје, археологије, ни ријечи у првом броју Црногорке!

У другом броју, међу сличном садржином, започе М. Драговић своју биографску расправу: «Митрополит црногорски Василије». Те три ствари: Митрополит Василије, Мозак и срце у књижевности и Милош од Поцерја, бјеху за дуго три главне жиле Црногорке. Драговићев рад престаде у осамнаестом броју, мој у двадесетдругом, а Павловићев у двадесетчетвртом промијени име и постаде: *Mens sana in corpore sano* (Из рукописа „Мозак и срце у књижевности») и под тим латинским крштењем дотраја до броја 35-ог. Кнез даде: у броју 9 пријевод једне француске пјесмице «Над остатком једног цвијета», у броју 31 «Једно питање сина и очин одговор», у броју 34 «Станко Даници» (из «Балканске Царице»), у броју 37 «Домовини» најпослије у бројевима 42 и 43 њеколико појава из «Балканске». — Ј. Костић, у броју 14, «Ој Авало!», у бројевима 24 до 31, пријевод «Хамлета». — Липовац, сјем пјесама љубавних и патриотских, којих има готово у сваком броју, започе у броју 8 занимљиви опис: «Ахал-Текинци или Туркомани», гдје има доста његових доживљаја. Те су биљешке излазиле у шест бројева. — П. А. Ровински даде збирку «Пјесама из Васојевића», са врло лијепим предговором (од бр. 6 до 22). — Ј. Томановић, путопис: «На повратку с Вранкове свечаности» (од броја 14 до бр. 32). — Сундечић, коме бјеше умро син Перо, лекар, даде пет тужбалица под именом: «Одисаји родитељског срца». — Ф. Ковачевић приложи неколико пјесама. — Тим сам исцрпао знатнију садржину Црногорке за прву годину њеног постанка. Одзив није био ни-

какав, ни у држави, ни изван ње, те већ у 20 броју на првоме мјесту излази: «Мртачки оглас Црногорци», у коме се огласу Павловић жали на нехатност публике и највише на богате Војвођане! У исто вријеме спушта се цијена листу на четири фор. Не помогоше ни вапаји, ни мања цијена, те кнез намири штету.

На Три Јерарха, дилетанско друштво цетињске читаонице, у истој згради, пред истом публиком, приказа Максима Црнојевића, на задовољство свачије. Павловић, у свом реферату у Црногорци, тврђаше да се г. Блажо Петровић, као глумац, може изједначити са Телечким. На већ уобичајеној вечери, послје приказа, Павловић напи у здравље Јаза Костића и отпрати у Суботицу телеграм, у коме му јавља о силном утиску који је Максим учинио и поздравља га «у име црне Горе».

Одмах за тим настаде она стара тишина, а да нико не разумједе «по коме вјетру!» Какво «доба ренесанса» и којекаква обајанија! Касарна или манастир, и то од прије триста година! Тада почеше излазити у Гласу Црногорца они фамозни чланци о Црногорству, који онако немиле одјекнуше у српском новинарству и изазваше негодовање у напреднијој црногорској омладини, — јер, не треба се варати, и у оно доба сва просвијетљена црногорска омладина бјеше запојена српским и човјечанским напреднијим идејалима. У тим чланцима тврдило се да је «Црногорство» појам и организам засебан, који има све услове опстанка и развића, без потребе да се ослања на друго што. Дакле, Црна Гора, кроза свој службени орган, одрицала се своје историске мисије! Додуше, кроз дијалектичарске танчине и доскокуће, могло се тумачити и друкчије, али је наше новинарство, као год и ми горе, разумијевало, само на један начин, природни. Ми, горе, разбијасмо главу, шта ли даде повода томе и докучи-

смо да се тим и тако одговара биградској напредњачкој штампи, која пребациваше Црној Гори неоправдане тежње и претензије. То дознасмо околишњо, јер цензура не пропушташе биградске листове. Али нагађасмо још да се тим хоће и да се угоди или додвори неком другом, због какве политичке или друге нужде. Свакако, потоњих политички или културни историк, који се буде служио Гласом Црногорца (а мораће се служити), наћи ће се на чуду. Чланке је писао уредник, а за то вријеме није долазио у друштво. Сви знатнији српски листови дигоше грају, а то се, можебити, и хтјело; најпослије и вјерни Српски Лист одговори на то, чланком прожетим фином иронијом, како је већ умιο покојни Бјелановић. Је ли то утицало (јер су горе најосјетљивији пред подсмјехом, као што је добро опazio Љубо Ненадовић), или се о «Црногорству» све казало што се имало да каже, тек чланци престадоше крајем зиме.

Једнога јутра Павловић ме позва у канцеларију уредништва службеног листа и рече ми: «Ја идем на пут за неколико недјеља, а, по наредби, остављам на вама уређивање Гласа и надзор над Црногорком; њега уређујте како знате, а за њу сам предао управнику штампарије рукопис, сјем вашег, за више бројева, те вас молим да само држите ревизију. И овога пута замијенићете ме привремено, али поуздано вам могу рећи да ћете, наком мога повратка, ви бити сталан уредник!» — «Све је то лијепо», рекох, «али хоћу ли ја моћи одолети великом послу и за неколико недјеља? Толико часова у гимназији, час дневно код нашљедника, посао главног школског надзорника и сад уређивање листа! Ослободите ме бар наставничке дужности у гимназији, — отидите у двор и израдите то!» — «На то сам помишљао, али сам се предомислио! Послушајте ви мене, нећете се кајати, одољевајте за ово неко-

лико времена!» — «Хајде да вас послушам, а, молим вас, могу ли бар у неколико знати смјер вашег путовања?» Павловић, истежући своју лијецу браду, насмија се малко дипломатски и одговори: «Та могу вам, — разумије се, строго повјерљиво, — нешто казати, прије свега нешто, што знам да ће вас обрадовати. Носим Лази поруку од господара да се пресели овамо. Сјем тога, заступају Црну Гору при свечаном пријеносу Бранкових костију. Иначе имам посла у Хрватској и у Угарској. У Гласу ви ћете јавити за мој пут онако како вам господар нареди».

Кнез ми нареди да јавим е је уредник отишао својим послом, а пошто ће се онамо наћи о свечаности Бранковој, он ће при тој представљати Црну Гору. Уз то ми даде кратко и јасно упутство за уређивање Гласа: «Пиши што год хоћеш, само ни ријечи о Аустрији и Србији, ни о српским стварима уопште! А, уопште, цијелу коректуру и Црногорца и Црногорке, најприје ћеш доијети мени на преглед».

Тако сам и радио. Преводио сам, или изводио из туђинских новина све што сам хтио, а што се далеких туђинаца (чак и колонија по осталим дијеловима свијета) тиче. Неко је рекао да «човјек који хоће да нешто усмено или писмено каже својим суграђанима, прије свега треба да има шта да каже». К томе треба додати: «или да зна шта други кажу» и онда је поука истинита. Неки од мојих суграђана мало су се љутили и рђаво оцјењивали моју новинарску подобност, али ја сам се поносио што се у неколико примичем реду људи високо цијењених, којима је у суштини исти посао: да мисле оно што не говоре; да говоре оно што не мисле; да ситницама, којима се испод брка смију, дају превелику важност; да крупнице, које им задају велику бригу, и не помињу! — Улазио сам у психолошко стање дипломата и вјежбајући се у празнословљу, увјерио се да и

то, као и све на свијету, има и своју корисну страну.

У то вријеме мој старјешина, заступник министра просвјете, митрополит Висарион Љубиша, без икакве јаке и љекарима познате болести, а, по годинама, прије времена, поче нагло опадати, слабити. О њему сам казао што сам имао, а по ономе што сам казао, вјероваће ми се да ми никога од главара жалије не би било. Али он није себе жалио; напротив, с правом радомњу очекивао је крај живота. То није тврдио, али то се јасно могло познати и по ведрој, готово веселој журби, којом је сређивао своје црквене послове, и по томе што је, гасећи се као догорјела свијећа, бивао све блажи, стрпљивији и на шалу вољнији. Срећом, није умирао с главе, те је могао до краја сачувати своје достојанство. Како је увијек умно згодном каквом пословицом објаснити нешто о чему бјеше реч, или одговорити на какво питање, тако их је сипао и за трајања дугачке агоније, те сам се више пута, усред грозно осјећања, или се од срца насмијао, или се дивно присебности и мужевности мудра старца који се тако са животом растаје. Једном ми признаде да му је једино жао што га смрт затиче као црквеног поглавара, да би био срећнији да га је затекла као проста богомољца, какав је некад био, јер би се онда са мање одговорности, «вратио Богу». Придворног свећенства не бјеше, него су се два црквена човјека једнако врзла по манастиру и понашала сувише простачки и нескладно према своме поглавару, а он је то сматрао као искушење и као заслужну казну.

У исто вријеме поче се сносити грађа за зграду намијењену позоришту, читаоници, музеуму. Наснова бјеше инжињера Слада. Наша позоришна дружина учаше «Шарана» и «Пола вина пола воде» и та два комада бјеху приказана првих дана марта, те након двију трагедија, разведри-

ше публику. Доиста ће се поњеки читалац насмијати што ја и таке догађаје овдје помињем као знатне, али ја тврдим да су ти догађаји културно веома знатни, јер се у већини грађанства поче развијати тежња и ка друкчијем уживању сјем тјелеснога, јер се заче клица потреби дружевности, јер се нађе начина да се лијепо и корисно прекрађује ужасна чамотиња зимњих ноћи на Цетињу.

Павловић се врати и преузе уређивање Гласа. Бјеше мрзовољан, као што обично бјесмо сви, и урођеници и дошљаци, кад се враћасмо «из свијета»; али је био и необично але воље због тога што је поново морао наставити уређивање. Између осталог, каза ми да ће се Лазо Костић поуздано преселити на Цетиње, али прије тога да ће се оженити њеком богатом дјевојком из Сомбора. Ја одлучих да се, пошто пото, ослободим дужности надзорништва и у првој згодној прилици замолим кнеза да ме ослободи, а он ми рече да се неко вријеме претрпим.

Априла 14-ог, одмах послѣ подне, велико звоно на табљи огласи смрт митрополитову. И данас жалим што се при пошљедњим тренуцима нијесам десно близу његова «одра бољезни», да му руку пољубим при растанку, да видим његову «мирнују кончину жизни!» Тога јутра они око њега не опазеше да му је горе него обично, али пред подне он нареди да му се донесе крст, да се унесе налоња и на њу стави «Канон на исходу души», да се унесу воштанице. Пошто се све то распореди како је он желио, нареди свећеницима да се не одмичу. Тако су чекали и посматрали га. Одједном митрополит рече јасно и одлучно: «Запалите свијеће! Прото, читај канон!» По том прекрсти се, цјелива крст и склопи руке. И уз свете ријечи, премину.

Кнез постави за управника митрополије младог архимандрита Митрофана Бана, такође При-

морца, дотадашњег управника захумско-рашке епархије. Г. Бан, сјем што се одликоваше истинском љубављу ка цркви, добротом и питомошћу, одликоваше се још и једном врлином, која, иако не спада у теолошке врлине, у Црној Гори предњачи свим осталим, па како се звале и врстале. А та је јунаштво! Млади архимандрит, на челу једног батаљона Морачана, одбранио је старински манастир Мораћу од турског напада; они који се разумију у војној вјештини, признају да је «тај ратни факт господина абата» (као што се у средњовековним француским хроникама обично каже) не само показао његово јунаштво, него да би са стратешке стране био достојан каквог извјешбаног војсковође.

Једнога од тих дана дође Павловић к мени с новошћу: «Свршено је! Ви сте уредник Гласа! Хајдемо да вам га предам, овога пута дефинитивно!» — «Опростите, рекох, ја то не вјерујем, или вјерујем у пола! Ви ћете опет на пут?» — «Не. Ја сам постављен за управитеља просвјете!» — »Тако! Честитам! Дакле, ви сте министар?» — «Не, него за вријеме, титула ми је управитељ!» — «Па, лијепо, г. управитељу, нека први чин ваше власти буде да ме ослободите школе и надзорништва!» — «То ми је била прва мисао, али жао ми је што вас не могу потпуно задовољити. Али у неколико, да! Смањиху вам број часова у гимназији до краја ове школске године, а онда ћиме вам ријеч, ослободићу вас сасвим. Што се тиче надзорништва, и то ће бити ових дана!»

И тако, већ трећи или четврти пут, примих се уређивања службеног листа, увијек по истим начелима, а, баш као за инад, тих дана опет се по новинама појавише гласови да је Црна Гора на прагу великих преображаја, да ће се народу дати устав и скупштина. Особито новосадска Застава забиљежи то са задовољством, које је значило, што и пријетња реакцији у Србији.

Војвода Врбика јави позоришном одбору да је вријеме да се кућа рашчисти, јер хоће да је доврши. Марангуни разградише што бјеху саградили.

Првога маја свечано се положи темељ новој јавној згради, којој кнез надјену име «Зетски Дом». — јер «само Зета рађа виле» («Б. Ц.») — говорила је «Липа», како кнез прозва Липовца. Отуд, одовуд, нови културни покрет бјеше ето једнако у вези са његовим именом.

Одмах након тога Блажо Петровић, председник министарства, отпутова у Цариград, а кнез у великој пратњи, са три ађутанта и два консула, турским и грчким, отиде да обилази Зету. У Подгорици, уз грување топова, кнез наздравља султану. Мухамеданци се помамише: то одјекну и по Арбанији. Цијела штампа сврати пажњу на те појаве и стаде свакојако тумачити то снажење пријатељства измеђ Турске и Црне Горе. — У овим се Биљешкама видјело да је тако бивало бар једном у години, то, да наши крши скрепу свјетску пажњу на себе.

Новосадска Застава од 8 маја (1884) јавља да је кнез црногорски позвао к себи Лаза Костића. То би прва вијест у новинама о томе. То пробуди наше интересовање о њему. Збиља шта то би с њим? Павловић ми каза на вјеру да она богата госпођица из Сомбора неће да се настани на Цетињу, а Лазо опет да поставља тај једини услов браку. Са свим поштовањем према Лазу, ја рекох, онако, право црногорски, да је он «бестеја» ако то тражи! Не зна он, како је горе гледан «празнов», на ма му сву мудрост овога свијета била у глави!

Од тада па за два мјесеца не деси се ништа знатно. Тих врућих дана, о заранцима, ми, Цетињани, нађосмо нову забаву; то бјеше «надиравање» зидања Зетског Дома, — надиравање, за које Црногорац душу даде. Та је ријеч, мислим,

скована у Србији и стављена у уста Црногорцима, али је већ постала класична. Кад Црногорац дође у Србију да тражи посла, па кад га питају: за какав је посао? он обично одговара: «Вашину, да ми је да што надиравам!» То није увијек истина, јер Црногорац умије бити врло добар радник, у њеким работама, напр. ломљењу камења, управо ненадмашан, али је истина да су махом наклоњени, ако могу, да другима командују, као што су Мађари наклоњени да управљају, ако ничим другим, а оно коњма! Елем, — да се вратим нашој новој забави — чим сунце нагне ка западу, све војводе, сви шенати, сердари и остали главари и ми ускогаће што се помало главарисмо, стечемо се око нове грађевине, посједимо и закурњавимо, па, запиткивањима и савјетима, сметамо радицима.

Уочи Петров-дана, изјутра, ваљда око седам часова, уђем ја у кафану у локанди и затечем у њој једног господина који сјеђаше сам самцит. Не бјеше момка ни једног, што није била никаква ријеткост. Господин сјеђаше гологлав, главом окренут према прозору, једним оком зажмуреним, другим избеченим, као гађач који је сву душу и сву снагу прикупио у једно око, према једном смјеру, у жељи да га не промаши. Бјеше средњих година, бујне црне и чупаве косе, обрашчића као у здрава одојчета, танких брчића, избрижане браде, лијепо одјевен.

Познадох га смјеста.

Та ко не би познао «Лазу-Мазу», ко га је само једном видио! А ја сам га виђао у Боди, за вријеме рата: пошљедњи пут, у Дубровнику, приликом освећења нове православне цркве, у вече на забави, имао сам згоду да га изблиза посматрам више од два часа. Дилетантско друштво приказиваше њеки комад; два реда преда мном сједио је Лазо до једне лијепе дјевојке и помало јој се удварао. Говорило се да је сва прилика да ће њих

двоје постати брачни пар. — јер од кад је Лазо постао српска маза, од онда је постао и младожења; вјечити младожења! Никога у Српству није су толико женили! А лијепа госпођица бјеше и богата, — Милева Опујићева из Трста, потоња гђа А. Константиновића. — Дакле, познавао сам Лазу, али му нијесам био приказан.

Стадох лупати по столу, већма да свратим његову пажњу, него да дозивам слугу. Али Лазо ни да мрдне главом, ни да трене оним отвореним оком. Тада му ја приђох и започех:

— Г. Лазо Костић!

Он лагано окрете главу и нанишани мене; просто промијени приједмет нишану.

Наставих:

— Ја вас одавно познајем по виђењу, али немадох част да се познам с вама. Ја сам тај и тај. Добро нам дошли! Ми вас одавно очекивамо! Кад сте стигли?

Он се рукова са мном, промрмља нешто и понуди ме руком да сједнем. Па започе:

— О, сапристи, у вашем Милошу од Пондерја има доста ријечи, којих нема у Вука и које не разумијем. Подвлачио сам их. Бићете љубазни да ми их објасните?

— Врло радо! прихватих, смијући се томе уводу у разговор. Понових питање: Молим вас, кад сте стигли?

— Па-аааа-м-м-м, канда бјеше прошло поноћи.

— И нијесте се видјели ни с ким од познатих?

Лазо замаху главом и додаде:

— Ви сте ми прва овдашња знатна непозната глава јутрос пред очима!

Доручковасмо заједно. Испричах му потоње знатније догађаје, које је у главном знао и који га занимаху, — свадбу кнеза Петра, књижевна посијела у двору, приказ Балканске, Максима, оснивање Црногорке, Павловићева и моја обаја-нија, поштогод из дворске и пријестоничке хро-

нике, а најпослије и што се говорило о њему. Успјех да га чешће насмијем, а послје смијао се грохотом. То је био мој ваздашњи кључ од туђег срца и ријетко ме кад издао; и Лаза се подаде, те, након неколико минута, могах дознати и оно што ме је највише копало, шта је са женидбом. Ништа. На моје жаљење, он слегну раменима, рекавши: «Тхе, фала Богу!»

За дуже времена Лаза би приједмет опће пажње. Кнез и кнегињице често га призиваху; млади Петровићи, Пиге, дипломате, сва остала интелигенција, купљаху се око њега. Становао је и хранио се у локанди; лијегао је доцкан, устајао доцкан. Готово цијело вријеме до подне пролазило му је у тоалети и доручку; послје подне у картању; пред вече у вратоломији, јер његове шетње бјеху права вратоломија по брдима цетињске околине.

Узех навику да га похађам из јутра раније, док би још лежао. Тада би позадуго шкиљео једним оком. То ја назвах: првим чином његова дневног живовања. Обично би му тада причао мјесне новости, или што из новина. На онда би Лаза устао и, го голциат, стојао око пола часа према отвореним прозорима. То је био други чин, — хлађење. Затим би се купао, па трљао, па чешљао, па се облачио, све наелек, па, најпослије, раскорачен стојао и шкиљео. Послије доручка, мала тоалета. Пред мрак велико кретање, «чучпартије» (његов израз), трка, гимнастички корак. Ја га почех пратити у шетњама. Пошли бисмо од локанде преко ливаде ка «старој граници», т. ј. ка брду, преко кога лази путања и изводи на њекадашњу границу катунске и ријечке нахије. До горе бисмо се пенетрали, озго касали до на нови колски пут између Ријеке и Цетиња. Онда бисмо ишли тим новим путем «добар комат», па се поново пенетрали пречацем и вратили се такође новим путем, окупани у зноју. Прешли бисмо, од

прилике, око девет километара. Пошто је тај пут лично на цифру 8, Лаза га назва осмицом. И тај спорт пријеђе у моду, те га и туђинци зваху тако.

У томе костоломљењу, његов каустички дух најбоље рађаше. У одморцима, пошто би се издувао, тај перипатетичар нове врсте, сипаше као из рукава своје славне каламбуре, вице, опаске, цитате; то умно уживање накнађаваше ми тјелесно мучење, а сумњам да се ко други у такој школи већма користио од мене!

Било је и комике. Чобани халакаху, кад би се Лаза промолио онако чунав, са капутот преко руке. Дозиваху се уз узвике: «Ха, држ! Ено га! Ено онога махнитог!» Како сам ја више пута морао касати за њим, то је давало повода пролазницима да помишљају е је каква потјера, или да су две луде побјегле.

Неколико недјеља није се знало шта кнез мисли са Лазом, а овај пак није се нимао због тога бринуо. Најпослије дође и томе крај. Једнога дана, изашав из двора, дође у мој стан и јави ми да је постављен за уредника Гласа Црногорца са платом од сто фиорина мјесечно и са дохотком од претплате. На њему нијесам могао познати је ли задовољан или није.

Уредништво се формално пресели у његову собицу, а у истини било је свуда, гдје се деси; Лаза је писао, кориговао, час у трпезарији, час у кафани, у читаоници, у штампарији, гдје се намахне. Од тада, његова соба, препуна новина, постоје права читаоница, у коју је улазио ко је хтио и кад је хтио. Дешавало се да би Лаза нашао своју собу тако пуну «гостију», да он сам не би могао ући, те би се вратио да не смета.

Послије неколико дана, кнез ми испуни давњу молбу, смијени ме са надзорничке дужности; замјенили ме до онда најстарији учитељ на Цети-

њу, руски васпитаник, г. Буро Поповић, који је и сада у тој служби.

Средином љета дође глумачка дружина Боке Протића. Приказивала је у арени, у дворишту Биљарде. Дуго је остала и добро прошла, али не постигне да прикаже Балканску.

Новине донесоше вијест да је кнез одустао од наумљеног путовања у Софију, гдје је требало да врати посјету Батембергу. Ми о томе нијесмо ништа знали, нико, па ни нови уредник.

Почетком августа, по кнежевој наредби, поче се градити ново предграђе у Подгорици, с десне стране ријеке Рибнице, и то ће се предграђе прозвати «Миркова Варош», у спомен великог војводе Мирка, оца кнежева. У исто вријеме поче се градити нов колекси пут од Подгорице ка Данилову Граду.

У исто вријеме црногорска влада предаје аустријској тридесет војних бјегунаца из Босне и Херцеговине. Догађај учини немио утисак на Србе пограничаре.

Другог дана септембра, по наредби кнежевој, преносе се мошти светог Арсенија из Ждребаника (Бјелопавлићи) у манастир Косијерово, према граници херцеговачкој. Аустријској управи то толико бјеше противно, да начини војни кордон, како неће моћи сусједни Херцеговци ни гледати ту свечану литију.

Крајем јесени постави се кров на Зетски Дом.

Уђосмо у зиму са рјешењем давног и тугаљивог питања: око четири стотине бокељских и херцеговачких ускока премјестише се у Уцин и даде им се њека боља помоћ.

Тада кнез поче прерађивати свој драмат. Као што сам раније казао, данашњи други чин бјеше онда цјелина, којој он додаде још два чина и мноштво лица. Тако раширену Балканску приказасмо о Никољ дану.

И тако прође и та, културно знатна, година 1884.

X

Поменух да смо о светом Николи (1884) приказали прерађену Балканску Царицу. Она се у новом облику, са мноштвом нових, жалосних слика и прилика, са читавим гомилама фигураната који понекад долазе на глумиште, са неслућеним обртима, са прекићеним језиком и родољубивим изливима, боље свидјела простом свијету. Заситише се, занато, и очи и уши! А, можебити, већини дојади пређашњи, у лијепом значењу, прости, језгровити драмат, те сада уживаше у различју, у многим новим стварима и новим глумцима, којих је било три пута више него прије.

Међу новим «снагама» нашега толико разноликог позоришног друштва, бјеше и мухамедоваца и старијих ратника и ускогаћа и лацманака, а зачин свима бјеше: Лазо Костић!

Да, и Лазо је једном у своме вијеку глумио, — дјело његово те врсте «једно, али вриједно»! Он је приказао војводу Лала, који има да изговори свега два или три стиха. Кад се Лазо појави у гомили фигураната, кнез јако закуца сабљом, сви чланови кнежевског дома заплескаше, гомила у дворници стаде викати: «Живио Лазо!» Ста- сити чушави, немарни Лазо, у ново-новцатом, златом везеном војводеком руху, са сабљом о бедри, чкиљаше једним оком на публику, као да је броји и да јој се чуди. Павловић се наљути и викну му из кулиса: — «Та, поклони се, човече!» Лазо мрдну главом и у највећој тишини изрече, као преко воље, оно њеколико ријечи. Немам при- руди Балканску, да из ње испишем историку Лазову улогу, али се сјећам да њен почетак (а доиста и половина ње) гласи: «Ја, војвода Лале, ... » За то тренутно војводоваше, «војвода» доби на поклон све оно богато одијело што бјеше на њему, — узгред буди речено, за њега нарочи-

то кројено, а које је он доцније, њеколико година доцније, неизношено, поклонио новосадаком народном позоришту. Израчунасмо да је срећни дебутант за сваку ријеч добио награде око четири дуката вриједности, а толико, доиста, никада не примише ни Кин, ни Талма, ни Коклени! Старац Беара грозно се љутио «што Лаза наведоше на даске!» А што старца није једило!?

Пређашњу Даницу замијени гђа Павловићка, пређашњу Марту њека гђица Огњеновићева из Котора. Ђорђа дадоше њеном оцу, Ибрахим-агу мени, гуслара М. Врбици, итд. — Многобројне нове улоге новим глумцима. Липовац, Томаш и Павловић остадоше што бјеху и прије, само што Павловићева улога (Деан) бјеше знатно проширена, додато јој бјеше оно кукање над мртвим кнезом Перуном.

Шпиро Огњеновић (Ђорђе), њекад трговац каторски, послјије чиновник министарства финансија, бјеше и композитор, разумије се, самоук и дилетант. Испричао сам његдје у овим Биљешкама, како у оно вријеме пропјева министарство финансија, које издашније издаваше стихове неговце, а сад, ево, дознајете да је оно имало и свога музичара. И то каквог родног музичара! Кад сам ја стигао горе, он је имао мноштво црквених и љубавних пјесама у својим извијањима, којима нам је често миловао слух, али озбиљно сврати пажњу двора и Цетињана о Карађорђевићевој свадби, кад му дође срећна мисао да компонује посвету Горског Вијенца, Праху оца Србије. Ту дугачку, због силних историских алеорија и црквенословенских ријечи, тешко разумљиву пјесму, научише од њега мушка и женска дјеча основних школа и отпјеваше је уочи свадбе, под прозором жениковим. Публика бјеше у недоумици, нагађаше шта се то пјева и у коме се језику пјева, толико је то, због смијешних суко-

ба језичне и музичке акцентуације, због непријатних одморака, било чудно и неразумљиво! Ону њеколицину музички образовану, на првome мјесту кнегињице, након чуђења, обузе смијех, али се композитору даде службена хвала... Када дође на свијет Балканска, Шпиро поче компоновати њеке дијелове из ње; кад се она прошири, прошири и он свој посао; кад му дадоше улогу Ђорђеву, он је «ципан-цијелу» стави у ноте! Говораше човјек (иначе добар човјек): «Од свега тога њешто ће се свидјети господару!» И погоди.

Погађате и ви, читаоци, какав је чинилац била та манија добродушног и уображеног композитора у шалама и метежу глумачке дружине, којој је Павловић узалуд хтио да наметне неку стегу! Догађало се да усред његових опомена, њеко испод гласа започне, па сви прихвате једну од Шпирових арија, на пример:

«Бан Баоши, једну вече,
«У језеро прстен па-а-а-де!...

«Та «арија», као махом Шпирова, бјеше долетјела из Италије. Бог зна из које опере или канцонете!

Пред Божић окупил нас Павловић и објави нам: «По највишој наредби, престављаће се Балканска Царица, уочи нове године, у Подгорици. Дакле, будите сви наредни за пут! Кренућемо се одавде трећег дана Божића; поћи ћемо сви заједно, до Ријеке на колима, а од Ријеке блатом (тј. преко Скадарског Језера)!»

— Разумије се, о највишем трошку? запитаће њеки слободњак.

«Управитељ просвјете», већ до сржи костију својих прожет службеним «благочинијем», покоси погледом онога и настави:

— Његово Височанство милостиво узимље на себе сав трошак. У Подгорици нарочити одбор

постараће се за станове и храну чланова нашега друштва.

— Ура! гракнуше «Балканци».

Трећег дана Божића једва се смјести сва те-
вабија у сва кола цетињска, јер нам се придру-
жише и сви «добровољци», како прозвасмо оне
којима бјеше мило путовати и проводити се бе-
силатно. Бјеше их колико и нас — права вави-
лонска сеоба. Једини старац Беара изостаде. За
неколико дана опустјеће канцеларије, школе,
државна штампарија, дућани и радионице! Кне-
жев «вапорић» (мала парна лађа) прими нас на
обали ријечкој и утону до половине бокова под
нама! Збисмо се као сардине, а тек након поду-
жег пловљења опазисмо да су се добровољци по-
најудобније понамијештали. (Добровољци су,
канда, увијек и у сваком послу једнаки!) Тада
Павловић начини реда, — тада му први пут пође
за руком да изврши што је наумио, у томе сми-
слу, јер му сви Балканци, као дјеца једног оца,
помогосмо. И од тога часа, разумије се, настаде
«чегрст» између нас Балканаца и добровољаца.

Павловић путоваше са својом породицом, Шпи-
ро композитор са својом, а међу добровољцима
бијаше неколико глота. Ја бијах уз Лаза, кога је
та врева и гужва, канда, забављала, јер је ниша-
нио час лијевим, час десним оком, да их наиз-
мјенче одмори од утисака. Нас двојица већ бје-
смо дошли до интимности, каква је могла наста-
ти између њега и човјека десетак година млађег
од њега, који га је цијенио, поштовао и љубио
колико ико, али који је свјестан био његове над-
моћности, те је истински осјећао да му Лазо чини
част дружећи се с њим.

То ми је било прво путовање преко убавог
Скадарског Језера, које питомом околином напо-
миње талијанске крајеве и које је толико знатно
због давних и скорашњих историских успомена!
Некада је српски језик владао не само свуда око

њега, него чак и над Скадром; последије пропасти
наших држава, наш је језик био сузбијен, али,
хвала црногорским победама, он данас допире
готово до старих граница и сваког се дана шири
и снажи.

На подгоричкој скели дочека нас силан свијет,
те се пораздвајасмо. Грађани, већином у турској
ношњи, канда се најприје неизмјерно чуђаху, па
почеше да се смију, посматрајући нас. Један ме
запита:

— Вјере ти, јесте ли ви чочеци?

Други, по свој прилици хришћанин, видећи да
не разумијем питање, објасни ми шапатом:

— Ови наши људи чули су да ће кнез овдје
дати њеку забаву, а како они не могу замислити
какву другу забаву, осим оних што их дају пе-
ливани, рвачи и тркачи, које они све скупа зову
«чочецима», чуде се сад што је већина нашега
друштва у црногорском одијелу и, ваљда, за вас
у уским хаљинама мисле да сте прави чочеци!

— Јесмо чочеци! рекох поносито њеком круп-
ном Мују, који бјеше разглавио вилице нада
мном. ... Ја сам рвач, наставих, — први, најбољи
рвач из ћесарске земље, па ево сам дошао да
вас све редом чикам, вас Зећане најјаче, да ви-
дите колико ће ми се који одржати у рукама!

Ударише у смијех; њеки заврти главом, као да
помисли: «Баво би га знао, најпослије!» Од Лати-
на можеш се свачем надати!»

— А да што је овај? пита Мујо, показујући
Лаза.

— Овај, ето, нишани! рече њеко из гомиле.

Ја рекох:

— Овај чочек диже зубма најтеже ствари, по
двјести ока, ако ћеш!

Како се и Лазо томе насмија, видјеше му сит-
не а, богме, и пушљиве зубе, те настаде већи
смијех. ...

У томе протура се до нас њеки стасит и лијепо одјеვენ млад човјек, у црногорској ношњи; он скиде капу и каза се:

— Лукачевић, трговац овдашњи и члан одбора за дочек гостију... Извините, ја сам вас одмах тражио, али се ето одмах изгубисте. Дакле, ви ћете у мене на стан и храну, — ви и још један, по вашем избору!

— Ево овај, рече Лазо, показујући мене.

Ми се мало и познавасмо. Знао сам да је род Карађорђевићима, да је један његов дјед (мислим дједов брат) био виши официр у Србији за времена кнез-Михаилова, да он често путује у Србију због трговачких послова, да је дописивао Гла-су Црногорца. Све то поменух Лазу, пред њим, у ходу, а он све опширно допуни.

Стара Подгорица, са кривим улицама и неједнаким кућама, са шареним капијама и решеткама на прозорима, са дрвећем по двориштима, чини утисак као и остале турске вароши. — како коме, мени угодан, јер ми се више свиђа интимни, домаћи, у правом смислу слободни живот, него наш данашњи варошки. Као што сам раније напоменуо, до ње се дигла Миркова Варош, са упараћеним, збијеним зградама, прегледнија, згоднија за данашње потребе. Стара Подгорица дијели се на махале, у којима живе «братства». Није ријетко да су братства од двије вјере, наше и Мухамедове. Лукачевић нам исприча да се лијепо пазе браственици без разлике вјере, да су за вријеме турскога владања мухамедовачки увијек штитили и бранили своје хришћанске браственике, да је такав случај и с његовим, да се буле не крију од својих дјеверова хришћана, итд. По улицама бјеше доста дјеце, мушке и женске, «турске» и «српске», а, заиста ријетко сам кад и гдје друго видио чистије, здравије и љепше! Исламска култура особито његује дједу, животиње и прорашће, особито се стара за обилност во-

де и за удобни домаћи живот; њени недостаци нијесу претежнији од њених добрих страна, те би боље било да је нијесу сасвим напустили Срби који су се од Турака ослободили, — као што је мислио покојни pjesник Јован Илић.

Домаћи нас срдечно дочекаше; дадоше нам лијепо собу по турски застрту, са јастуцима и миндерлацима. Бечерасмо, па сви скупа посједасмо око огњишта, јер пећи немају.

Сутрадан нас двојица примисмо поруку од старјешине чочечког (то име већ приону свима) да идемо на посао, а ми, шврљајући по Подгорици, стигосмо на готово. За глумиште бјеше одређена пространа приземна дворница у згради у којој њекада бјеше турска болница, а, послѣје освојена, основна школа и још њеке канцеларије. Вриједни Цетињани, — слагачи, кафе и млађи чочеци, — брзо поизвјешаше, понамијешташе, окитише све. Одржа се мало пробе, па одабранији чланови дружине проведоше већи дио ноћи заједно, — не кажем баш на саблазан, али свакако не «на созиданије» умјерених, патријархалних Подгоричана.

Другога дана пред вече стигоше водом: Кнез, кнегиња, њихова дјеца, зет, кнежева мати све дипломате, сви министри, цео «шенат», све војводе и срдари од катунске нахије и, најпослије, дворски pjesник, Сундечић. Сва Подгорица и готово «сва седмора брда» с Кучима и Братоножићима, сви банови «велики» и мали властели, све се нађе на дочеку. Сундечић донесе свој пролог Балканској и даде га Марти (гњици Огњеновићу), да га научи, с напоменом да ће га говорити пред трећом преставом. Дакле, дознадосмо, да ћемо три вечера глумити.

Другог вечера, пошљедњег те године, приказана се Балканска Царица пред гледаоцима какве је тешко и замислити заједно, а камо ли сакупити, од којих неписмена већина и не видјеше позо-

риште, а међу мањином бјеше културно префињених и размажених, каквима би тешко угодила и париска глумишта! Послије првог чина, неколико подгоричких младића, који сјеђаху у првом реду, започеше њеку чаршиску pjesму, којој рефрен бјеше:

Дере, дере — дере
Ко ти ноге пере? —
Некад тата, некад мама,
Некад и ја сама!...

Једва их ућуткасмо и ствар забашурисмо; то се послјије у листовима назвало: «подгоричко пјевачко друштво». Друштво је, додуше, било, и подгоричко и пјевачко, али нипошто «пјевачко друштво», какво се уопште разумије.

Зећански мухамедовци на први мах бјеху пренеражени, забезекнути, слушајући мене, како слободно, заносно, величам Ислам пред господарем и већелима толиких краљева, пред Брђанима, Кучићима, Братоножићима! А кад сам он, господар, и сви великани стадоше одобравати моје ријечи, онда настаде прави лом, онда многе очи засузише и, кроз свакојаку вику, зачухе се питања: «Како смије? Чу ли га, бога ти!? Јест из његове главе!»

Многи, и крштени и некрштени, «мњаваху» да глумци говоре из своје главе!

Дође перјаник по мене, а ја за њим онако у турској ношњи, са големом чалмом око главе: прођох кроз густе редове, сретан и праћен злим и милосним погледима, до кнежеве трибине. Он ме је звао, да ми, тобоже, да упуства и за друге другове, у истини да покаже правовјернима, е се не «срди» због мојих говора. Кад се вратих, Исламовци кликтаху; један ме загрли.

Вечерасмо у истој згради, очекујући рођење нове године, а кад је топ огласи, нагрнусмо се

сви у одаје, гдје бјеше двор, на честитање. «Баронда» је трајала цијелу ноћ. То се поновило другог вечера, а трећег новост бјеше што се драмат приказао између Сундечићева пролога и Лазова поговора у стиховима.

Ово пошљедње бјеше право изненађење свима. Лазо га је саставио истог дана, пред подне, пошто устадосмо. Сјећам се добро, као да је јутрос било, како се објавило Лазово «надахнуће»; он не хтједе суручковати, ни сјести, него стојаше у дворишту, дубљаше час на једној, час на другој нози, нишањаше час на небо, час преда се и често се чешкаше, док, најпослије потражи перо и хартије, баци на њу четири строфе и даде ми да прочитам.

Бјеше красна алегорија у одјећи простој, спретној, као сливеној. Самодавица каже свијету: «Ево ме из Мораче, хладног гроба, из кога ме пјесник диже, да вјечно живим новим, лепшим животом, да будем вјечни свједок славе његове и наше». — То је суштина. Жао ми је што не могах доћи до те пјесмице, која је штампана у једном од првих бројева Црногорке, 1885 год.

Сундечићев пролог у осамдесет стихова прича прошлост Зете, њену самосталност, порабећење и обновљену слободу. А при крају се додирује прави повод прологу. Случајно имам тај први број Црногорке, ево тих стихова:

.....
«Иде Зети у походе,
«Да у китној Подгорици
«Сјети Зету сретњих дана,
«Са преставом вилловитом:
«Са «Царицом од Балкана».....

Двор и велики главари вратеше се вапорићем, остали у лађама. Подгорица, траповијесна већ од необичне вреве и граје, врати се у свој ваздашњи

мир. Ја наговорих Лаза, да се нас двојица врнемо преко љешанске нахије, на коњима, да видимо један дио праве, првобитне Црне Горе. Нађосмо два коња, поведосмо два момка, слагача државне штампарије. Вријеме бјеше благо, али небо облачно. Лазо, најбољи пјешак а најневештији јахач, држао се како тако док не пријеђосмо равницу, али кад се дохватисмо крша и по њему «пута», по коме само њихови брдски коњи умију корачати — јер заиста то је већ умијење! — Лазо поче клањати и гегати се... Ја гоњам пред њим, момци му иђаху са стране. Киша поче најприје промицати, па удари пљусак. Једва се попесмо на врх, у њеко село и одјасасмо пред крчком. Зачудисмо се, дознавши да су то Кокоти.

Ни Лазо ни ја не знађасмо гдје се налази село Кокоти, нити слушамо да су нам у нашем вратоломном и мокром путовању Кокоти први на домаку, али име то бјеше нам прије тога врло често у устима и чести узрок смијеху. Помиње се у Балканској, гдје оно Перун каже:

«Старац један из Кокота, од стотину љета»... што Павловић, као кнез Перун, изговори: «Из Кокота, од стотине љета», и то се... у смијеху понављало.

Крчма бјеше колиба, амо нађосмо хљеба, сира, јаја и вина, које бјеше прилично. Крчмар нам срачуна трошак: — «наполијон». Лазо и момци се узбунеше; ја им намигох, њему дадох наполеон, а рекох: — Ваистину, да си заискао и два, дао бих ти, али, божја ти је вјера, за ово ће знати господар, — знаће како одиреш његове лекаре!» — «Аман», викну запрепашћени Кокотлија. «Јесу ли, Бога ти и светог Петра, ово књажеви лекари!» пита момке. — «Јесу, како нијесу! Што учини, болан!» — «Аман, господине, збунио сам се! Трошак је три ванцике!» — Врати златник, прими пет цванцика, али за вишак даде двије боце вина, да буде попудбине.

Одатле пут иђаше право, али рупчаге и кршеви по њему биваху све страшнији. Киша је љевала као из кабла, маглустина се хватала све гушћа, а нас четворица, један за другим, час кроз дивљину и голијет, час кроз шумарке, иђасмо «сјетни и оборених глава». Осим свега, мене је још гризла савјест што наведох човјека на погибију, те као што раде махом очајници, тражих лијека и заборави у оне двије боце љешанскога. То су радили и момци. Пошљедак је био, да они почеше посртати и пјевати и да пода мном два три пута паде коњ, те се увјерих о истинитости пословице, да: пијана и махната Бог чува!... У мрак стигосмо на Метеризе, у нешто бољу крчму од кокотске, гдје се огријасмо и поткријеписмо и спавамо на пустинама. Ја сам спавао као праведник, а Лазо није могао ока свести.

Угодно нас изненади ведро небо и жарко сунце сутрадан, кад се кренусмо са Метериза. Пут је нешто бољи и спушта се к Ријеци, гдје стигосмо након два часа. У варошицу се не може друкчије него испред дворца, у коме ће кнез провести остатак зиме. И баш кад се примакосмо, случајно изиде кнез, те удари у смијех видећи нас онако каљаве и траповијесне....

Наши листови Глас и Црногорка, а и далматински, бјеху пун извештаја о подгоричким преставама. То су биле прве странице оне богате литературе о кнежеву драмату, која се поступно развијала, докле није обузела невјероватни обим готово у свима јевропским језицима! Ни о Горском Вијенцу, ни о Смаил Аги, ни о Мицкијевићевим списовима, ни о Пушкиновим и Љермонтовим бесмртним дјелима није се ни нанеси толико писало; ни једно од тих умотвора није толико уздизано, коментовано, превеоно. Чудна појава, заиста! А није чудна она друга, која се тако исто поступно снажила баш на Цетињу и Приморју, бива: хладно суђење и опадање одушевљења, што је често налазило израза и у подсмијевању, у

цитовању стихова као што су: «Оваког хљеба, оваког сира, нема, вјере ми, чак до Мисира!»... «Оваких коња, оваких цура, нема, вјере ми, ни у област Кастриотић Бура!» итд.

Први број Црногорке те године (друге године њеног живота) изиде десетог јануара. Прву страну заузима Сундечићев пролог. На четвртој се налази почетак Павловићева приказа, који почиње овако: «На своме рођеном земљишту, у нитој пријестоници стародавње Зете, на неколико корака од Мораче и Рибнице, одиграна је ове године Балканска Царица, драма Њ. В. Књаза Николе.

«Читаоцима нашега листа биће познато да је та драма први пут представљена на Цетињу, 2 јануара прошле године. Од то доба минула је ето година дана, и ми смо сретни што нам се по други пут дала прилика да видимо ово дјело на позорници. Али овога пута уживање наше било је још више повећано тијем што је представа давана, што се вели, на самом «лицу мјеста», у средишту онога краја и народа, гдје су се збивали догађаји који су нам у Балканској Царици предочени.

«Расположењу нашем придавала је још вишу свечаност и та околност, што је представа Балканске Царице у Подгорици сама за себе прави догађај, пун дубокога смисла и значаја, догађај који је подобан да испуни највишим одушевљењем и заносом срца и духове свијех Срба, ма гдје они били. Јер ова представа, у колијевци Немањина, у расаднику српске државе, гласник је васкрса а претеча обновљеног задатка оне Зете, из чијег се крила родио, израстао и прославно народ српски са својом државом.» —

Дакле наглашава се патриотска, у многим, политичка важност «Балканске», као да и без тога није очевидна! А о књижевној вриједности тога пјесничког дјела каже се ово: «Не мислимо говорити о самој дјелу, јер на то права немамо, по-

чем је оно још у рукопису; него обраћамо пажњу на велику разлику између онога што смо при представи тога дјела видјели и чули лани и ове године. Лани је то била драма у једном чину. Ове године то је драма у три чина. Додат је један напријед и један натраг, а лањски први остао је у средини. Дјело је на тај начин испало много веће, а, без сумње, и много савршеније!»...

Даље долази излагање садржине свакога чина и оцјена глумљења свију дилетаната. Тај приказ Павловић завршује, у шестом броју Црногорке, овим судом о себи и о мени, као глумцима: — «Улога кнеза Перуна знатно је проширена, нарочито жадањем над рањеном ћерком. Г. Јован Павловић није се нашао у својој улози прва два вечера; био је одвише хладан, сухопаран, монотон, може се рећи и да је пропао оба вечера. Тек треће вече раскравио се, и тада смо видјели да и он умије њешто».

«Много је занимљива улога Ибраим-ага, али је и дата коме треба! Њу је одиграо г. С. М., са правом вјештачком прецизијом; његова је представа чисто пријепис с оригинала..... Г. М. има у шпагу глумачки занат!».....

Друга рецензија са Цетиња из пера П. А. Роџићког отиде у Нови Сад и изиде у «Јавору». Кад је она путовала, путовао је и Лазо у Беч. Отишао бјеже њеким својим послом, а кад је, од прилике, већ свршио свој посао, стиже нам Нова Слободна Преса и донесе у подлиску приказ. То је тек било изненађење, а како је тај приказ од свију ондашњих, са сваке стране, најзнатнији, ево му увода у пријеводу:

«Да се један владар поине на Парнас, и то на његов највиши врх који над свијетом влада, на коме је драмска вила свој пријесто намјестила, то је од идилских времена Чудре, краљевског писца умне веселе игре «Мрчакати», колико ријетка, толико занимљива појава. Али и у тим ријетким случајевима били су писци махом флистар-

ске, мирољубиве ђуди, мирни грађански владари, који су покушавали да накнаде непостижне јуначке вијенце бескрвном пјесничком ловориком. Али, по моме знању, још се до сад није десило да се владар једног, у еминентном смислу ријечи, ратничког народа, након два крвава рата, чије је муке и опасности он са својим ратницима лично дијелио и који је једну од најзнатнијих побједа својим војводским талентом ријешао, да се он, пошто оружје почину и пошто се мир у његовој држави врати, међу свима дјелима културе, баш свом душом преда драмској појезици! Никола I од Црне Горе до сада је први и једини представник те владарске особитости. Додуше, један од његових предака, његов дјед, Петар Петровић Његуш, пошљедњи владика — господар црногорски и најслављенији између српских пјесника, четрдесетих година објелоданио је свој драмски сцјев: Горски Вијенац. Изгледа да је наклоност ка пјесништву напљедно у дому Његуша, али владика Раде, како га народ зове, нити је какав знатан рат водио, а још мање какву побједу извојевао: ни један листић побједничког вијенца не реси његов пјеснички вијенац. И, last not least, његов Горски Вијенац, сјем дијалошког облика, нема у себи ничега драмског, а кнез-Николина Балканска Царица, која је овдје приказана први пут учи нове године, прави је драмат, права трагедија. Дакле првенство неоспорно остаје кнезу драматичару.

«Донста је чудно и достојно признања што се такав владалац, он главом, упутио тијем путем, а од тога се не нада свој углед оснажити ни доље међу својим народом, ни горе међу својим моћним крунисаним друговима. И ако његови поданици припадају једном, пјеснички високо даровитом народу, из чије средине још једнако ницу народни барди, ипак ти поданици увијек више цијене јунака, него најбољег гуслара. Па ни међу јевропским владарима не би могао стећи ве-

ћег поштовања него што га већ има, — ни онда, кад би његова вила све остале краљеве пјесника у свјетској књижевности оставила у засијенку. Напротив, због његова особитог положаја, из свега тога он прије може имати једа и незадовољства, него чистог уживања и самониклог признања. Као апсолутног владара, њега обузима неоснована, управо нервозна бојазан, да ће га из његове околине обасипати ласкањем.

— Шта мислите о томе? запита ме, кад ме је послије друге преставе примио... Али, кажите ми искрено! Замислите да је писац њеки обични Куч, или Пипер!

— Није тако лако, господару, суд о томе изрећи! Мени је теже вама говорити о одликама вашег дјела, него скренути вашу пажњу на мене, које сам ја опазио. Прије свега, морам признати да је основна идеја дјела узвишена, да је у текстури права трагика, да су карактери главних лица психолошки истинито обрађени, да се борба у сукобима моралних супротности до вршка попела. Што се тиче лоших страна, оне су већма занатске него умјетничке природе; оне не потјечу из недовољног надахнућа и наснове, из крње мотивације, или погрјешног психолошког извода, него, очевидно, из вашег непознавања сценичког ефекта и убичајених позоришних потреба, што је све ласно уклонити.

«Након њеколико дана рече ми кнез, да је наумио уништити рукопис. Мислим да то не бјеше провокација, него истински израз рђавог расположења, које је, можебити, настало ушљед неповољног покушаја неуспјелих поправака. Разумије се, да сам га одвраћао од тога, и надам се, да сам успио.

«Али тај култус драмске музе може му донијети и друге неугодности. Осим што се мора бојати својих ласкаваца, мора страховати и од ласкаваца својих политичких противника, којима

би било особито уживање кад би га могли згодити у његово пјесничко самопоуздање, у његову способност, у чему је сваки смртни осјетљив.

«Ако он, поред свега тога — а увјерен сам да је свега тога свјестан, — не може на ино, него да пише драме и да се јавности излаже, онда је несумњиво, да га на то наводи унутрашњи нагон, неодољива душевна потреба. И та потреба наводи га да сувишак моралне енергије, залиху духовну и осјећајну (што у његових по положају другова обично на други начин одушке нађе) остварује у најплеменитији облик кога је људска природа способна.

За овијем долази излагање садржине, те су на мјестима врло лијепо преведени стихови, на-пример:

Die Kron' ist schlecht aus fremden Händen,
Die kann nur den Empfänger schänden:
Aus Bluteswellen, aus Tod und Verderben,
Erheb' du die heil'ge Krone der Serben,
Die Lazar's Haupte am Feld entsunken,
Nur die kann auf stolzer Stirne dir prunken,
Doch keine aus fremden, feindlichen Händen —
Lass' dich nicht blenden, lass' dich nich schänden!.

Даље долази оцјена глумљења и опаске њеке о публици, које сам и ја истакао.

Потпис је гласио: Rienzi (читај Др. Лазо Костић). Утисак је на Цетињу био силан, и неки мишљаху да ће Лазо постати најмање «шенат», али он остаде „пјеснички савјетник“ (conseiller poétique) како га из шале прозваше дипломате.

У то вријеме изиде Орлић, црногорски годишњак, који је и прије излазио, док му уредник Сундечић наставаше на Цетињу, па престадe, кад се уредник пресели у Котор. Тада, у невријеме, тај се календарчић уреди у Котору, а штампан се на Цетињу, готово кришом од сурадника

Црногорке, који сноваху да среде какав повећи црногорски календар! Неугодно изненађење претвори се у огорченост кад прочитасмо у њему уредников чланак: «Какав народ живи у Босни и Херцеговини?» Ту је скрићено што се зна или нагађа о старосједиоцима тих земаља, па се утврђује да су њих у средњем вијеку населили «Славени» и да у наше вријеме настављају у њима само они — «Славени!» Ствар је на први мах смијешна, јер ко је икад покушао да оспори словенство тих становника!? Одмах за тим назрје се перфидна тежња, да се тим нашкоди српској мисли! И то излази у државном црногорском календару! Диже се граја. Први нападе Сундечић Др. Томановић (мислим у Српском Листу), питајући га: какви су то босански и херцеговачки Словени? Јесу ли Хрвати, или Словенци, Словади, Чеси, итд? Да нијесу, ни искључиво, ни већином Срби, то се по себи разумије, чим се крете тако опћим називом; да у тим земљама има и Хрвата, то само име «Славени» «уклапа», како би Павловић рекао! — Ту се огледаше и наивност оних који, ако ништа друго, имађаху начина да то спријече! Потоњи писац културне историје тога дијела Српства, наћи ће се у недоумици пред тим појавама! Час се истиче и велича Црногорство, као вешто одвојено и боље од Српства; час се шире мисли, које само могу потјерати од српских непријатеља!... Било да је Сундечић то и несвјесно урадио, он се добро у томе огледа!

Црногорка опадаше.

Кад се Лазо Костић настани горе, и они око ње, и други којима је на срцу наша књижевност, надаху се да ће он Црногорку оснажити. И заиста Лазо обећа неки свој дужи рад, али га омете најприје глумовање, па путовање, — отиде човјек у свијет, па би од њега трага у Н. С. Преси, али већ никаква гласа, а од онда изиде осам

бројева нашега књижевнога листа! Многи су очекивали какву нову Лазову глуму. Ја сам знао да спрема, уцавао да има у глави, студију о Гетеу. Они који то од мене дознадоше питаху се: С које се страље може проучити тај велики pjesник, а да буде њешто, нећу да кажем сасвим ново, али њешто о чему већ није наситно разлагано у големој литератури Гетеоваца!? Лазо нађе ту страну: Гетеово слабо, готово никакво родољубље. Додуше, не може се рећи да је то непознато, да није овдје-ондје дотакнуто, напоменуто, али ствар није обрађена колико заслужује. Тако ми Лазо рече. Он је дакле наумио био да ствар темељно истражи, утврдивши је доказима из живота и дјела великог pjesника, па да је објасни приликама у којима је pjesник одрастао и живио, и његовим схватањем свијета. Главно је то, да наша мала од постања неугледна а већ опала Црногорка, изгубивши надање да ће високо одлетјети на крилима Балканске Царице, доби другог надање да ће се подичити књижевним радом такве вриједности! Али Лазо зачума његдје на гозбама, или се изгуби у свијету!

Казах раније, како сам свршио Милоша од Поцерја. Многи мишљаху да сам причу заиста завршио, како је требало по наснови. У истини она је прекинута, јер ми бјеше омрзла. У цјелини, какву објелоданих, каква је на махове скрпљена, са лабавим јединством са многим сувишностима које су као штрудливи израштаји на организму, опазих празнине у којима би било мјесто догађајима, који би допринијели саразмјери, јединству, унутрашњој љепоти и главноме смјеру! Читах је сасвим као туђе дјело, и кад бих ја сам искрено написао што мишљах о њој, нико је не би оштрије осудио!

Одлучих, дакле, да не штампам ни један дужи рад, што нећу најприје утврдити написмено наслову, па онда чланке тога костура, колико то-

лико, попуњавати, па још, дајбуди, два три прва дијела потпуно обрадити. Рекао је њеко да је мајстор онај који је написао једну књигу ономе који се упутио да је пише! А да и књижевни почетник који је написао причу, pjesму, чланак, ма што, у неколико је сам себи мајстор уочи другог рада! О томе се увјерих. Павловић је наваљивао да дам што имам готово, а ја, иако сам имао готове три прве главе новог историског романа Ускока Јанка, иако лист бјеше без оригиналне приче, одгађах предају рукописа.

О томе роману немам шта да кажем, пошто је он одавно познат читаоцима у првом издању, а сад поново у издању Српске Књижевне Задруге.

У томе листови донијеше вијест да је умро Александар Манцони, славни писац Бјереника (Promessi Sposi), ремек-дјела талијанске белетристике, угледа талијанским добрим писцима, великог извора умног уживања и естетског васпитања и нама Србима приморцима! Онако потресен, са пробуденим заносом, написах за Црногорку чланак о Манцонију, гдје, поред биографских црта, исказах своје дивљење и захвалност бесмртном писцу.

То је било крајем фебруара, кад се поуздано дознаде да ће и црногорском двору доћи у походе Ђесарев син са женом, који онда обилажаху јевропске дворове; о томе се дотле само нагађало и то се жељело, јер колико би било увјерљиво хотимично мимолажење, толико ће бити ласкава похода, тим више, што су и у Биоград свраћали. Вијест обрадова свакога и даде посла свакоме на Цетињу, јер сви удружени једва ће моћи приредити достојан дочек. Стога сваки други посао подија достојан дочек. Стога сваки други посао подија споредан према припремама. Цетиње оживље необично, куд и камо више него пред долазак Батембергов, али је било мање забуне, јер ће у основи бити исти програм, само проширен. Ме-теж је трајао осам дана.

Деветога марта, рано, отидоше у сусрет на границу кнез и доглавници му, а дипломате, црквени поглавари, војска, школска младеж и силан свијет дочекаше госте око подне. Бесарев јединац, напљедник бесарског пријестола, млад, статист, умна и мушког лица, учини добар утисак, те рекоше горштаци: «Е, види се царски сој!» Жена му највећма упале у очи због једрине, те јој прорицаху много порода. С њиме дође архидука Јохан од Тоскане, потоњи оглашени Јохан Орт, средњег раста, добрих мишића, живолазан. Нама писменијима бјеху познате приче о њима, о њиховом друговању, слободоумљу, учевности, што највише потече од оног знатног догађаја кад њих двојица договорно демасковаше оног славног медијума и доказаше да је обичан опсјенар. У пратњи, осим генерала из Далмације, бјеше двоје дворске чељади, једна дама уз кројпринцезу и један постарији безбрки граф. Сви мушки бјеху у униформама.

Вријеме до обједна испуни се примањем дипломатског кора и пријегледом вароши, манастира и више женске школе. Обједоваше и ноћеше, па се бесарски напљедник и жена му вратише у Котор, истим путем и уз исту пратњу, осим министра војног. Архидука Јохан и граф остадоше. Кнез ми нареди да им будем вођ по Цетињу, да се свакако домишљам да им не буде дуго вријеме.

Куда да их водим и шта да им показујем? питах ја сам себе, идући у дворцац напљедника Данила, гдје бјеше одсио архидука. Бијах му већ приказан, а кад чу да сам Далматинац, показа да му је веома мило, те поче с великом хвалом говорити о мојим земљацима, војним поморцима, о нашим научницима и умјетницима. Па пријеђе на Црногорце и наговјести, да њихова антиобавијештености и из вјештачког дражења, него патија према бесаровцима потјече више из не-

из чега другог, али он се нада да ће наскоро Црногорци бити «браћа по оружју Аустријанцима.» Ваљда је мислио на диобу Турске, или што друго! Докле је он са мном тако разговарао, сасвим по домаћу, љубазно, стари граф Б., тип бонвивана, цуљаше се на столицу у другој соби, пјевушећи и пушећи дебелу цигару. Замотрих одмах да архидук не цијени ни у што свога пратиоца, а да овај не мари за то. Најпослије архидука извади од њекуда повелик, сребрн, византиски крст и показа ми га питајући ме како ми се свиђа? То је, рече, његов прилог манастиру. И одмах затим рече графу:

— Ви можете остати овдје, или ићи куд вам је по вољи, а ја одох с овим господином!

Затим ће мени:

— Молим вас, хајдемо најприје ка монсињору митрополиту, па ћемо ка његовој преузвишености војном министру!

Идући манастиру, почех му причати историју истога, али се увјерих да је он зна добро. Свратисмо и на развалине ћипурске, заобиђосмо биљарду, те га обавијестих да је ту велики суд, сва министарства, гимназија и перјанички стан.

— А музеј гдје је? пита он.

— Музеј ће бити с временом, кад се сврши Зетски Дом.

— Не питам то, него гдје су они чувени ратни трофеји, што се од старине хране његдје?

И ја сам за њих знао по чувењу, те обрекох да ћу се извијестити. Кад се примакосмо ка уласку манастира, запита ме кад ће монсињор на посвећење. Ни на то му нијесам знао одговорити.

Уз поздрав, архидука рече митрополиту како га цијени и као родољуба и храброг и вјештог војсковођу. Донста му гођаше појава свећеника и борца у једној личности, чега је у Аустрији било у средњем вијеку. Онда зажели потанкости о одбрани манастира Мораче. Г. Бан. у својој

скромности, рече да то није вриједно ни помена, а онда архидука сам исприча сав ток борбе, као да је гледао. Стога пређе на остале догађаје последњег рата, на друге војсковође, са невјеровним познавањем потанкости. Из дворнице отидосмо у ризницу, да разгледамо старине, понаособ књиге из ободске штампарије. Видјело се да се архидука добро обавијестио о свему, да је обила-тао читао.

Мене је мучила сумња да ли војни министар, војвода Илија Пламенац зна, е ће га походити високи гост. Најзад уграбих прилику, послах ње-кога, рекав му:

— Трчи брзо к попу Илији и реци му да ће му, на, ови час, ови ћесарев рођак у кућу!

Прегледање цркве узео нам доста времена. Кад минусмо палац (двор), а оно поп Илија помоли се иза рогља своје куће и пође архидуки у сусрет. Архидука убрза кораке и рече ми: — «Реците његовој екселенцији, да сам се упутио да је походим!» — Ја то преведох свечано: «Његово царско височанство долази да посјети вашу екселенцију!» — На то поп Илија умивајући руке на сухо, одговори: — «Фала јој! А ја сам баш поша к јој, да јој понудим, ако заповиједа, мало маневрице!»

Не разумјех. Осим што ме збуди оно «њој» и «јој», не разумједох шта предлаже. Архидука нас гледаше зачуђен. Поп војвода објасни ми:

— Чоче, ка што бјеше кад је био Батемберг, знаш, маневре у брда! Биће ка једна фортица и у њу војска, те ће се бранити, а друга ће војска...

— А! учиних и бјеше ми јасно. Проклети црногорски диминутиви, који ничу гдје им није мјеста, још уз црмнички акценат, забунили би и бистријега од мене. Узгред да кажем, њекима се онамо чини да је то господски говор. Мати кнежева није друкчије ни говорила: «Попих ка-

фицу, узех думбрелин, па одох у цардинић и сједох на клупицу, па извадих фацулетић....

Утврдисмо да ће «маневрица» бити око четири уре по подне, па остависмо министра, јер већ бјеше и вријеме ручку.... Збиља, то је била срећна мисао, то ми добро дође, јер чим бих испунио вријеме, чим бих га забављао до ноћи, особито ако се не буде одмарао послје подне, као што није прилика! Архидука брзо би готов с ручком, па ће мени:

— Дакле г. вођу, шта ћемо сад?

— Височанство, можемо прегледати Зетски Дом, варош, можемо и локанду.

— Све то, свакако, али ја бих најприје двије ствари, оне ратне плјенове и хтио бих свратити у какву обичну црногорску кућу!

Отрчах без душе војводи Пламенцу, па у једну кровинару, код једнога сиромаша и наредих да кућу у ред доведе, што боље може, а да се не чине вјешти, с знају да ће доћи ћесарев рођак.

Војвода, ја и један перјаник отпратисмо принца у биљарду. Уђосмо кроз мала предња врата, иза којих онда бјеше перјаничка соба, која најжалост бјеше отворена, те је гост прегледа једним погледом, а на моју већу жалост, хтједо да види и собе гимназиске. Са влажног доњег ходника попесмо се на горњи бој, пробоасмо испред државног савјета и свију министарства (свако у једној соби) и устависмо се на крају горњег ходника, пред једном собом, гдје до врата, али високо, бјеше и прозор. Туда сам Бог зна колико пута прошао и мислио да је ту каква архива, а оно музеј. Перјаник удјену кључ у браву, па шкрт тамо, шкрт овамо, никако да отвори! Видјесмо да није кључ од те собе! Онда се перјаник попе на леђа фамулусу, који бјеше за нама дошао, разби стакло на прозору, па ускочи и изнутра разврну врата. Кад уђосмо, имасмо се чему чудити! Барјаци, сабље, копља, наџаци, штитови, стријеле, —

све то разбацано, помијешано, а на свему дебели слој прашине! Министар стаде грдити. Архидука, смијући се, опази, да је бисер увијек бисер, био на полица, био на тле!

Отидосмо одатле у Зетски Дом, који бјеше под кровом, али изнутра празан. Ту му објашњавах гдје ће што бити, — позориште, читаоница, књижница, музеј. Одатле свратисмо у ону сиромашку кућицу, гдје затекосмо све како сам мислио и гдје домаћи добро одиграше изненађење. Најпослије кренусмо низ поље, под Заграбље, гдје ће бити «маневрица». Тада се однекуд придружи и граф, а за нама пође гомила дјеце.

На брду видјесмо двије ратне заставе црногорске. Један дио цетињског батаљона бјеше се уметеризно, а други се опремио за напад. Маневром ће управљати командир Бошко Мартиновић. Ја преведох војводино обавјештење, шта ће бити и како, тобоже, као да се то не разумије на први поглед. Војвода диже руку, а на то запуцаше пушке и нападачи, уз вику, почеше се примичати метеризу. Њихова застava час је тонула међу расјелинама, час се истицала на висовима. Ма колико пута човјек гледао Црногорце у ратничком заносу, не може на то огулати, толико их је милина гледати у томе послу и у саборисању, а, Бога ми, ако ћемо право, ни у чем другом! Архидуки зажарише се очи, те поврну ногавице и узе сабљу у руку, па потече уз оне љуте кршеве, Божа ти вјера, баш ка прави Катунанин! Нас тројица, војвода граф и ја згледасмо се. Граф се насмијеши и рече као за се, њемачки: «Сакр-мен, то је добро за апетит, али неће донијети читаве потпетице!» Поп Илија плесну дланима и узвикну: «А виђи га, виђи, ако Бога знаш! А виђе ти га, Симо!? А, што ти је сој! Бадјава, сој се не да скрит!» — Додуше, не замјерих војводи што и он потече, јер већ онда имајаше око седамдесет година; не појох ни ја,

да их не оставим саме, те се не би могли разумјети. Кад се бој био у најжешће, стиже архидука међу нападаче и помогне им да освоје тврди град. Па се сиђоше, он и командир први, за њима побједиоци и побјеђени. Дође на пољу, војска се уврста и одаде почаст, архидука им изговори неколико похвалних ријечи, рукова се са командиром, дарова их, те се вратисмо у варош уз пјевање војника и пучњаву. Тим се сврши моја служба. Архидука се љубазно опрости са мном и поклони ми драгоцјену иглу за огрлицу. Сутрадан са пратњом црногорском отиде преко Никшића у Херцеговину.

Наскоро затим отиде у Русију, на посвећење, именовани митрополит. Посвећење ће бити на дан Кирила и Методија у Исаковом Сабору.

У десетом броју Црногорке поче излазити мој Ускок Јанко. Одмах дознадох да се свиђа кнезу и већини читалаца на Петињу; особито хваљаху вјерност типова и црногорског дијалекта; а до тога ми је било највише. Чак и старац Беара ње што се одушеви, само ми замјери баш језику. — Роман се редовно настављао све до 25-ог броја, управо кад промијени име, те поста Зета. И у њој се настави све до двадесетог, гдје сврши, дакле роман је излазио у двадесет бројева, разумије се, на велико задовољство уредниково, који је с разлогом страховао, да ће бити прекида, као и с Милошем од Подерја. Сваки нов наставак поправљах брижљиво, а и коректури већу пажњу поклањах. — Отуда је ево протекло пуних осамнаест година, и куд ће случај да у овим биљешкама дође ред да о Ускоку уговорим готово у исто вријеме кад сам га поново протријебио за издање Књижевне Задруге!...

Стиже телеграм да је посвећен митрополит. Два три дана доцније дође други, да је кнегиња Марија, кћи кнежева, која се школовала у смољском манастиру у Петрограду, тешко обо-

дјела. Бјеше прозебла приликом свечаности посвећења митрополитова, па се назеб извргао у запаћење плућа. Настаде велика узбуђеност на Цетињу. Кнегињица је била у петнаестој години, а бјеше необично лијепа и мила. За неколико дана жица је једнако јављала о стању болеснице, — час да јој је боље, час горе, те мати јој отиде онамо и затече дијете на расанку са животом. Преминула је 25 априла.

Једнога од тих дана, крајем априла, врати се Лазо на Цетиње, након четири мјесеца «странствовања». Мени Лазо није повјерио шта је радио и је ли куда даље од Беча ишао, а кад није мени, тврдим да није никоме на Цетињу. Ипак, и прије његова одласка из Црне Горе, разгласило се бјеше и тврдило да се бавио у Букурешту, гдје да је намјерно ишао да се састаје и преговара са радикалним првацима, који су се онда тамо налазили у емиграцији. Та је ствар донијела кобних пошљедака њеким људима, и она спада међу оне «импондерабилне што знатно утјечу на коб једног читавог народа», како је једном рекао Бизмарк.

Кнегињици Марији учинише велике погребне почасту у руској пријестоници; сам цар и старији велики књажеви изнијеше ковчег из завода, па опет, последије опијела, из цркве на кола. То је изазвало пажњу свјетске штампе: тај догађај у неколико је претеча оне чувене цареве здравце кнезу Николи и брачних веза и небројених милости, којима Александар III обасу господара Црне Горе. Тијело отпратише нарочитим возом до Ријеке, а одатле нарочитом лађом до Котора. Праћено кнегињом и новим митрополитом, стиже на Цетиње 5-ог маја.

Тада процвјеташе тужбалице у Црногорци. Поњекад смрт доноси таког рода. Први, закука у стиховима Сундечић, па Лазо, па Змај, па Лазо Томановић и Др. Ђудина (талијански), а да не

набрајам остале незнатне стихотворце, међу које снадах и сам. Више бројева нашега књижевног листа зачињено је тим тужним одјецима.

Лазо најпослије засједи и започе своју студију: Гете и његова народна свијест. Дуго је излазила, али није довршена. Добро би било да је Лазо докона и одвојено штампана, кад му је Бог дао доколице и здравља.

У то вријеме умрије Виктор Иго, кога сам ја онда обожавао, који је онда за мене био највећи јевропски pjesник. Потресен, као вршећи њеки чин подушја, узех те поново прочитах цјелокупна његова дјела. Данас ми се свиђа само нешто, не много, из океана ријечи тога великог покретача звучних ријечи и антитеза.

Усред лета дође Богинић на Цетиње и донесе Црногорски Имовински Законик, који је он израђивао неколико година и чије постајање и развитак са великим интересовањем праћаху правници цијелог Словенства. Али Законик још не бјеше добио дефинитиван облик, недостајаше му пристојна одјећа, право српско рухо. — терминологија чисто српска и што је могуће више народска. То нам објасни др. Балтазар Гогинић. Ради тога дође на Цетиње, да од главара и пука, из старих црногорских сентенаца и повеља, поштогод и од учевних цетињских житеља, покупи, изабере, протријеби, за невољу и скује!

И ради тога ја страдах!

Ваистину страдах!

Да ми је врачара прорекла да ћу ја бити међу првима, којима ће се тај Законик тумачити (и на њеки начин предавати), да ће ми тај Законик задати доста главоболе усред лета цетињскога, да ћу га ја од свега срца проклињати, — ваистину, не бих тој врачари аспре дао!

«Госпар Балдо» (како га сав свијет у Дубровачком зове), осим осталих помагача, изабра Беару и мене; старца као учевна и мудра иначе,

мене као znalца живог језика. То бар бјеше његово увјерење. И тада насташе мучни дани. Сваког боговјетног дана, по неколико часова, слушај параграфе о нашлеђу, о диоби, продаји, купњи и Бог сам зна шта све не улази у имовинско право и криво. Замислите мој темпераменат и моју обичну духовну храну и те круте ствари! И то усред каникула, кад сам чезнуо за морем! Али госпар с разлогом каже: «Мораш добро разумјети ствар, да је добро изразиш!» Дакле мучи се и мучи, да је схватиш, па када ти је већ ушла у главу онда би је врло радо предао ђаволу.

Госпар Балдо је диван човјек. Осим што га броје међу највеће свјетске правнике, осим што зна њеких десетак живих и мртвих језика, осим што је духовит и што с љубављу његује и лијепу књижевност, то је човјек дјетиње, незлобне душе, златна срца, весела и мрзац комплимената и баналности. Ја сам га одмах заволио свом душом и поносим се што сам га често разгалио шалама, свакојаким причама, за које он душу даде! Разумије се да се старац Беара често љутио на мене због тога, а то је тек годило госпару! Колико сам уживао и колико се користио за неколико мјесеца уз таког човјека!

На крају љета аустријске власти забранише Црногорци улазак, те се претвори у Зету. Тада Лазо постаде уредник Гласа Црногорца, а ја сам у глави пред овом погрјешно казао да је то било у годину раније. Још сам погријешнио што сам рекао да је имао 100 фор. мјесечне плате, а имао је 120. Још сам погрјешно испричао да је први пут долазио на Цетиње као изасланик српске владе, а није него као изасланик Војвођана. Отиде и Богоишић са Цетиња, а кнез и нашљедник сиђоше у Бар, на купање. У пратњи сам и ја био. Побох да учим принца пливању. Лијепо смо се проводили и мој кнежевски питомац напредова-

ше и у тој вјештини, кад се једнога дана (7 септембра) на врат на нос вратисмо на Цетиње. Шта би? Буна у Бугарској, спремање Србије на рат.

При крају октобра прославише кнез и кнегиња двадесет и пету обљетницу брачног живота, што опет обогати Зету пјесмама.

Почетком децембра састави се одбор за скупљање прилога рањеницима у Србији. Ја сам био секретар одбора и скуписмо доста.

У децембру уђе у штампу Балканска.

При крају тога мјесеца отиде «Павле Рус» (Ровински), послије толико година, у отаџбину.

19.576

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРА

Време

ПРИЗРЕНСКА
УЛИЦА 1.

БЕОГРАД

ТЕЛЕФОН
22-87

ШТАМПАЛА ЈЕ ОВА ИЗДАЊА:

1. Вилјем Шекспир: **Отело** - - - - - 12—
2. Вилјем Шекспир: **Хамлет** - - - - - 12—
3. Вилјем Шекспир: **Богојављенска Ноћ** - - - 12—
4. Виктор Иго: **Јадници**, књига I, св. 1—2 - - - 24—
- " " " " II, св. 1—2 - - - 24—
- " " " " III, " 1—2 - - - 24—
5. Хенрик Ибсен: **Народни Непријатељ** - - - 8—
6. Гете-Каре-Барбје: **Фауст**, оперски текст - - - 5—
7. Илија Станојевић: **Дорћолска Посла** - - - 12—
8. Бора Станковић: **Наш Божић** - - - - - 2—
9. Народна Песма: **Женидба Цара Душана** - - - 2—
10. Динко Шимуновић: **Алкар** - - - - - 8—
11. М. Ђ. Милићевић: **Карађорђе** - - - - - 8—
12. Др. К. Анастасијевић: **Брауново учење о нај-**
 мањем - - - - - 5—
13. Ежен Фромантен: **Доминик** - - - - - 16—
14. Никола Трајковић: **Игра Нимфа и Сатира** - 12—
15. Станислав Краков: **Крила** - - - - - 12—
16. Крклец: **Нове Песме** - - - - - 12—
17. В. Станимировић: **Књига Стихова** - - - 10—
18. Шекспир (за децу): **Бура** - - - - - 4—
19. Луис Карол: **Алиса** - - - - - 20—
20. Риста Карљиковић: **Геометрија** - - - - - 18—
21. П. П. Ђорђевић: **Теорија Књижевности** - - - 16—
22. Д. К. Није — Него - - - - - 8—
23. Софокло — Ђурић, **Антигона** - - - - - 8—
24. Тагора — Пијаде, **Градинар** - - - - - 10—
25. А. Барбис — Џамоња, **Светлост** - - - - - 35—

КЊИГЕ ШАЉЕМО УЗ ДОПЛАТУ

Штампарија „ВРЕМЕ“ А. Д.